

Гарчиг

Нэг. Ажлын зорилго	3
Хоёр. Зохион байгуулалтын талаар	5
Гурав. Гүйцэтгэсэн үе шат	7
Дөрөв. Сэдэвт ажлын эцсийн үр дүн	11
4.1. Хээрийн шинжилгээний анги	11
4.2. Эрдэм шинжилгээний бүтээл	16
Тав. Бүтээлийн тодорхойлолт	17
5.1. Нэгэн сэдэвт бүтээл	17
5.1.1. “Монгол Алтай дахь эртний хүний ул мөр” нэгэн сэдэвт бүтээл	17
5.2. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл	17
5.2.1. “Монгол Алтайн Годон голын палеолитын шинэ дурсгалт газар: чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүн, харилцан хамаарал, он цагийн асуудал”	17
5.2.2. “Монгол Алтайн баруун биеийн чулуун зэвсгийн үе”	18
5.2.3. “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн 2019 оны хайгуул, судалгааны урьдчилсан үр дүн”	18
5.2.4. “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн 2020 оны хайгуул, судалгаа”	18
5.2.5. “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төсөл: Шинээр олдсон дурсгалт газрууд”	18
Зургаа. Шинэлэг тал	20
Долоо. Шинжлэх ухааны ач холбогдол	21
Найм. Дүгнэлт	22
Хавсралт	24

НЭГ. АЖЛЫН ЗОРИЛГО

Алтай Таван Богдын баруун бие, Сайлагхэмийн нурууны хойд хэсэгт Оросын Алтай, Тувагийн нутгаас сүүлийн 20-30 жилийн дотор хуучин чулуун зэвсгийн доод, дунд, дээд шатанд холбогдох олон арван бууц, суурин, дархны газрууд шинээр олдсны зэрэгцээ хүний ясны үлдэгдлүүд илэрч, тухайн ясанд хийсэн шинжилгээгээр эртний хүний нэгэн өвөрмөц шинэ дэд зүйл (*Homo sapiens* subsp. *Denisova*) бүртгэгдээд байна. Байгаль газарзүйн нэг бүс нутагт орших Монгол Алтайн баруун хойд хэсэгт ч энэхүү шинээр илэрсэн хүний илэрц, хийж хэрэглэж байсан чулуун зэвсгийн зүйлс байгаа нь тодорхой юм. Иймд тухайн бүс нутагт чулуун зэвсгийн судалгааг хийснээр Монголын нэн эртний түүхэнд холбогдох, түүхэн ач холбогдол бүхий дурсгалт газрыг нээн олох явдал маш чухал юм.

Алтай Таван Богдын бүс нутагт нэн эртний хүн (*Homo erectus*, *Homo neanderthalensis*, *Homo sapiens*) хүн амьдарч байсан эсэхийг тодруулах, нүүдэл суурьшлийн асуудлыг хөндөн авч үзэх боломжийг хайх, “Денисовын хүн” нь чухам аль зүгээс гаралтай зэрэг олон суурь асуудлыг дэвшүүлэн гаргах, хөндөн авч үзэх, харьцуулах, нотлох хэрэгцээ шаардлага бий болсны үндсэн дээр Монголын чулуун зэвсгийн археологийн хувьд харьцангуй бага судлагдсан бүс нутагт хайгуул судалгаа хийж, дурсгалт газруудыг шинээр нээн олох нь тус төслийн гол зорилго байв. Энэ бүхнийг шийдэхэд чулуун зэвсгийн тусгай цогц судалгааг бидний өгүүлэн буй бүс нутагт хийж нэн эртний хүний эд өлгийн ул мөр болох чулуун зэвсгийг илрүүлэн олох явдал зайлшгүй шаардлагатайтай байв.

Алтай Таван Богдын бүс нутаг ихэнхдээ уулархаг бөгөөд агуй хонгил, хөмөг элбэгтэй нь мэдээж. Тэр дундаас нэн эртний хүний орогнон амьдарч байсан томоохон агуйн сууринг илрүүлэх явдал чухал байгаа юм. Иймээс бидний цогц судалгааны ажлын нэг хэсэг нь агуйн суурингийн хайгуулд зориулахад чиглэгдэнэ.

Суурь судалгааны төслийн хүрээнд тухайн бүс нутагт чулуун зэвсгийн хайгуул судалгааны ажлыг археологийн хайгуулын ажлын тогтсон нарийн арга зүй, аргачлалын дагуу явуулж гүйцэтгэв. Хайгуул судалгааны ажлыг нарийвчилсан шугаман хайгуул болон хэсэгчилсэн хайгуулын арга зүйн дагуу явуулах бөгөөд томоохон гол нуурын эрэг дагуу самналтын явган хайгуулын арга зүйгээр явуулав.

Төслийн үндсэн зорилгыг дараах байдлаар авч үзсэн:

- Алтай Таван Богдын бүс нутагт чулуун зэвсгийн дурсгалын нарийвчилсан хайгуул судалгаа хийж хуучин чулуун зэвсгийн доод, дунд, дээд шат, дунд, шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдох бууц, сууринг илрүүлэн олох,
- Чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн арга барилыг тогтоон, хөгжлийн чиг хандлагыг тодорхойлох,
- Монгол Алтайд эртний хүн хэдий үеэс эхлэн амьдарч эхэлсэн цаг хугацааг тодруулах,

- Монгол Алтайн нурууны палеолитын соёлын Төв Ази, Зүүн хойд Азийн соёлд үзүүлсэн нөлөө, ач холбогдлыг тодорхойлох,
- Олдвор хэрэглэгдэхүүнийг олж илрүүлэх, бүртгэн баримтжуулж судалгааны эргэлтэд оруулах, нэгдсэн мэдээллийн санд бүртгүүлэх явдал юм.

ХОЁР. ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН ТАЛААР

Энэхүү төслийн удирдагчаар ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн Чулуун зэвсгийн судалгааны эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтан, доктор, дэд профессор Я.Цэрэндагва, эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан, доктор Ц.Болорбат, Д.Базаргүр, Д.Одсүрэн, магистр С.Далантай, Р.Төрбат нар тус тус ажилласан болно.

Төслийн удирдагч:

Доктор, дэд профессор *Ядмаагийн Цэрэндагва*. 1993 онд УБИС-ийг түүх-нийгэм судлалын багш мэргэжлээр төгссөн. 1998 онд “Түйн голын хөндийн хуучин чулуун зэвсгийн дурсгалууд” сэдвээр ОХУ-ын ШУА-ийн Сибирийн салбарын Археологи, угсаатны зүйн хүрээлэнд докторын зэрэг хамгаалсан. Түүний судалгааны ажлын үндсэн чиглэл нь Монгол нутаг дахь хуучин чулуун зэвсгийн үеийн дурсгалууд, тэдгээрийн он цагийн харилцан хамаадал, палеолитын үеийн чулуун зэвсгийн ангилал, төрөл зүй, чулуун зэвсэг хийх арга ажиллгааны хувьсал өөрчлөлтийн асуудлууд юм. Тэрээр 2010 оноос хойш Монгол-Америкийн хамтарсан “Их Нартын Байгалийн Нөөц газрын археологийн судалгаа” төслийн ахлагчаар ажиллаж байна. “Археологические исследования Российско-Монголо-Американской экспедиции в Монголии в 1996 г” (1996), “Археологические исследования Российско-Монголо-Американской экспедиции в Монголии в 1997-1998 г” (1999), “Монголын археологи” (2002), “Жавхлант хайрханы хадны зураг” (2004), “Ханбогдын хадны зураг” (2009), “Далан Түргэний хос толгойн хадны зураг” (2016), “Баянхонгор аймгийн хуучин чулуун зэвсгийн дурсгалууд” (2017), “Палеолит судлалын үндэс” (2017) зэрэг бүтээлийн хамтран зохиогч болон үндсэн зохиогч юм.

Төслийн хээрийн шинжилгээний ангийг зохион байгуулах, удирдах, төслийн үр дүнг нэгтгэх, холбогдох байгууллагуудад мэдээлэх үүргийг хүлээхийн зэрэгцээ төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн тайлангийн мэдээллийг боловсруулах, нэгтгэн дүгнэхэд голлон оролцов.

Үндсэн оролцогчид:

Доктор *Цэрэндоржийн Болорбат*. 1992-1996 онд Дорнодын Багшийн коллеж, 1998-2002 онд МУБИС-ийг Түүхийн багш, түүхч мэргэжлээр төгссөн. 2003 оноос ШУА-ийн Археологийн Чулуун зэвсгийн судалгааны салбарт эрдэм шинжилгээний ажилтнаар ажиллаж байна. 2005 онд “Монгол орны нутаг дэвсгэр дэх хадны зургийн дурсгалуудад хүнийг дүрсэлсэн нь” сэдвээр магистрын зэрэг, 2013 онд “Сэлэнгэ мөрний дунд урсгал орчимд хийсэн палеолитын судалгааны асуудалд” сэдвээр докторын (Ph.D) зэрэг амжилттай хамгаалсан. Төслийн хээрийн шинжилгээний ангид оролцох, дурсгалт газруудын байршил зүйн байр байдлыг тандан судлах ажлыг хариуцан ажиллав.

Доктор *Даишэвэгийн Базаргүр*. 1993-1995 онд Улсын Багшийн коллеж, 1998-2002 онд МУБИС-ийг Түүхийн багш, түүхч мэргэжлээр төгссөн. 2002 оноос ШУА-ийн Археологийн Чулуун зэвсгийн судалгааны салбарийн эрдэм шинжилгээний ажилтнаар ажиллаж байна. 2003 “Далайн дуулга уулын хадны зураг” сэдвээр онд түүхийн ухааны магистрын зэрэг, 2016 онд “Монголын дээд палеолитын үеийн дурсгалын судалгаа (40-

12 мянган жил)” сэдвээр докторын (Ph.D) зэрэг амжилттай хамгаалсан. Төслийн хээрийн шинжилгээний ангид оролцох, олдвор хэрэглэгдэхүүний төрөл зүйлийг ангилан ялгах, олдвор хэрэглэгдэхүүний гар зураг үйлдэх ажлыг хариуцан ажиллав.

Доктор *Даваахүүгийн Одсүрэн*. 2002-2006 онуудад МУБИС-ийг Түүхч, түүхийн багш мэргэжлээр төгссөн. 2007 оноос ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнд эрдэм шинжилгээний ажилтнаар ажиллаж байна. 2010 онд МУБИС-д “Эргийн хоолой орчмын шинэ чулуун зэвсгийн дурсгал” сэдвээр магистрын зэрэг, 2018 онд “Арц Богдын нуруу орчмын шинэ чулуун зэвсгийн дурсгалууд” сэдвээр докторын (Ph.D) зэрэг хамгаалсан. Төслийн хээрийн шинжилгээний ангид оролцох, олдвор хэрэглэгдэхүүний он цаг харицан хамаарлын асуудлыг тодорхойлох ажлыг хариуцан ажиллав.

Магистр *Сарантуяагийн Далантай*. 2005-2010 онд МУБИС-ийг түүхч, нийгэм судлалын багш мэргэжлээр төгссөн. 2012 оноос ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнд ажиллаж байна. 2017 онд “Их мандал болон Сайн харын голын шинэ чулуун зэвсгийн дурсгалууд” сэдвээр МУБИС-д магистрын зэргийг хамгаалсан. Төслийн хээрийн шинжилгээний ангид оролцох, олдвор хэрэглэгдэхүүний анхдагч ангилан ялгалт хийх, үйлдвэрлэлийн арга барилыг тандан тодорхойлох, олдвор хэрэглэгдэхүүний гар зураг үйлдэх ажлыг хариуцан ажиллав.

Магистр *Рэнцэндоржийн Төрбат*. 2009-2013 онд МУБИС-ийн ТНУС-ийг түүхийн багш мэргэжлээр төгссөн. 2014 оноос МУБИС-ийн НХУС-ийн Түүхийн тэнхимд гэрээт багшаар ажиллаж байна. 2015 онд магистрын зэрэг хамгаалсан. Төслийн хээрийн шинжилгээний ангид оролцох, олдвор хэрэглэгдэхүүний хийсэн арга барил, хэрэглээний ул мөрийг тандан судлах, олдвор хэрэглэгдэхүүний фото зураг авах ажлыг хариуцан ажиллав.

ГУРАВ. ГҮЙЦЭТГЭСЭН ҮЕ ШАТ

Монгол Алтайн нуруу, Говь-Алтайн нурууны бүс нутагт 1983-1984 онд Монгол, Зөвлөлтийн түүх, соёлын хамтарсан судалгааны ангийн чулуун зэвсгийн дурсгал судлах ангийн судлаачид ажиллаж олон зуун бууц, суурин илрүүлэн олж, хэдэн мянган чулуун зэвсгийн дурсгал түүвэрлэн цуглуулж эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулсан байдаг. Харин бидний судалгааны гол нутаг болох Монгол Алтайн нурууны баруун хойд хэсэг, Алтай Таван Богдын бүс нутаг Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл, Сагсай, Улаанхус, Буянт, Булган, Алтай, Дэлүүн сумдын нутгаар одоогийн байдлаар чулуун зэвсгийн хайгуул судалгааны дорвитой ажил хийгдээгүй байсныг цохон дурдах нь зүйтэй.

Суурь судалгааны төслийн үндсэн ажлын нэг нь хээрийн шинжилгээний ангийг Монгол Алтайн уулсын байруун хойд хэсэг тэр дундаа Алтай Таван Богдын бүс нутагт зохион байгуулан ажиллуулж, чулуун зэвсгийн үеийн дурсгалт газруудыг эрж хайх, олох явдал байлаа. Энэ үүднээс суурь судалгааны төслийн хүрээнд 3 удаагийн хээрийн шинжилгээний экспедици Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус, Цэнгэл, Буянт, Сагсай, Дэлүүн сумдын нутагт жилд 30 хоногийн хугацаатай ажиллав.

Хээрийн шинжилгээний ажлыг археологийн хайгуул судалгааны тогтсон нарийн арга зүй, аргачлалын дагуу явуулж гүйцэтгэв. Хайгуул судалгааны ажлыг нарийвчилсан шугаман хайгуул болон хэсэгчилсэн хайгуулын арга зүйн дагуу голчлон явуулсан бөгөөд томоохон гол нуурын эрэг дагуу самналтын явган хайгуулыг хийж гүйцэтгэв. Хайгуул судалгааны үр дүнд илэрч олдсон эд өлгийн зүйлсийг газар дээр нь судлан тодорхойлох, баримтжуулах, лабораторийн нөхцөлд шинжлэн судлах замаар хийж гүйцэтгэлээ.

Суурь судалгааны төслийн хээрийн шинжилгээ судалгааг:

1. 2019 оны 10 сарын 17 – 11 сарын 17,
2. 2020 оны 7 сарын 25 – 8 сарын 25,
3. 2022 оны 7 сарын 8 – 8 сарын 08 хүртэлх хугацаанд тус тус хийж гүйцэтгэв.

Хээрийн шинжилгээний ажлыг төлөвлөх, холбогдох зөвшөөрөл авах, зохион байгуулах, хайгуул хийж шинэ дурсгал эрж хайх, олж илрүүлэх, олдвор хэрэглэгдэхүүнийг тодорхойлох, ангилан ялгах, боловсруулах, холбогдох гар зураг хийх, газар зүйн байршлын мэдээлэл авах, боловсруулах, тайлан бичих, эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулж бүтээгдэхүүн болгох ажлуудыг төсөлд оролцогчид нэгдсэн систем дараалалтайгаар амжилттай хэрэгжүүлэв.

Хүснэгт 2: Төсөл гүйцэтгэсэн үе шат

Суурь судалгааны төслөөр гүйцэтгэсэн тодорхой үе шатны ажлууд	Эхлэсэн, дууссан хугацаа /он, сар, өдөр/	Гүйцэтгэгчийн овог, нэр,
2019 он		
Төслийн гурван жилийн төлөвлөгөө гаргаж Эрдмийн зөвлөлөөр батлуулав.	2019.03.01-2019.03.02	Я.Цэрэндагва

Төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн төлөвлөлтийг гаргаж, санхүүтэй тооцоог тохиров.	2019.03.05–2019.03.07	Я.Цэрэндагва
Төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн зөвшөөрлийг холбогдох журмын дагуу Археологийн мэргэжлийн зөвлөлөөс авав.	2019.04.22	Я.Цэрэндагва
Хээрийн судалгааны ажлыг Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус, Цэнгэл сумдын нутагт амжилттай хийж гүйцэтгэв.	2019.10.17 – 2019.11.17	Я.Цэрэндагва Ц.Болорбат Д.Базаргүр Д.Одсүрэн С.Далантай Р.Төрбат
Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус, Цэнгэл сумдын нутагт ажилласан хээрийн судалгааны ангийн тайлан боловсруулах ажлыг гүйцэтгэв.	2019.11.20-2019.12.28	Я.Цэрэндагва Ц.Болорбат Д.Базаргүр Д.Одсүрэн С.Далантай Р.Төрбат
Төслийн багийн бүрэлдэхүүн “Монголын археологи” эрдэм шинжилгээний хуралд төслийн үр дүнгийн талаар илтгэл хэлэлцүүлэв.	2019.12.20	Я.Цэрэндагва С.Далантай
“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа төслийн 2019 оны хайгуул судалгааны урьдчилсан үр дүн” өгүүлэл Монголын археологи-2019 бүтээлийн эмхтгэлд хэвлүүлэв.	2019	Я.Цэрэндагва С.Далантай
Суурь судалгааны төслийн 2019 оны тайланг ШУТСанд хүлээлгэн өгөв	2019 оны 12 сар	Я.Цэрэндагва
2020 он		
Төслийн хээрийн шинжилгээний ажлын удирдамж батлуулав.	2020.03.06	Я.Цэрэндагва
Төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн төлөвлөлтийг гаргаж, санхүүтэй тооцоог тохиров.	2020.03.04–2020.03.05	Я.Цэрэндагва
Төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн зөвшөөрлийг холбогдох журмын дагуу Археологийн мэргэжлийн зөвлөлөөс авав.	2020.05.29	Я.Цэрэндагва
Сэдэв ажлын явцын тайланг бэлтгэж хүлээлгэн өгөв.	2020.06.15	Я.Цэрэндагва
Төслийн хээрийн шинжилгээний анги Баян-Өлгий аймгийн Буянт, Сагсай, Цэнгэл сумдын нутагт ажиллав.	2020.07.25-2020.08.25	Я.Цэрэндагва Ц.Болорбат Д.Базаргүр Д.Одсүрэн С.Далантай

		Р.Төрбат
Баян-Өлгий аймгийн Буянт, Сагсай, Цэнгэл сумдын нутагт ажилласан хээрийн судалгааны ангийн тайлан боловсруулах ажлыг гүйцэтгэв.	2020.11.01-2019.12.01	Я.Цэрэндагва Ц.Болорбат Д.Базаргүр Д.Одсүрэн С.Далантай Р.Төрбат
Төслийн багийн бүрэлдэхүүн “Монголын археологи” эрдэм шинжилгээний хуралд төслийн үр дүнгийн талаар илтгэл хэлэлцүүлэв.	2020.12.23	Я.Цэрэндагва С.Далантай
“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа төслийн 2020 оны хайгуул судалгаа” өгүүлэл Монголын археологи-2020 бүтээлийн эмхтгэлд хэвлүүлэв.	2020. 12 сар	Я.Цэрэндагва С.Далантай
Суурь судалгааны төслийн 2020 оны тайланг ШУТСанд хүлээлгэн өгөв	2020. 12 сар	Я.Цэрэндагва
2021 он		
Төслийн удирдагч Я.Цэрэндагва “Монгол Алтайн Годон голын палеолитын шинэ дурсгалт газар: Чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүн, харилцан хамаарал, он цагийн асуудал” өгүүллийг Казахстан улсын “Altaistics, Turcology, Mongolistics” сэтгүүлд хэвлүүлэв.	2021 оны 1 сар	Я.Цэрэндагва
“Дэлхийн Өв-Монгол Алтайн хадны зураг” хамтын бүтээлийн 3-р бүлгийн 1.1-р зүйл “Монгол Алтайн баруун биеийн чулуун зэвсгийн үе” бичиж хэвлүүлсэн бөгөөд тус өгүүлэлд суурь судалгааны төслийн 2019-2020 оны олдвор хэрэглэгдэхүүнийг багтаасан байна.	2021	Я.Цэрэндагва
2022 он		
Төслийн хээрийн шинжилгээний ажлын удирдамж батлуулав.	2022.03.21	Я.Цэрэндагва
Төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн төлөвлөлтийг гаргаж, санхүүтэй тооцоог тохиров.	2022.03.10–2020.03.12	Я.Цэрэндагва
Төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн зөвшөөрлийг холбогдох журмын дагуу Археологийн мэргэжлийн зөвлөлөөс авав.	2022.05.21	Я.Цэрэндагва

Төслийн хээрийн шинжилгээний анги Баян-Өлгий аймгийн Буянт, Дэлүүн сумдын нутагт ажиллав.	2022.07.08-2022.08.08	Я.Цэрэндагва Ц.Болорбат Д.Базаргүр Д.Одсүрэн С.Далантай Р.Төрбат
“Монгол Алтай дахь эртний хүний ул мөр” нэгэн сэдэвт бүтээлийн бичвэрийн ажлыг эхлүүлэв.	2022.08.19	Я.Цэрэндагва
Төслийн багийн бүрэлдэхүүн “Монголын археологи” эрдэм шинжилгээний хуралд төслийн үр дүнгийн талаар илтгэл хэлэлцүүлэхээр бэлэн болгов.	2022.12.08	Я.Цэрэндагва
Төслийн мониторингийн хэлэлцүүлгийг ШУТСанд хийж илтгэл тавив.	2022.12.12	Я.Цэрэндагва
Сэдэвт ажлын 2022 оны санхүүгийн тайланг ШУТСанд хүлээлгэн өгөв.	2022.12.16	Я.Цэрэндагва

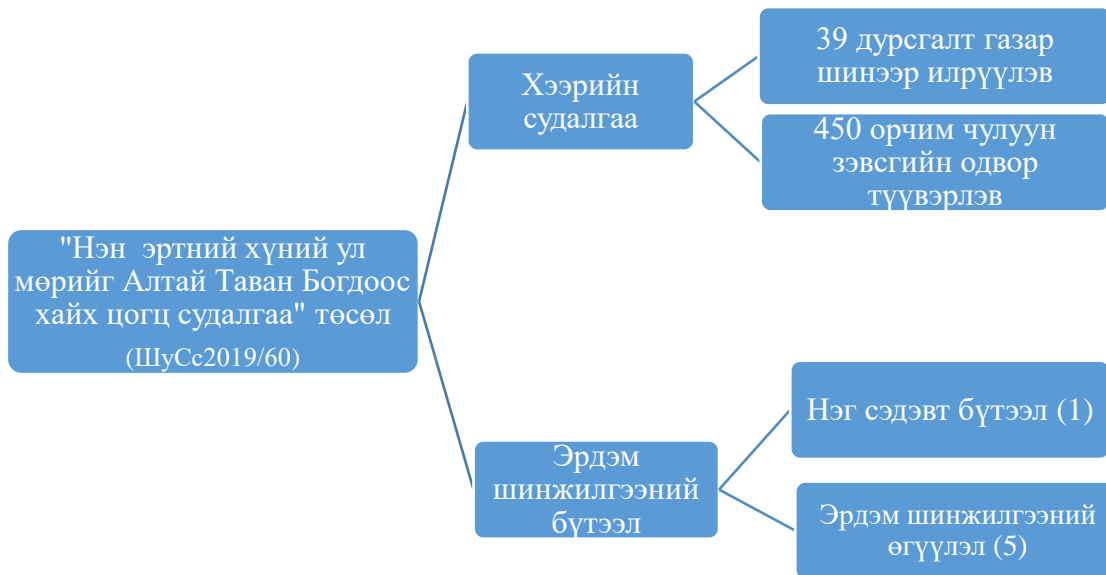
Дээрх хүснэгтээс харахалд 2019-2022 онуудад хэрэгжсэн энэхүү суурь судалгааны төсөл нь бүхэлдээ хэд хэдэн шатыг дамжиж хийгдсэн болно. Төсөлт ажлын жилүүдэд сэдвийн хүрээнд боловсруулсан арга зүйг турших, шинэ эх хэрэглэгдэхүүн бий болгох зорилготой хээрийн шинжилгээний ангийг амжилттай зохион байгуулан ажиллав. Хээрийн шинжилгээний анги нь төслийн үндсэн томоохон ажлуудын нэг байлаа.

Жил бүрийн хээрийн судалгааны үед болон дараа нь олдвор хэрэглэгдэхүүнийг боловсруулах, ангилах, төслийн үр дүнг тусгасан эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичих, илтгэл хэлэлцүүлэх гэсэн ажлуудыг төслийн оролцогчид хуваарилан авч хийж гүйцэтгэсэн юм.

Дэлхий нийтийг хамарсан цар тахлын нөхцөл байдалтай уялдан 2021 онд санхүүжилт тодорхой хэмжээгээр гацсан тул суурь судалгааны сэдэвт ажлыг нэг жилээр сунгасан бөгөөд улмаар 2022 онд төслийг амжилттай үргэлжлүүлэн дуусгав.

ДӨРӨВ. СЭДЭВТ АЖЛЫН ЭЦСИЙН ҮР ДҮН

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” сэдэвт суурь судалгааны төсөл нь а) хээрийн судалгаа, б) эрдэм шинжилгээний бүтээл в) эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, г) хээрийн судалгаагаар илрүүлсэн дурсгалыг бүртгэл мэдээллийн санд бүртгүүлэх гэсэн үндсэн дөрвөн хэсгээс бүрдсэн гэрээнд тусгагдсан үр дүнгийн даалгаварыг биелүүлэхэд анхааран ажиллав.

Бүдүүвч 1. Суурь судалгааны төслийн эцсийн үр дүн

Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа төслийг хэрэгжүүлснээр гарсан үр дүнг эрэмбэлэн жагсааж байна.

4.1. Хээрийн шинжилгээний анги

Тус төслийн хүрээнд 2019, 2020, 2020 онуудад гурван удаагийн хээрийн шинжилгээний ангийг зохион байгуулсан юм. Төсөлд оролцогчид, судалгаа хийх бүс нутгийн газар зүйн нөхцөл байдал, зам харгуйн бартаа, цаг уурын нөхцөл байдалтай уялдуулан замын маршрутаа гарган, хайгуул судалгааны арга зүйгээ системтэйгээр боловсруулан судалгаагаа гүйцэтгэлээ.

2019 оны хээрийн шинжилгээг 10-р сарын 17- 11 сарын 17-ны хооронд Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус, Цэнгэл сумдын нутагт 30 хоногийн хугацаатай хийж нүйцэтгэв. Хээрийн шинжилгээний анги шугаман хайгуулын арга зүйг голлон хэрэглэв. Хайгуулын явцад Цэнгэл сумын нутаг Ховд голын сав дагуугаас чулуун зэвсгийн 12 дурсгалт газар илрүүлэн олсон.

1-р дурсгалт газар. Ховд голын зүүн эрэг, Жаншит уулын холхи амны зүүн талын хадтай хошуун дээр байрлана. Дэнжийн оройн 10х15 м талбайгаас 2 ш чулуун зэвсэг олсны нэг нь иртэй залтас, нөгөө нь холтослуур зэвсэг байв.

2-р дурсгалт газар. Ховд голын баруун эрэг Цэнгэл сумаас голоо өгсөөд 5 км зайтай, авто замын урд нэгэн өргөн амны ар дэнж дээрээс чулуу тойруулан өрсөн байдалтай чулуун байгууламж, түүний дотор 2 чулуун зэвсэг, 1 өнгөлж зүлгэсэн билүү маягийн хавтгай чулуу олж илрүүлэв.

3-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-1) Цэнгэл сумын төвөөс хойш 2 км зайтай, Жаншит уулын зүүн хойд бэлийн дэнж дээр, замын баруун талд 50 х 70 м талбайгаас 8 ш чулуун зэвсэг илрүүлсэн.

4-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-2) Өмнөх дурсгалт газрын зүүн хойд зүгт 330 м зайтай доод талын дэнжид байх түрэгийн тахилын хашлагын орчмоос 5 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв.

5-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-3). Цагаан дэнжийн 1-р бууцнаас баруун хойш 200 м зайд өвөрмөц зууван том булшны зүүн талд 50 х 100 м талбайгаас 5 ш чулуун зэвсэг цуглуулсан.

6-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-4). Өмнөх дурсгалт газраас баруун хойш 200 м зайтай, гүехэн судгаар тусгаарлагдсан дэнжийн дээрээс 18 ш чулуун зэвсэг илрүүлэн түүвэрлэсэн.

7-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-5). Цэнгэл сумаас Ховд, Цагаан голын бэлчир орох хамгийн зүүн зам дагуу, Ховд голын 1-р дэнжид байрлана. Энэ дэнж нь 1,5-2 м өндөртэй. Хайгуул хийсэн талбай 100 х 70 м. 14 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн.

8-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-6). Өмнөх дурсгалт газраас баруун тийш 400 м зайтай орших Ховд голын 2-р дэнжийн орой. 50 х 50 м талбайд хайгуул хийж 3 ш чулуун зэвсэг цуглуулав.

9-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-7). Өмнөх дурсгалт газрын хойд талын жалгаар тусгаарласан дэвсэг. 30 х 40 м хэмжээтэй газраас 3 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв.

10-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-8). Цагаан дэнжийн 4-р дурсгалт газрын хойд талын гуугаар тусгаарласан дэвсэг дэнж. Нийт 19 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн байна.

11-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-9). Өмнөх дурсгалт газраас хойш 500 м зайтай дэнжийн хоёр том жалгаар тусгаарлагдсан хэсэг. Энд 100 х 150 м талбайд хайгуул хийж 17 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав.

12-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-10). Цагаан дэнжийн хойд хэсэг, Хөх толгойн урд дэнж. Хайгуул хийсэн талбайн баруун хойд талд орчин үеийн оршуулгын газар байна. Энд 200 х 150 м зурвас газарт хайгуул хийж улмаар 42 ширхэг чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав.

2020 оны хээрийн судалгааг 7-р сарын 25-8-р сарын 25-ны хооронд Баян-Өлгий аймгийн Буянт, Сагсай, Цэнгэл сумдын нутагт 30 хоногийн хугацаатай хийж гүйцэтгэв.

Төслийн энэ жилийн судалгаа өмнөх жилийн нэгэн адил хайгуул шинжилгээнд суурилан явагдсан юм. Шугаман хайгуул, гүймэг хайгуул, тархмал хайгуулын арга зүйг хэрэглэн судалгаа шинжилгээг хийж гүйцэтгэв. Хайгуул судалгааны үр дүнд Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус сумын нутаг Бор бургасны тал, Их Ойгорын гол, Цэнгэл сумын нутаг

Урт дэнж, Цагаан дэнж, Хөх толгой, Ховд голын эрэг Хадат хошуу, Арцат уул, Хурган нуур, Сагсай сумын нутаг Сагсайн гол, Годон гол, Буянт сумын нутаг Сагсай голын зүүн эрэг, Задгай улаан уул зэрэг газруудаас чулуун зэвсгийн 22 дурсгалт газар илрүүлэн оллоо.

1-р дурсгалт газар (Бор бургасны тал). Баян-өлгий аймгийн Улаанхус сумын Согоо багийн төвөөс байруун хойш 8 км-т Борбургасны талын дунд орших намхавтар дэнж. Энэ дэнж Улаанхус-Алтай Таван Богд орох замын хойд талд 150 м зайд байрлана. Дэнж 1 км уртай, 3-8 м өндөр. Дэнжийн дээд хэсгээр 300 х 500 м зурвас газарт хайгуул хийж 14 тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав. Чулуун зэвсгүүдийг төрөлжүүлэн ангилан үзвэл, хянгар-4 ш, хусуур-2 ш, холтослуур-1 ш, цуулдас-2 ш, шүдлэг зэвсэг-1 ш, цоолтуур-1 ш, ялтас-2 ш, залтас-1 байна.

2-р дурсгалт газар (Их Ойгор). Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус сумын нутаг Их Ойгор голын хойд дэнж. Дэнжийн өндөр 10-15 м. Энэ дэнжээр явган хайгуул хийх явцад 4 ш чулуун зэвсэг олдсон.

3-р дурсгалт газар (Урт дэнж). Цэнгэл сумын төвийн зүүн талд самбартай хөшөөний урдхан талд байрлана. 500 х 700 м талбайгаас 6 ш чулуун зэвсэг илрүүлэн, түүвэрлэсэн.

4-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-10). Цагаан дэнжийн хойд хэсэг, Хөх толгойн урд дэнжид 2019 онд чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн газарт дахин хайгуул хийж 10 ш чулуун зэвсэг цуглуулав.

5-р дурсгалт газар (Хөх толгой). Баян-өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг Цагаан голын багийн төвөөс зүүн урагш 500 м зайд орших Хөх толгойн баруун талын дэнж дээр байрлана. Хайгуулыг нэлээд өргөн талбайгаар явуулж 200х300 м зурвас газраас 13 ш чулуун зэвсэг олж цуглуулав. Чулуун зэвсгийн төвлөрөл нь дэнжийн тэгш дэвсэгт, дэнжийн ирмэгээс 100 м зайд байрлах дугуйрсан нүцгэн шалны эргэн тойронд байв.

6-р дурсгалт газар (Арцат уул-1). Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг Хотон нуурын хөндий, Урт Хүйтэн голын зүүн талд орших Арцат уулын өмнө энгэрийн хадны зурагтай товгор хамрын хойд дээр оршино. Энэ газарт гүймэг хайгуул хийж 10 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв. *7-р дурсгалт газар (Арцат-2).* Арцат уулын зүүн хажуугийн бэлийн дэнжид байрлана. 500 х 100 м зурвас газраас 10 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв.

8-р дурсгалт газар (Хурган нуур). Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг Сыргалын хилийн застасаас урагш 5 км зайтай орших хөшөө чулуу бүхий түрэг тахилын байгууламжийн дэргэд байрлана. Тахилын байгууламжийн зүүн урдхан талаас неолитын үеийн ганц залтас олдсон.

9-р дурсгалт газар (Годон гол). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутаг Годон голын хөндийд байрлана. Годон голын гүүр гараад голоо өгсөөд 500 м зайд, голын 2-р дэнжээс чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн.

10-р дурсгалт газар (Ховд-3). Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг сумын төвөөс баруун тийш 2 км-т Ховд голын зүүн дэнж, Жаншит уулын урд хормойн дэнж. Энэ дурсгалт газар нь хадтай хошуу ороож, уулын бэлд шахсан 10-15 м өндөртэй дэнжийн гол руу шахсан хамар дээр байрлана. Дэнжийн орой дээрээс 7 ш чулуун зэвсэг олдсон. Хайгуул хийсэн талбай 200 х 300 м. Олдсон чулуун зэвсгүүдийг төрөлжүүлэн

ангилвал, чоппинг – 3 ш, чоппер – 1 ш, залтас – 1 ш, цуулалт бүхий хагархай – 1 ш, хянгар – 1 ш байна.

11-р дурсгалт газар (Ховд-4). Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг сумын төвөөс баруун тийш 2 км-т Ховд голын зүүн дэнж, Жаншит уулын урд хормойн дэнж. Өмнөх дурсгалт газраас голоо өгсөөд, хоёр талаараа нарийн гүнзгий жалгаар тусгаарлагдсан нарийн дэнжийн оройд байрлана. Эндээс 2 ш чулуун зэвсэг олдсны нэг хутга, нөгөө нь шүдлэг иртэй зэвсэг байна.

12-р дурсгалт газар (Ховд-5). Өмнөх Ховд-4 дурсгалт газраас урагш голоо өгсөөд байх талбиухан дэнж дээр энэ дурсгалт газар байрлана. Энэ дэнжийн урд үзүүрийн товгор хамар дээр овгор чулуун дараастай том хиргисүүр маягийн булштай. 200 х 500 м талбайд явган хайгуул хийж 6 ширхэг чулуун зэвсэг цуглуулан түүвэрлэсний дотор хянгар – 1 ш, шүдлэг иртэй зэвсэг – 1 ш, чоппер – 1 ш, залтас – 1 ш, цохиур чулуу – 1 ш, өвөрмөц зэвсэг – 1 ш байна.

13-р дурсгалт газар (Сагсай гол-1). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт Сагсай голын зүүн эрэгт, Сагсайн гүүрнээс голоо өгсөөд 1 км зайд байрлана. Сагсай голын 3-5 м өндөртэй, голруу шахсан дэнжийн оройн тэгш дэвсгээс 21 тооны чулуун зэвсгийн дурсгал түүвэрлэн цуглуулав.

14-р дурсгалт газар (Сагсай гол-2). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт Сагсай голын зүүн эрэгт, Сагсайн гүүрнээс голоо өгсөөд 1 км зайд, өмнөх дурсгалт газраас хойш 100 м зайд улаан шаргал шовх уулын энгэр бэлд байрлана. Энэ дурсгалт газраас 50 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулсны ихэнхийг хар өнгийн цахиурлаг чулуугаар хийсэн ажээ.

15-р дурсгалт газар (Сагсай гол-3). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт Сагсай голын зүүн эрэгт, Сагсай гол-1 дурсгалт газраас зүүн урагш 1,56 км зайд голын эргээс 150 м-т авто замын зүүн тал, хоёр шовх уулын хоорондох хошуу туугдасын зүүн адагт байрлана. Эндээс ганц шовх үзүүртэй, пик маягийн зэвсэг олдсон.

16-р дурсгалт газар (Сагсай гол-4). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт оршино (сумын төвөөс зүүн урагш 13 км). Өмнөх дурсгалт газраас зүүн урагш 450 м зайд замын баруун талд хошуу туугдасын баруун хаяанд, тэгш дэвсэг бүхий 2-6 м өндөртэй дэнжид байрлана. Энэ дурсгалт газраас хоорондоо 120 м зайтай алслагдсан газраас 2 чулуун зэвсэг олдсон.

17-р дурсгалт газар (Сагсай гол-5). Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутаг сумын төвөөс зүүн урагш 1,7 км-т Сагсай голын зүүн дэнжийн эргээс 10 м зайд нэгэн жалгын хойд дээр байрлана. Эндээс бор өнгийн чулуун гүдгэр иртэй хянгар олдсон.

18-р дурсгалт газар (Задгай улаан-1). Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумаас баруун урагш 4,6 км-т Задгай улаан уулын зүүн урд дэвсэг. Эндээс 3 ширхэг чулуун зэвсэг олдсоны дотор холтослуур, залтас, хавирган цуулдас байна. Хайгуулыг 200 х 200 м талбайд хийж гүйцэтгэв.

19-р дурсгалт газар (Задгай улаан-2). Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутаг Задгай улаан уулын зүүн хажуугийн нарийн сувгийн орчимд байрлана. Эндээс нийтдээ 30 тооны чулуун зэвсгийн дурсгал түүвэрлэн цуглуулсан.

20-р дурсгалт газар (Сагсай гол-6). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутаг Сагсай голын баруун эрэг, гүүрнээс урагш 150 м зайд байрлана. Сагсай голын баруун эргийн, гүүр хүртэл хошуурсан 2-р дэнжийн дээрээс 18 ш чулуун зэвсгийг 50x100 м талбайгаас түүвэрлэн цуглуулав.

21-р дурсгалт газар (Сагсай гол-7). Өмнөх дурсгалт газраас зүүн урагш 250 м зайд оршино. 20 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн.

22-р дурсгалт газар (Сагсай гол-8). Бор харгайтын хүн чулуутай дэнж. Хүн чулууны ойр орчмоос 5 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв.

2022 оны хээрийн судалгаа 2022 оны 7-р сарын 8-8-р сарын 8-ны хооронд Баян-Өлгий аймгийн Дэлүүн, Буянт сумдын нутагт хийгдсэн. Судалгааны үр дүнд Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутаг Хөндийн сайр, Задгай Улаан уул орчмоос чулуун зэвсгийн 5 дурсгалт газар шинээр нээн олж 69 чулуун зэвсгийн олдвор түүвэрлэн цуглууллаа.

Шинээр олдсон олдвор хэрэглэгдэхүүнүүд нь Монголын чулуун зэвсгийн тодорхой үеийн үйлдвэрлэлийн хөгжлийн чиг хандлага, эртний хүмүүсийн нүүдэл, нутагшил, тархалтын асуудлыг сэргээн тодруулахад чухал үүрэг гүйцэтгэх биет баримт болж байгааг онцлон тэмдэглэх нь зүйтэй.

2022 оны хайгуулаар нээж олсон дурсгалт газрууд

Хөндийн сайр-1. Баян-өлгий аймгийн Буянт сумын төвөөс баруун хойш 3 км-т Хөндийн сайрын адаг хавьд орших дэнж. Дэнжийн орой, хажуугаар 100 x 500 м зурвас газарт хайгуул хийхэд 2 тооны чулуун зэвсэг илэрч олдov. Тэдгээр нь хянгар, хутга байна.

Хөндийн сайр-2. Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутаг Хөндийн сайр дагуу баруун талаас түрж орсон уулын бэл, сайрын дэнж хоёрын хоорондох дэвсэгт 200 x 300 м зурвас талбайд хайгуул хийж, 6 тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав. Олдворуудыг төрөлжүүлэн ангилан авч үзвэл, хянгар -1 ш, хусуур -1 ш, сийлүүр-1 ш, цоолтуур-1 ш, ирлэсэн ялтас-1 ш, ирлэсэн ялтасны хугархай-1 ш тус тус байна.

Задгай Улаан уул-1. Буянт сумын төвөөс баруун урагш 8 км-т Задгай улаан уулын зүүн бэл, Хөлцөөтийн голоос татсан нарийн сувгийн зүүн эргийн тэгш дэвсгийн 50 x 10 м зурвас газраас 3 тооны чулуун зэвсгийн олдвор олдov.

Задгай Улаан уул-2. Өмнөх дурсгалт галаас зүүн хойш 300 м зайд сувгийн баруун эрэг зүүн талын намхавтар ухаагийн хорондох тэгш хөндийд байрлана. Энэ газарт нарийвчилсан хайгуул хийж 300 x 400 м хэмжээтэй талбайгаас 48 тооны чулуун зэвсгийн олдвор түүвэрлэн цуглуулав.

Задгай Улаан уул-3. Өмнөх дурсгалт газраас зам дагуу хойш 200 м зайтай газарт хоёр мөргөцгийн хоорондох хотос газар. Энэ газарт 50 x 100 м талбайгаас 10 тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав.

Ийнхүү 3 жилийн хээрийн судалгааны үр дүнд Алтай Таван Богдын бүс нутгаас чулуун зэвсгийн үеийн 39 дурсгалт газрыг шинээр нээн олж 450 орчим чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүнийг түүвэрлэн цуглуулж Монголын нэн эртний түүхийн хуудсыг баяжуулж, Алтай Таван Богдын бүс нутгаас нэн эртний хүний ул мөрийг тэдний үлдээсэн чулуун багаж зэвсгээр улирлуулан судлах баттай баримттай болж чадлаа.

Гэрэл зураг 1. Хайгуулын явц ба олдворууд

4.2. Эрдэм шинжилгээний бүтээл

Төслийн хүрээнд хэвлэн нийтлэгдсэн болон бэлтгэгдсэн эрдэм шинжилгээний бүтээлийн талаар дараагийн бүлэгт дэлгэрэнгүй өгүүлэх учир энд дахин давтахгүй болно.

ТАВ. БҮТЭЭЛИЙН ТОДОРХОЙЛОЛТ

5.1. Нэгэн сэдэвт бүтээл

5.1.1 “Монгол Алтай дахь эртний хүний ул мөр” нэгэн сэдэвт бүтээл

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн гол үр энэхүү бүтээлд тусгагдана. Тус бүтээл нь 4 бүлгээс бүрдэнэ. 1-р бүлэгт Монгол Алтайн эртний байгаль, цаг уур, газар зүйн орчин, нөхцөл байдал, геологи, геоморфологийн олон асуудлыг тойм байдлаар тусгана. Нэн эртний хүний амьдралд байгаль, цаг уурын нөхцөл байдал чухал үүрэг гүйцэтгэж байсан нь тодорхой тул тухайн бүс нутгийн эртний байгаль, газар зүйн орчны нөхцөл байдлыг сэргээн авч үзэх нь чухал ач холбогдолтой билээ. 2-р бүлэгт Монгол Алтайн бүс нутагт хийгдсэн чулуун зэвсгийн хайгуул судалгаа, илэрч олдсон дурсгалуудын түүхэн тоймыг багтаана. 3-р бүлэгт тухайн бүс нутгаас илэрч олдсон томоохон дурсгалууд тэр дундаа “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн үр дүнд илрүүлэн олсон 39 дурсгалт газрын хэрэглэгдэхүүнийг багтаана. 4-р бүлэгт Дурсгалт газруудын он цагийн хамаарлын асуудал, хөрш зэргэлдээх бүс нутгаас урьд өмнө илэрч олдсон дурсгалуудтай хэрхэн холбогдох, харилцан хамаарлын асуудлыг нэгтгэн авч үзнэ. Одоогийн байдлаар тус бүтээл 70 хувьтай бичигдсэн байгаа бөгөөд 2023 оны 5-6 сард хэвлэгдэн гарна. Олдворын зураг авах, гар зураг үйлдэх ажлуудад цаг их зарж байгаагаас шалтгаалан хугацаа хойшлогдсныг энэ дашрамд дурдах нь зүйтэй болов уу.

5.2. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл

5.2.1. “Монгол Алтайн Годон голын палеолитын шинэ дурсгалт газар: чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүн, харилцан хамаарал, он цагийн асуудал” (Астана.,2021)

Зохиогч Я.Цэрэндагва. Хэвлэгдсэн сэтгүүл: *Алтаистика, тюркология, монголтстика*. Международная тюркская академия. Астана, 2021. Тал 7-22. Энэхүү өгүүлэлд Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутаг Годон голын хөндийгөөс илрүүлэн олсон чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөл зүйлээр ангилан ялгаж, хөрш зэргэлдээх бүс нутгаас урьд өмнө илэрч судлагдсан дурсгалуудтай харьцуулан, харилцан хамаарлын асуудлыг тодруулахыг зорьсны дээр он цагийн асуудлыг хөндөн авч үзсэн. Суурь судалгааны төслийн хүрээнд тухайн дурсгалт газарт очиж гэрэл зургийн баримтжуулалт хийсэн бөгөөд тус өгүүлэлд багтаасан.

5.2.2. “Монгол Алтайн баруун биеийн чулуун зэвсгийн үе” (УБ., 2021)

Зохиогч Я.Цэрэндагва. Хэвлэгдсэн бүтээл: Дэлхийн Өв-Монгол Алтайн хадны зураг. УБ., 2021. Тал 67-77. Монгол улсын соёлын яам, Дэлхийн Өв-Монгол Алтайн хадны зургийн цогцолборын хамгаалалтын захиргаанаас эрхлэн хэвлүүлсэн “Дэлхийн Өв-Монгол Алтайн хадны зураг” бүтээлийн 3-р бүлгийн 1.1-р зүйл болон хэвлэгджээ. Энэхүү бүтээлд Монгол Алтайн бүс нутаг тэр дундаа Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрт хийгдсэн чулуун зэвсгийн судалгааны ажлын тоймыг бүрэн багтаасан. Мөн илэрч олдсон чулуун зэвсгийн дурсгалт газруудыг он цагийн хамаарлын дагуу тодорхойлсон “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн 2019, 2021 оны хээрийн судалгаагаар илэрч олдсон зарим томоохон дурсгалт газруудын олдвор хэрэглэгдэхүүн, холбогдох он цагийн асуудлыг хөндөн авч үзсэн.

5.2.3. “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн 2019 оны хайгуул, судалгааны урьдчилсан үр дүн” (УБ., 2019).

Зохиогч Я.Цэрэндагва, С.Далантай. Сэтгүүл: Монголын археологи-2019 (эмхтгэл). УБ.,2019. Тал 251-257. Энэхүү бүтээлд суурь судалгааны төслийн 2019 оны хээрийн судалгааны ажлын үр дүнг нэгтгэн авч үзсэн. Хээрийн судалгааны явцад илэрч олдсон чулуун зэвсгийн 12 дурсгалт газар, олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөл зүйлээр ангилан ялгаж, тодорхойлон, он цагийн асуудлыг тодруулан, Монголын чулуун зэвсгийн судалгаанд эзлэх байр суурь, ач холбогдлыг асуудлын талаар өгүүлжээ. Мөн судалгааны явцад шинээр илрүүлсэн хадны зураг, бичээсийн дурсгалын мэдээллийг багтаасан байна.

5.2.4. “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн 2020 оны хайгуул, судалгаа” (УБ., 2020).

Зохиогч Я.Цэрэндагва, С.Далантай. Сэтгүүл: Монголын археологи-2019 (эмхтгэл). УБ.,2020. Тал 321-325. Энэхүү өгүүлэлд суурь судалгааны төслийн 2020 оны хээрийн судалгааны ажлын үр дүнг нэгтгэн авч үзжээ. Хээрийн судалгааны явцад илэрч олдсон чулуун зэвсгийн 22 дурсгалт газар, олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөл зүйлээр ангилан ялгаж, тодорхойлон, он цагийн асуудлыг тодруулан, Монголын чулуун зэвсгийн судалгаанд эзлэх байр суурь, ач холбогдлыг асуудлын талаар өгүүлжээ.

5.2.5. “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төсөл: Шинээр олдсон дурсгалт газрууд” (хэвлэлтэнд)

Зохиогч Я.Цэрэндагва, С.Далантай. Энэхүү өгүүлэлд суурь судалгааны төслийн 2022 оны хээрийн судалгааны ажлын үр дүнг нэгтгэн авч үзжээ. Хээрийн судалгааны явцад илэрч олдсон чулуун зэвсгийн 5 дурсгалт газар, олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөл зүйлээр ангилан ялгаж, тодорхойлон, он цагийн асуудлыг тодруулан, Монголын чулуун зэвсгийн судалгаанд эзлэх байр суурь, ач холбогдлыг асуудлын талаар өгүүлжээ.

Хүснэгт 3: Суурь судалгааны ажлын хүрээнд төлөвлөсөн болон гүйцэтгэсэн эрдэм шинжилгээний бүтээл, өгүүлэл, илтгэлийн үзүүлэлт

Төлөвлөсөн ба гүйцэтгэсэн ажил	Эрдэм шинжилгээний өгүүллийн тоо	Нэгэн сэдэвт зохиолын тоо
Төлөвлөсөн (Төслийн үр дүнгийн даалгавар 2019 оны 4-р сарын 23-ны өдрийн ШуСс-2019/60 дугаар гэрээний 1-р хавсралт)	3	1
Гүйцэтгэсэн Төслийн хүрээнд 2019-2022 онд гүйцэтгэсэн ажлын үр дүн	5	1

Суурь судалгааны сэдэвт ажлын хүрээнд хэвлэгдсэн болон хэвлэлтэнд бэлтгэсэн бүтээлийн жагсаалт

Нэгэн сэдэв бүтээл

1. Я.Цэрэндагва. Монгол Алтай дахь нэн эртний хүний ул мөр. УБ.,2023. (хэвлэлтэнд)

Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл

- 1.Я.Цэрэндагва. “Монгол Алтайн Годон голын палеолитын шинэ дурсгалт газар: чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүн, харилцан хамаарал, он цагийн асуудал” - Алтаистика, тюркология, монголтстика. Международная тюркская академия. Астана, 2021. Тал 7-22.
2. Я. Цэрэндагва. “Монгол Алтайн баруун биеийн чулуун зэвсгийн үе” - Дэлхийн Өв-Монгол Алтайн хадны зураг. УБ., 2021. Тал 67-77.
3. Я.Цэрэндагва, С.Далантай. “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн 2019 оны хайгуул, судалгааны урьдчилсан үр дүн. - Монголын археологи-2019 (эмхтгэл). УБ.,2019. Тал 251-257.
4. Я.Цэрэндагва, С.Далантай. “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн 2019 оны хайгуул, судалгаа. - Монголын археологи-2020 (эмхтгэл). УБ.,2020. Тал 251-257.
5. “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төсөл: Шинээр олдсон дурсгалт газрууд. (хэвлэлтэнд)

ЗУРГАА. ШИНЭЛЭГ ТАЛ

Шинэлэг, дэвшилттэй тал

Төслийн агуулга нь бүхэлдээ шинэлэг бөгөөд дэвшилтэй байдлыг илэрхийлнэ. Шинэлэг байдлыг нэгдүгээрт, урьд өмнө чулуун зэвсгийн хайгуул судалгааны ажил хийж байгаагүй газар нутгийг хамран гүйцэтгэсэнд оршино. Хоёрдугаарт, хайгуул судалгааны дүнд цугларсан олдвор хэрэглэгдэхүүн, мэдээлэл нь монголын археологи, нэн эртний түүхийн судалгааны цаашдын хөгжилд чухал үүрэг гүйцэтгэнэ. Гуравдугаарт, Монгол Алтайн нурууны баруун хойд хэсгийн археологийн судалгаан дахь “цагаан толбыг” арилгахад чухал үр дүн өгнө гэдгээр тодорхойлж байна.

Харин дэвшилттэй талыг нэгдүгээрт, археологийн хайгуулын шинэ сэргэг аргуудыг хэрэглэж хайгуул судалгааг хийсэн, хоёрдугаарт, энэхүү хайгуул судалгааны арга зүйн дагуу судалгааг хийж нэн эртний хүний үлдээсэн чулуун зэвсгийн үеийн 39 бууц, сууринг илрүүлэн олсон, гуравдугаарт, олдсон олдвор хэрэглэгдэхүүнийг ангилан ялгаж боловсруулан судалгааны эргэлтэд оруулж байгаа явдал хэмээн дүгнэн үзнэ.

Шинэлэг, дэвшилттэй талуудыг нэгтгэн авч үзвэл урьд өмнө чулуун зэвсгийн судалгаа огт хийгдэж байгаагүй Монгол Алтайн баруун хэсэг, Алтай Таван Богдын өндөр уулын бүсэд өргөн хэмжээний хайгуул судалгааг хийж олон тооны дурсгалт газрыг шинээр илрүүлэн олж судалгааны эргэлтэд оруулж чадсан явдал юм. Ямартай ч суурь судалгааны төслийн үр дүнд Монгол Алтайн өндөр уулын бүсэд доод палеолитын үеэс эртний хүмүүс нутаглан, чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэл эрхэлж, уг үйлдвэрлэл нь дараа дараагийн үеүдэд тасралтгүй шинэчлэгдэн уламжлагдаж байсныг бодит олдвор хэрэглэгдэхүүнээр батлан харуулж байна. Энэ нь чулуун зэвсгийн археологийн хувьд огт судлагдаагүй “цагаан толбо” байсан газар нутагт археологийн ямар их нандин өв хадгалагдан, нэн эртний хүмүүсийн ул мөрийг хадгалан буйг илтгэн харуулна.

Судалгаа хийсэн бүс нутаг нь байгаль, цаг уурын хатуу ширүүн нөхцөлтэй, хээрийн судалгааны явцад байгаль цаг уурын хатуу ширүүн нөхцөл байдалтай олон дахин тулгарч байсан хэдий ч төслийн зорилгоо биелүүлэх чин эрмэлзэлтэй баг хамт олны хүчин чармайлт, хээрийн шинжилгээний ажлын арвин их туршлагатай байсан нь суурь судалгааны дэвшилттэй болон шинэлэг талыг хэрэгжүүлэх суурь үндэс нь болж байсныг цохон тэмдэглэх нь зүйтэй.

ДОЛОО. ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АЧ ХОЛБОГДОЛ

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн шинжлэх ухааны ач холбогдлыг дараах байдлаар тодорхойлж байна.

1. Монгол Алтайн баруун хэсэг, Алтай Таван Богдын өндөр уулын бүс нутагт нэн эртний хүн хэдий үеэс нутаглаж ирснийг урьдчилсан байдлаар тогтоон тодорхойлсон нь тухайн бүс нутгийн эртний түүхийн судалгаанд чухал үүрэг гүйцэтгэнэ.
2. Хуучин чулуун зэвсгийн үеийн үйлдвэрлэлийн шат дараатай хөгжлийн асуудлуудыг археологийн биет олдвор хэрэглэгдэхүүнээр дамжуулан судалж, он цагийн хамаарлын асуудлыг магадлан тогтоох боломж бүрдэж буй нь тухайн багаж зэвсгийг үлдээгсдийн гарал үүсэл, төрөл зүйлийг тандан тодорхойлох боломж бололцоог олгож байна.
3. Монголын нэн эртний түүхийн чухал сэдвийн нэгийг сонгон авч судалгааг урьд өмнө хийгдэж байгаагүй бүс нутагт явуулж, шинэ дурсгал, эд өлгийн зүйл, мэдээлэл цуглуулан монголын эртний түүхийн сан хөмрөгийн баяжуулсан үйл явдал боллоо.
4. Нэн эртний хүний ул мөрийг археологийн биет дурсгалаар хайн судалж, тогтоосон явдал нь Монгол Алтай бүс нутаг төдийгүй нийт Монгол орны хэмжээнд чулуун зэвсгийн үед байсан түүхийг нэхэн сэргээх, шинэ мэдлэгийг бий болгох чухал ач холбогдолтой.
5. Монголын хуучин чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн хөгжлийн чиг хандлагыг тодорхойлж бусад хөрш зэргэлдээ улс орны ижил үеийн дурсгалуудтай харьцуулан хоорондын харилцан хамаадлын асуудлыг хөндөн авч үзэх бололцоог олгож байна.
6. Монгол Алтайн бүс нутагт цаашид чулуун зэвсгийн археологийн судалгааг эрчимтэй явуулах сэдлийг нийт судлаачдад төрүүлж өгч байгаа явдал нь Монголын археологийн шинжлэх ухааны хөгжлийн ирээдүйд үзүүлэх чухал түлхэц болох учиртай.
7. Монгол Алтай дахь чулуун зэвсгийн археологийн дурсгалын тархалт, байр зүй, онцлог, чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн арга, багаж зэвсэг хийх түүхий эд зэргийг олон талаас харьцуулан судлах боломжийг бүрдүүлнэ.
8. Энэхүү төсөл нь Монголын чулуун зэвсгийн археологийн шинжлэх ухааны сан хөмрөгийг шинэ шинэ олдвор хэрэглэгдэхүүнээр баяжуулсан явдал нь цаашид тухайн бүс нутагт чулуун зэвсгийн археологийн судалгааг эрчимтэй явуулах үүд хаалгыг нээж өгч чадна.

НАЙМ. ДҮГНЭЛТ

2019-2022 онд “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төсөл амжилттай хэрэгжлээ.

Судалгааны ажлын үр дүнд нэгэн сэдэвт бүтээл 1, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл 5, хээрийн судалгааны тайлан 3-ыг тус тус бичиж нийтлүүлэв.

Суурь судалгааны ажлын хүрээнд Монгол Алтайн баруун хэсэг, Алтай Таван Богдын өндөр уулын бүс нутгаас нэн эртний хүний ул мөрийг эрж хайх, олж илрүүлэх, судлах, түгээн дэлгэрүүлэх чиглэлээр тодорхой ажлууд хийж гүйцэтгэсэн бөгөөд тэдгээрийг доорхи байдлаар жагсааж байна.

1. Төслийн багийн бүрэлдэхүүнд Монголын чулуун зэвсгийн үеийн чиглэлээр дагнан судалгаа хийдэг судлаачид оролцон ажилласан нь үр дүнд чухал нөлөө үзүүллээ. Төслийн үндсэн оролцогчоор 6 хүний бүрэлдэхүүнтэй ажиллав. Хээрийн судалгаанд жолооч 1 ажилласан ба орчуулга, номын эх бэлтгэлд тус бүр 1 хүнтэй гэрээ байгуулан ажиллав.

2. Тус төслийн хүрээнд 2019, 2020, 2022 онуудад гурван удаагийн хээрийн шинжилгээний ангийг Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл, Улаанхус, Буянт, Сагсай, Дэлүүн сумдын нутагт зохион байгуулан хайгуулын ажил гүйцэтгэж, чулуун зэвсгийн үед холбогдох 39 дурсгалт газрыг шинээр илрүүлэн 450 орчим чулуун зэвсгийн эд өлгийг түүвэрлэн цуглуулж Монголын эртний түүхийн сан хөмрөгийг баяжууллаа.

3. Төсөл хэрэгжүүлэх явцад цугларсан олдвор хэрэглэгдэхүүн, мэдээлэлд үндэслэн “Монгол Алтайн эртний хүний ул мөр” нэртэй бүтээлийг бэлтгэн, хэвлүүлэхээр төлөвлөж байна. Уг бүтээлийн эх бэлтгэлийн явц 70 хувьтай байгаа бөгөөд 2023 оны 5-6 сард хэвлэгдэн гарна.

4. Төслийн оролцогчид суурь судалгааны төслийн явц, олдвор хэрэглэгдэхүүнд тулгуурласан эрдэм шинжилгээний өгүүлэл дөрвийг бичиж эрдэм шинжилгээний сэтгүүлүүд, хамтын бүтээлд хэвлүүлэв. Цаашид ч төслийн үр дүнгээр өгүүлэл бэлтгэн хэвлүүлэхээр төлөвлөж байна.

5. Суурь судалгааны сэдэвт ажлын хүрээнд нийт 38,8 сая төгрөгийг захиран зарцуулав. Санхүүжилтийг 2019 онд 6,500.0 мянган төгрөг, 2020 онд 8,150.0 мянган төгрөг, 2021-2022 онд 4,000.0 болон 20,150.0 төгрөг гэсэн байдлаар хуваарилсан. Энэхүү санхүүжилтийн дийлэнхи хувийг буюу 20,593.5 мянган төгрөгийг эрдэм шинжилгээний зардал зарцуулж үлдсэн хэсгийг гэрээт ажилтны ажлын хөлс, томилолтын зардал, ном хэвлэх, тоног төхөөрөмж, хяналтын зардалд зарцуулсан болно. Төслийн санхүүжилтээр мэдээллийн сангийн аюулгүй байдлыг хангасан, зөөврийн хатуу диск (Adata, 1TB), хээрийн судалгааны ажлыг баримтжуулах фотоаппарат (Nikon D4300), дурсгалт газрын зураг баримтжуулах дрон (DJI Mavic mini), лазер принтер (Brother DCP-1510) зэрэг тоног төхөөрөмж худалдан авав. Эдгээр тоног төхөөрөмжүүд цаашид археологийн хээрийн судалгааны ажлыг баримтжуулах, боловсруулах, нэмэгдүүлэх ажилд үнэтэй хувь нэмэр оруулах нь дамжиггүй юм.

6. Бидний суурь судалгааны төсөл тодорхой хэмжээний үр дүнд хүрч, цаашдын зорилгоо тодорхойлсон хэмээн үзсэн тул цаашид сэдвийн дагуу төсөл, хөтөлбөрүүдэд үргэлжлүүлэн оролцогчоор орж ажиллах төлөвлөгөөтэй байна.

Тайлан бичсэн: Төслийн удирдагч

доктор, дэд профессор Я.Цэрэндагва

ХАВСРАЛТ: СУДАЛГААНЫ ҮР ДҮНГИЙН ХЭВЛЭН НИЙТЛЭЛ

1.ХЭЭРИЙН ШИНЖИЛГЭЭНИЙ АНГИЙН ТАЙЛАНГУУД

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН

**“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ
ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ СУДАЛГАА”
ТӨСЛИЙН 2019 ОНЫ ХЭЭРИЙН
ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН**

**Улаанбаатар
2020**

МОНГОЛ УЛС
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН

Гар бичмэлийн эрхтэй

Я.Цэрэндагва, С.Далантай

**“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ
ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ СУДАЛГАА”
ТӨСЛИЙН 2019 ОНЫ ХЭЭРИЙН
ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН**

Улаанбаатар
2020

Бүртгэлийн дугаар.....

Нууцын зэрэглэл....
Гэрээний дугаар.....

**МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН**

Гар бичмэлийн эрхтэй

**“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ
ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ СУДАЛГАА”
ТӨСЛИЙН 2019 ОНЫ ХЭЭРИЙН
ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН
(Хээрийн судалгааны тайлан)**

Төслийн гүйцэтгэгч:

Я.Цэрэндагва,
Ц.Болорбат
Д.Базаргүр
С.Далантай
Д.Одсүрэн
Р.Төрбат

Төслийн захиалагч:

БСШУЯам

Тайлан өмчлөгч:

**ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэн,
13343, Улаанбаатар, Жуковын гудамж
77, ШУА-ийн нэгдсэн I байр. Утас:
452894, 452899
Цахим шуудан: archaeology@mas.ac.mn**

**Улаанбаатар
2020**

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн 2019 оны хээрийн шинжилгээ

Удиртгал

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төсөл 2019 оноос хэрэгжиж эхэлсэн.

Энэхүү судалгааг явуулах зайлшгүй шаардлага сүүлийн үед бүрэлдэн бий болоод байгаа билээ.

Монгол Алтайн нурууны бүс нутаг археологийн үе үеийн дурсгалаар нэн арвин баялаг нутгийн нэг билээ. Энэ бүс нутагт анх 1950-иад оны сүүлээс манай үндэсний археологичид судалгаа шинжилгээний ажлыг хийж эхэлсэн түүхтэй. Судалгааны үр дүнд хүрэл, төмөр зэвсгийн түрүү үе, эртний нүүдэлчдийн арвин баялаг хэрэглэгдэхүүн цугларч чадсан хэдий ч чулуун зэвсгийн буюу нэн эртний хүний үлдээсэн дурсгал тун цөөн тоотой илэрч судалгааны эргэлтэд орсон байдаг. Харин 1983-1984 онд Монгол Алтайн нурууны зарим хэсэгт ажилласан Монгол, Зөвлөлтийн түүх, соёлын хамтарсан экспедицийн чулуун зэвсгийн судалгааны анги хуучин чулуун зэвсгийн доод, дунд, дээд шатанд холбогдох олон арван бууц суурин илрүүлэн олж, тэдгээрээс нэн эртний хүний хийж хэрэглэж байсан олон төрөл зүйлийн чулуун зэвсэг байсныг тогтоосноор энэ бүс нутаг тэр дундаа томоохон гол, нууруудын савд хуучин чулуун зэвсгийн үеэс неолитын буюу шинэ чулуун зэвсгийн үеийн хүмүүс тасралтгүй амьдарч ирсэн хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн томоохон төв болох нь батлагдсан түүхтэй. Тус экспедицийн голлох маршрут Монгол Алтайн нурууны томоохон гол мөрний саваар хязгаарлагдаж, нутгийн баруун хойд хэсэг, Алтай Таван Богдын зам бартаа их нутагт хүрч шинжилгээ судалгаа хийгээгүй байна.

1990-ээд оны дундуураас Алтай Таван Богдын Цагаан салаа, Бага ойгор, Арал толгой, Шивээт хайрхан зэрэг газруудаас хожим Дэлхийн Өвийн бүртгэлд орсон томоохон хадны зургийн дурсгалт газрууд болон Хөлцөөт, Далан Түргэний хос толгой гэх зэрэг хадны зургийн гайхамшигт галерейнууд ээлж дараагаар нээгдэн олдсон билээ. Мөн 2000 оны эхнээс мөн энэ бүс нутагт пазырыкийн хэмээн нэрлэгдэх түрүү төмрийн үеийн хүмүүсийн үлдээсэн мөнх цэвдэгт булшууд олноор нээгдэн судлагдсан нь гадаад дотоодын эрдэмтэн судлаачид, жуулчдын аялах дуртай газар, үзэх дуртай дурсгалууд болсон юм. Ийнхүү чулуун зэвсгийн дараа дараачийн үеийн гайхам дурсгалууд олдож байгаа нь тухайн бүс нутагт хуучин чулуун зэвсэг, дундад чулуун зэвсэг, шинэ чулуун зэвсгийн үеийн судалгааг эрчимтэй хийх гол хүчин зүйл болох нь дамжиггүй юм.

Монгол Алтайн баруун хойд хэсэг Алтай Таван Богдын (Байгалийн цогцолбор газрын бүс нутаг, Даян, Хурган, Хотон, Их Хаг, Чигэртэй, Тал, Тугал нуурын хөндий, Цагаан, Цагаан Ус, Их Ойгур, Хар Ямаат, Хар салаа, Бор бургас, Ганц мод, Чигэртэй, Рашаант голуудын сав, Ховд, Сагсай, Булган, Буянт голуудын эх) чулуун зэвсгийн үеийн судалгааны ажил явагдалгүйгээр өнөөдрийг хүрсэн юм. Энэ бүс нутаг байгалийн үзэмж төгс байдал, археологийн дурсгалын гайхамшигт өвүүдээрээ археологич, судлаачид, гадаад дотоодын аялал жуулчлыг татах томоохон төв болдог учир тухайн бүс нутгийн археологийн үечлэлийн асуудлыг зөв чиглэлд оруулах, хуучин, дунд, шинэ чулуун

зэвсгийн үеийн хүмүүсийн ул мөрийг хадгалсан дурсгалт газар, дурсгалыг нээн илрүүлэх зайлшгүй шаардлага бий болсонтой уялдан энэхүү суурь судалгааны төслийн гол үндэслэл билээ.

Алтай Таван Богдын баруун бие, Сийлхэмийн нурууны хойд хэсэгт Оросын Алтай, Тувагийн нутгаас сүүлийн 20-30 жилийн дотор хуучин чулуун зэвсгийн доод, дунд, дээд шатанд холбогдох олон арван бууц, суурин, дархны газрууд шинээр олдсны зэрэгцээ хүний ясны үлдэгдлүүд илэрч, тухайн ясанд хийсэн шинжилгээгээр эртний хүний нэгэн өвөрмөц шинэ дэд зүйл (*Homo sapiens subsp. Denisova*) бүртгэгдээд байна. Байгаль газарзүйн нэг бүс нутагт орших Монгол Алтайн баруун хойд хэсэгт ч энэхүү шинээр илэрсэн хүний илэрц, хийж хэрэглэж байсан чулуун зэвсгийн зүйлс байгаа нь тодорхой юм. Иймд тухайн бүс нутагт чулуун зэвсгийн судалгааг хийснээр Монголын нэн эртний түүхэнд холбогдох, түүхэн ач холбогдол бүхий дурсгалт газрыг нээн олох магадлал маш өндөр байна.

Алтай Таван Богдын бүс нутагт нэн эртний хүн (*Homo erectus, Homo neanderthalensis, Homo sapiens*) тухайн төрлийн хүн амьдарч байсан эсэхийг тодруулах, нүүдэл суурьшлийн асуудлыг хөндөн авч үзэх боломжийг хайх, “Денисовын хүн” нь чухам аль зүгээс гаралтай зэрэг олон суурь асуудлыг дэвшүүлэн гаргах, хөндөн авч үзэх, харьцуулах, нотлох хэрэгцээ шаардлага бий болжээ. Энэ бүхнийг шийдэхэд чулуун зэвсгийн тусгай цогц судалгааг бидний өгүүлэн буй бүс нутагт зайлшгүй хийж нэн эртний хүний эд өлгийн ул мөр болох чулуун зэвсгийг илрүүлэн олох явдал зайлшгүй шаардлагатай юм.

Тус төслийн үндсэн зорилтууд нь Алтай Таван Богдын бүс нутагт чулуун зэвсгийн дурсгалын нарийвчилсан хайгуул судалгаа хийж хуучин чулуун зэвсгийн доод, дунд, дээд шат, дунд, шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдох бууц, сууринг илрүүлэн олох, чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн арга барилыг тогтоон, хөгжлийн чиг хандлагыг тодорхойлох, Монгол Алтайд эртний хүн хэдий үеэс эхлэн амьдарч эхэлсэн цаг хугацааг тодруулах, Монгол Алтайн нурууны палеолитын соёлын Төв Ази, Зүүн хойд Азийн соёлд үзүүлсэн нөлөө, ач холбогдлыг тодорхойлох, илэрч олдсон эд өлгийг бүртгэн баримтжуулж судалгааны эргэлтэд оруулах, нэгдсэн мэдээллийн сан бий болгох явдал юм.

Хайгуул судалгаа

2019 оны хээрийн судалгааны ажлыг Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус, Цэнгэл сумдын нутагт хийж гүйцэтгэв.

Төслийн энэ жилийн хээрийн судалгаа үндсэндээ хайгуул дээр суурилан явагдлаа. Шугаман хайгуул, гүймэг хайгуулын аргыг түлхүү хэрэглэв.

Хайгуулын явцад Цэнгэл сумын нутаг Ховд голын сав дагуугаас чулуун зэвсгийн 12 дурсгалт газар илрүүлэн олсон.

1-р дурсгалт газар. Байршил: 48° 57' 07,9"N, 89° 07' 38,5"E

Ховд голын зүүн эрэг, Жаншит уулын холхи амны зүүн талын хадтай хошуун дээр байрлана. Энэ хошуу нь 8-10 м өндөртэй. Дэнжийн оройн 10 x 15 м талбайгаас 2 ш чулуун зэвсэг олсны нэг нь иртэй залтас, нөгөө нь холтослуур зэвсэг байв. Хайгуулыг өргөн талбайгаар холхи амны эх хүртэл хийсэн боловч өөр ямар нэгэн олдвор олдоогүй.

1-р зураг. Ховд голын 1-р дурсгалт газар (зүүн талаас)

2-р зураг. Ховд голын 1-р дурсгалт газар

3-р зураг. Ховд голын 1-р дурсгалт газар (Дэнжийн хойд талаас)

1-р дурсгалт газрын олдворуудын бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Холтослуур	5,5 x 5,5 x 2,2	
2	Иртэй залтас	3,6 x 4,0 x 1,5	

2-р дурсгалт газар. Байршил:

Ховд голын баруун эрэг Цэнгэл сумаас голоо өгсөөд 5 км зайтай, авто замын урд нэгэн өргөн амны ар дэнж дээрээс чулуу тойруулан өрсөн байдалтай чулуун байгууламж, түүний дотор 2 чулуун зэвсэг, 1 өнгөлж зүлгэсэн билүү маягийн хавтгай чулуу олж илрүүлэв. Уулын араас буусан урсгал усны нөлөөгөөр үүссэн ганга жалгууд өндөр эрэг дэнж үүсгэсэн байна. Хайгуул хийсэн аманд эрэглэж мөрөгцөг үүсгэн тогтсон зургаан хэсэг өндөр дэнж байх ба зөвхөн нэгний оройн тэгш дэвсгээс энэ олдворт газар олдсон болно. Хамгийн баруун талын дэнж дээр өндөр 2 хөшөө чулуу бий.

4-р зураг. Ховд голын 2-р дурсгалт газар

5-р зураг. Ховд голын 2-р дурсгалт газарт буй чулуун тойруулга ба олдворууд

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Билүү чулуу	16,7 х 6,8 х 1,3	
2	Шүдлэг ирт зэвсэг	3,5 х 4,0 х 0,6	
3	Хутга	5 х 5,2 х 1,1	

5-р зураг. Ховд голын 2-р дурсгалт газарт буй дугуй дарааст були

Ховд голын Шар тохойн Цагаан дэнжийн дурсгалт газрууд

3-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-1) Байршил: 48° 58' 04,9"N, 89° 07' 22,9"E

Цэнгэл сумын төвөөс хойш 2 км зайтай, Жаншит уулын зүүн хойд бэл, Цагаан дэнж дээр, замын баруун талд явган хайгуул хийж гүйцэтгэн чулуун зэвсгийн дурсгалыг илрүүлэн оллоо. Энд 50 х 70 м талбайгаас 8 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав.

Чулуун зэвсгүүдийг голын хайрган чулуугаар голчлон хийсэн байх ба тэдгээрийн гадаргуу их хэмжээгээр элэгдэж өгөршсөн байдалтай байгаа нь анхаарал татна. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилахад чоппер (1 ш), хянгар (3 ш), холтослууур зэвсэг (2 ш), царил (1 ш), иртэй залтас (1 ш) байна.

6-р зураг. Цагаан дэнжийн 1-р дурсгалт газар

7-р зураг. Цагаан дэнжийн 1-р дурсгалт газар (зүүн талаас)

Цагаан дэнж-1 дурсгалт газрын олдворын бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Холтослуур	8,9 x 5,5 x 1,9	
2	Хянгар	6,2 x 6,3 x 1,7	
3	Хянгар	5,4 x 8,4 x 2,5	
4	Чоппер	7,5 x 6,7 x 4,4	

5	Хянгар	8,1 x 6,0 x 2,1	
6	Царил (пик) зэвсэг	9,2 x 5,8 x 4,9	
7	Холтослуур	9,0 x 6,0 x 3,2	
8	Иргэй залтас	9,2 x 7,4 x 2,5	

4-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-2). Байршил: 48° 58' 04,9"N, 89° 07' 22,9"E

Өмнөх дурсгалт газрын зүүн хойд зүгт 330 м зайтай доод талын дэнжид байх түрэгийн тахилын хашлагын орчмоос 10 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв. Чулуун зэвсгүүдийг голын хайрган чулуугаар голчлон хийсэн байх ба тэдгээрийн заримын гадаргуу нэлээд өгөршжээ. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилахад үлдэц (2 ш), хянгар (4 ш), шүдлэг иртэй зэвсэг (2), цуулалт бүхий хагархай (1 ш), баргил залтас (1 ш) байна.

8-р зураг. Цагаан дэнжийн 2-р дурсгалт газар

9-р зураг. Цагаан дэнжийн 2-р дурсгалт газарт буй түрэг хашлага

Цагаан дэнж-2 дурсгалт газрын олдворын бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Хянгар	7,2 x 11,2 x 2,0	
2	Хянгар	6,1 x 9,1 x 2,5	
3	Хянгар	7,6 x 6,6 x 2,4	
4	Үлдэц	9,5 x 9,8 x 6,4	
5	Баргил залтас	9,5 x 8,0 x 3,1	

6	Хянгар	8,0 x 6,7 x 2,6	
7	Шүдлэг иртэй зэвсэг	6,5 x 5,1 x 0,6	
8	Цуулалт бүхий хагархай	7,9 x 6,2 x 2,3	
9	Хайрган үлдэц	7,0 x 10,0 x 3,3	
10	Шүдлэг зэвсэг	10,4 x 6,0 x 2,7	

5-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-3). Байршил: 48° 58' 12,69"N, 89° 07' 19,85"E

Цагаан дэнжийн 1-р бууцнаас баруун хойш 200 м зайд бий. Дурсгалт газрын ойр өвөрмөц зууван том булштай. Булшны зүүн талд 50 x 100 м талбайд хайгуул хийж 6 ш чулуун зэвсэг цуглуулсан. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилахад үлдэц (1 ш), цохиур чулуу (1 ш), шүдлэг иртэй зэвсэг (2), хатгуур ирт зэвсэг (1 ш), сегментэн цуулдас (1 ш) байна.

10-р зураг. Цагаан дэнжийн 3-р дурсгалт газар

Цагаан дэнж-3 дурсгалт газрын олдворын бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Цохиур чулуу	16,2 x 12,6 x 6,8	

2	Хайрган, хөндлөн үлдэц	6,3 x 9,0 x 8,9	
3	Шүдлэг зэвсэг	9,3 x 6,8 x 2,2	
4	Хатгуур ирт зэвсэг	6,6 x 7,0 x 2,0	
5	Шүдлэг ирт зэвсэг	5,7 x 4,0 x 1,8	
6	Сегментэн цуулдас	8,2 x 5,3 x 2,5	

6-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-4). Байршил: 48° 58' 16,4"N, 89° 07' 18,02"E

Өмнөх дурсгалт газраас баруун хойш 200 м зайтай, гүехэн судгаар тусгаарлагдсан дэнжийн оройн тэгш дэвсэг. Эндээс 18 ш чулуун зэвсэг илрүүлэн түүвэрлэсэн. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилахад үлдэц (2 ш), чоппер (1 ш), цохиур чулуу (1 ш), чоппинг (3 ш), хянгар (3 ш), холтослууур (2), хасуур (1 ш), иртэй ялтас (1 ш), залтас (1 ш), сегментэн цуулдас (3 ш) байна.

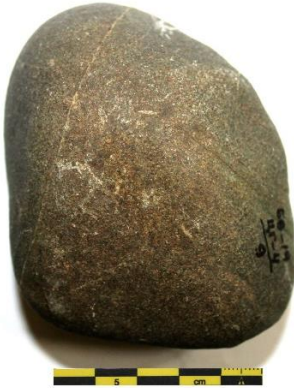

11-р зураг. Цагаан дэнжийн 4-р дурсгалт газар (Зүүн урдаас)

12-р зураг. Цагаан дэнжийн 4-р дурсгалт газар

Цагаан дэнж-4 дурсгалт газрын олдворын бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Чопинг	16,5 x 9,2 x 5,6	
2	Холтослуур	6,1 x 6,8 x 2,3	
3	Холтослуур	6,7 x 7,0 x 3,1	
4	Хянгар	4,4 x 6,2 x 1,0	
5	Хянгар	5,2 x 9,0 x 2,1	
6	Чопинг	8,2 x 8,3 x 5,5	

7	Сегментэн цуулдас	3,8 x 2,5 x 1,5	
8	Хянгар	3,8 x 6,2 x 1,9	
9	Цохиур чулуу	7,5 x 6.1 x 4	
10	Хайрган үлдэц	6,6 x 7,2 x 5,1	
11	Сегментэн цуулдас	5,9 x 4,4 x 1,4	
12	Иртэй ялтас	5,7 x 3,1 x 1,6	

13	Залгас	4,8 x 5,1 x 1,7	
14	Сегментэн цуулдас	4,4 x 5,3 x 1,5	
15	Сегментэн цуулдас	4,7 x 4,5 x 1,7	
16	Үлдэц	10,6 x 5,2 x 5,0	
17	Чоппинг	9,0 x 6,5 x 3,2	
18	Чоппер	6,4 x 7,5 x 3,2	

7-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-5). Байршил: 48° 57' 55,6"N, 89° 07' 45,1"E

Цэнгэл сумаас Ховд, Цагаан голын бэлчир орох хамгийн зүүн зам дагуу, Ховд голын 1-р дэнжид байрлана. Энэ дэнж нь 1,5-2 м өндөртэй. Хайгуул хийсэн талбай 100 х 70 м. 14 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилахад үлдэц (1 ш), чоппер (8 ш), чоппер хэлбэрийн хянгар (1 ш), холтослуур (2 ш), шүдлэг иртэй зэвсэг (1 ш), сегментэн цуулдас (1 ш) байна.

13-р зураг. Цагаан дэнжийн 5-р дурсгалт газар

14-р зураг. Цагаан дэнжийн 5-р дурсгалт газар

Цагаан дэнж-5 дурсгалт газрын олдворын бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Чоппер	15,7 x 11,8 x 7,9	
2	Чоппер	15,2 x 9,7 x 6,0	
3	Чоппер	13,5 x 9,9 x 4,4	
4	Чоппер	7,8 x 8,7 x 5,5	

5	Чоппер	11,3 x 8,2 x 2,8	
6	Чоппер хэлбэрийн хянгар	11 x 8 x 2,8	
7	Чоппер	12,7 x 9,1 x 4,6	
8	Холтослуур	13,2 x 5,7 x 5,1	
9	Холтоослуур	6,6 x 5.2 x 1,0	

10	Сегментэн цуулдас	8,2 x 3,0 x 1,6	
11	Үлдэц	8,3 x 7,7 x 4,5	
12	Шүдлэг иртэй зэвсэг	10,5 x 9,2 x 2,0	
13	Чоппер	7,4 x 3,8 x 2,2	
14	Чоппер	12,1 x 4,8 x 3,2	

8-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-6). Байршил: 48° 57' 53,6"N, 89° 07' 41,1"E

Өмнөх дурсгалт газраас баруун урагш 150 м зайтай орших Ховд голын 2-р дэнжийн оройд хайгуул хийж 50 х 50 м хэмжээтэй зурвас газраас 4 ш чулуун зэвсэг цуглуулсан. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилахад үлдэц (1 ш), цуулалт бүхий хагархай (1 ш), хянгар (1 ш), жишүү цуулдас (1 ш) байна.

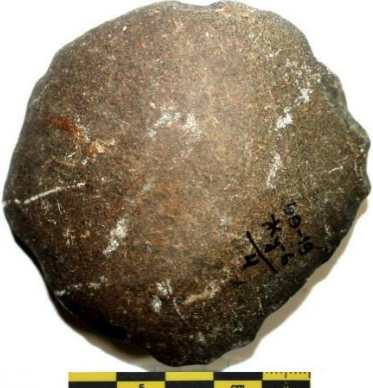

15-р зураг. Цагаан дэнжийн 6-р дурсгалт газар (урдаас)

16-р зураг. Цагаан дэнжийн 6-р дурсгалт газар (урдаас)

Цагаан дэнжийн 6-р дурсгалт газрын олдворын бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Цуулалт бүхий хагархай	8,5 x 5,2 x 6,0	
2	Хайрган үлдэц	6,8 x 6,7 x 4,1	
3	Жишүү цуулдас	6,2 x 3,7 x 2,5	
4	Хянгар	7,0 x 7,2 x 2,2	

9-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-7). Байршил: 48° 58' 00,2"N, 89° 07' 48,0"E

Цагаан дэнжийн 5-р дурсгалт газрын зүүн хойно 200 м зайд орших гүехэн судаг, жалгаар тусгаарласан дэвсэг. Энд 30 х 40 м хэмжээтэй зурвас газраас 3 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилахад чоппер (2 ш), чоппинг (1 ш) байна.

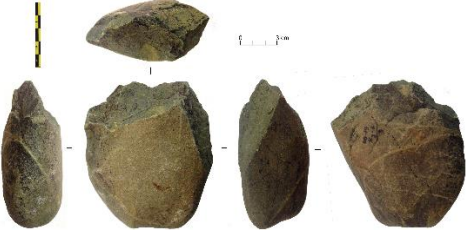

17-р зураг. Цагаан дэнжийн 7-р дурсгалт газар (хойноос)

18-р зураг. Цагаан дэнжийн 7-р дурсгалт газар (баруун өмнөөс)

Цагаан дэнжийн 7-р дурсгалт газрын олдворын бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Чоппер	11,8 x 9,5 x 64	
2	Чоппер	12,9 x 11,9 x 3,5	
3	Чоппинг	11,0 x 8,7 x 4,8	

19-р зураг. Цагаан дэнжийн 7-р дурсгалт газраас олдсон чоппер зэвсгүүд

10-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-8). Байршил: 48° 57' 55,6"N, 89° 07' 45,1"E

Цагаан дэнжийн 6-р дурсгалт газрын хойд талын гуугаар тусгаарласан дэвсэг дэнж. Нийт 18 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн байна. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилахад үлдэц (2 ш), чоппер (1 ш), чоппинг (1 ш), хянгар (3 ш), холтослуур (2 ш), хусуур (2 ш), хутга (1 ш), шүдлэг хүнхэр ирт (1 ш), хайрган зэвсэг (1 ш), залгас (2 ш), сегментэн цуулдас(2 ш) байна.

20-р зураг. Цагаан дэнжийн 8-р дурсгалт газрын төрх байдал (зүүн өмнөөс)

21-р зураг. Цагаан дэнжийн 8-р дурсгалт газрын төрх байдал (зүүнээс)

Цагаан дэнж-8 дурсгалт газрын олдворын бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Чоппер	12,4 x 9,2 x 5,5	
2	Хайрган зэвсэг	8,2 x 6,6 x 3,1	
3	Хайрган үлдэц	6,7 x 7,0 x 3,1	
4	Холтослуур	9,6 x 7,6 x 3,0	
5	Сегментэн цуулдас	10,0 x 6,5 x 2,7	
6	Хөндлөн үлдэц	5,0 x 11,4 x 6,5	

7	Хянгар	8,9 x 7,5 x 3,0	
8	Залгас	8,2 x 4,9 x 2,3	
9	Шүдлэг хүнхэр ирт зэвсэг	6,8 x 8,0 x 2,9	
10	Хутга	4,6 x 12,4 x 2,5	
11	Хянгар	7,0 x 6,6 x 2,5	
12	Хянгар	8,6 x 4,4 x 1,2	

13	Хусуур	5,0 x 4,9 x 2,0	
14	Холтослуур	8,0 x 5,1 x 1,2	
15	Чоппинг	9,4 x 11,1 x 7,0	
16	Сегментэн цуулдас	8,5 x 5,3 x 1,2	
17	Хусуур	5,0 x 5,1 x 1,3	
18	Залгас	10,2 x 7,8 x 2,5	

11-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-9).

4-р дурсгалт газраас хойш 500 м зайтай дэнжийн хоёр том жалгаар тусгаарлагдсан хэсэг. Өмнөд талд байх жалганы эргээр том том бул чулуудтай. Энд 100 х 150 м талбайд хайгуул хийж 17 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулсан. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилахад үлдэц (3 ш), үлдэц хэлбэрийн эдлэл (1 ш), чоппинг (2 ш), хянгар (4 ш), хутга (1 ш), хатгуур ирт (1 ш), иртэй ялтас (1 ш), залтас (2 ш), сегментэн цуулдас (1 ш) байна.

22-р зураг. Цагаан дэнжийн 9-р дурсгалт газрын байр байдал (хойноос)

23-р зураг. Цагаан дэнжийн 9-р дурсгалт газрын байр байдал (өмнөөс)

Цагаан дэнж-9 дурсгалт газрын олдворын бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Үлдэц	9,2 x 10,3 x 6,5	
2	Чоппинг	8,1 x 8,0 x 5,4	
3	Хянгар	7,0 x 7,6 x 2,1	
4	Үлдэц	6,5 x 6,5 x 3,0	
5	Залтас	3,4 x 4,5 x 1,2	

6	Чоппинг	10,2 x 7,5 x 3,2	
7	Үлдэц	7,0 x 8,4 x 4,1	
8	Хянгар	4,2 x 4,9 x 2,3	
9	Хянгар	6,0 x 4,8 x 1,7	
10	Хатгуур ирт	5,6 x 7,5 x 2,0	
11	Сегментэн цуулдас	5,0 x 4,5 x 1,7	

12	Хутга	7,0 x 11,8 x 3,2	
13	Иргэй ялтас	8,2 x 4,0 x 1,6	
14	Иргэй ялтас	6,0 x 4,0 x 1,0	
15	Үлдэц хэлбэрийн эдлэл	5,0 x 4,6 x 2,6	
16	Хянгар	9,5 x 4,5 x 1,5	
17	Баргил сегментэн залтас	12,0 x 7,2 x 3,0	

12-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-10).

Цагаан дэнжийн хойд хэсэг, Хөх толгойн урд дэнж. Хайгуул хийсэн талбайн баруун хойд талд орчин үеийн оршуулгын газар бий. Мөн түрэгийн тахилын том байгууламжтай. Цагаан гол, Шивээт хайрхан орох шороон зам баруун хажуухнаар нь огтлолцон гарна. Энд 200 х 150 м зурвас газарт хайгуул хийж, 42 ширхэг чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулсан. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилахад үлдэц (5 ш), техникийн цуулдас (1 ш), чоппер (2 ш), чоппинг (1 ш), пик хэлбэрт зэвсэг (2 ш), хянгар (9 ш), хусуур (1), унифас (1ш), хутга (1 ш?), цүүц (1 ш), транкированный ялтас (1 ш), хагалмал ирт зэвсэг (1 ш), шүдлэг ирт (1 ш), холтослуур (4 ш), иртэй залтас (4 ш), иртэй ялтас (1 ш), залтас (2 ш), сегментэн цуулдас (5 ш) байна.

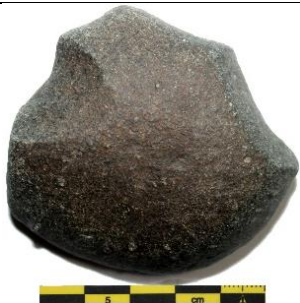

24-р зураг. Цагаан дэнжийн 10-р дурсгалт газрын байр байдал (өмнөөс)

25-р зураг. Цагаан дэнжийн 10-р дурсгалт газарт буй төмөр зэвсгийн үеийн “пазырык” хэмээн нэрлэгдэх були)

Цагаан дэнж-10 дурсгалт газрын олдворын бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Гэрэл зураг
1	Үлдэц	5,3 x 4,6 x 2,6	
2	Иртэй залтас	6,8 x 5,3 x 2,4	
3	Хутга (сегментэн)	7,6 x 3,2 x 1,3	
4	Хянгар	8,4 x 4,1 x 1,7	
5	Сегментэн цуулдас	6,9 x 4,4 x 2,0	

6	Холгослууур	5,6 x 5,4 x 1,8	
7	Хянгар	3,9 x 6,0 x 1,1	
8	Хусуур	4,4 x 5,4 x 1,5	
9	Хусуур	5,0 x 4,0 x 1,5	
10	Чоппер	7,1 x 10,2 x 3,0	
11	Шүдлэг ирт зэвсэг	5,0 x 4,5 x 1,7	

12	Хагалмал үзүүр ирт	5,0 x 5,6 x 1,6	
13	Хянгар (хугархай)	8,2 x 4,0 x 1,6	
14	Холтослуур	5,0 x 3,3 x 1,0	
15	Хянгар	5,2 x 6,6 x 1,3	
16	Холтослуур	6,7 x 5,5 x 1,4	
17	Холтослуур	5,6 x 6,0 x 1,6	

18	Залтас	4,5 x 6,1 x 1,7	
19	Унифас	11,3 x 8,0 x 4,3	
20	Сегментэн цуулдас	4,4 x 6,1 x 1,8	
21	Иртэй залтас	6,2 x 4,8 x 1,4	
22	Хянгар	7,9 x 5,0 x 2,3	
23	Иртэй залтас	7,0 x 7,2 x 2,3	

24	Хянгар	7,3 x 6,4 x 1,2	
25	Үлдэц	8,0 x 6,2 x 5,0	
26	Техникийн цуулдас	7,0 x 9,5 x 2,0	
27	Хянгар	8,4 x 12,7 x 2,1	
28	Залгас	6,7 x 5,4 x 2,1	

29	Үлдэц	9,6 x 7,4 x 5,1	
30	Үлдэц	4,2 x 7,2 x 2,7	
31	Үлдэц		
32	Чоппинг	9,2 x 11,7 x 4,0	
33	Чоппер	9,1 x 8,0 x 3,0	

34	Сегментэн цуулдас	5,2 x 7,2 x 1,7	
35	Хагалмал ирт зэвсэг	5,3 x 4,4 x 1,6	
36	Холтослуур		
37	Пик	7,8 x 6,1 x 2,8	
38	Цүүц		

39	Хянгар	7,5 x 3,8 x 2,5	
40	Пик хэлбэрийн зэвсэг	6,9 x 5,3 x 2,8	
41	Залгас	4,8 x 6,0 x 1,4	
42	Иртэй сегментэн цуулдас	4,2 x 5,5 x 1,6	
43	Хянгар (өнцөгтэй)		

Хайгуулын явцад судалсан бусад дурсгал

Хадны зураг.

Чулуун зэвсгийн хайгуул судалгаа хийх явцад хэд хэдэн хадны зургийн дурсгалт газрыг бүртгэн баримтжуулав.

Шандын эхний Улаан цохиотын өвөлжөөний хадны зураг, бичээсийн дурсгал.

Баян-Өлгий орох зам зуур Баянхонгор аймгийн Бууцагаан сумын Тэмээт багийн нутаг, сумын төвөөс зүүн тийш 9 км-т орших Улаан цохиотын өвөлжөөний арын хаданд олон тооны хадны зураг, нэг мөр орхон-енисейн бичээс бүхий дурсгалыг үзэж танилцав. Миний бодоход энэ дурсгалт газар нь судалгааны эргэлтэд хараахан ороогүй бололтой.

Том, том боржин үеэлсэн хавтан хадан чулуун тогтоцтой энэ цохионы өмнө зүг харсан нэгэн том хавтгай хадны дээд талыг эзлүүлэн эртний орхон бичээсээр нэг мөр, 17 тэмдэг үсгийг нэлээд томоор сийлэн үлдээжээ. Бичээсийн арын хавтгай хаданд зэтэр, сүүлтэй онгин тамга сийлсэн харагдана. Бичээсийн гол хэсгийн хэдэн үсэг ихэд баларсан байх ба эхэн ба төгсгөлийн үсгүүд тод мэдэгдэнэ.

26-р зураг. Улаан цохиотын өвөлжөөний хадны зураг болон бичээст хад ©

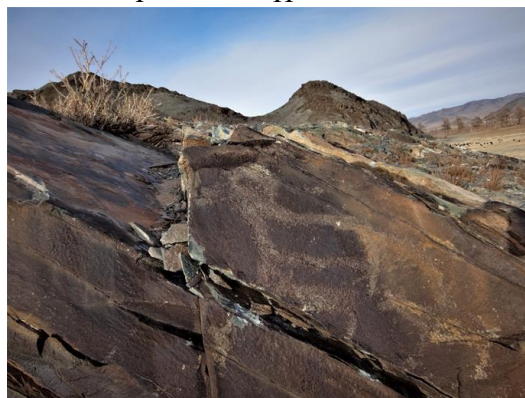
Ховд голын хадны зураг.

Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын төвийн ойролцоо Ховд голын хойт эрэгт, Жаншит толгойн холхи амны адагт байх занарлаг хадтай мөргөцөг хошууны баруун хажуугийн налуу хаданд хэсэг амьтдыг сийлсэн байна. Энэ хадны зураг бүхий мөргөцөгийн оройгоос чулуун зэвсгийн 1-р дурсгалт газрыг олсон юм. Дүрслэлээс аргаль, янгир, адууны дүрслэл тод мэдэгдэнэ. Дурсгал бүхий хошууны зүүн бэлд зэрэгцээ 3 хөшөө, зэл чулууд бас бий.

Чулуун зэвсэг, хадны зургийн дурсгалт газраас зүүн хойш 100 м зайд хадтай шовх үзүүр толгой байх ба урагш харсан хадны төв хэсэгт гурван янгирын дүрслэл байна. Мөн энэ зургаас холгүйхэн, зүүн хойхно байх 8-9 м өндөр том хадны урагш харсан тэгш гадаргууд доод талд янгир, дээд талд нь нэг буга, 2 янгирын тод дүрслэлтэй.

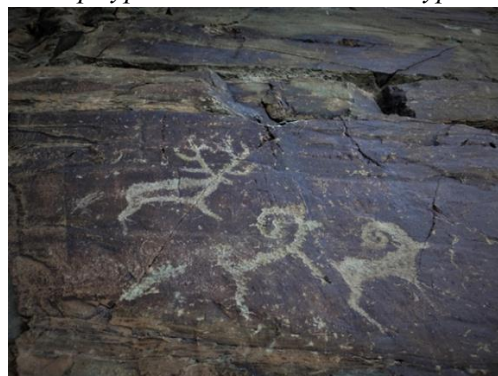
27-р зураг. Ховд голын хадны зураг

28-р зураг. Ховд голын хадны зураг

29-р зураг. Жаншит уулын үзүүрийн хадны зургийн дурсгалт газрын байр байдал

30-р зураг. Жаншит уулын үзүүрийн хадны зураг

31-р зураг. Жаншит уулын үзүүрийн хадны зураг

32-р зураг. Жаншит уулын үзүүрийн хадны зураг

Дүгнэлт

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн хээрийн шинжилгээний анги 2019 оны чулуун зэвсгийн хайгуул судалгааны явцад Ховд голын эрэг дагуугаас 12 дурсгалт газар шинээр илрүүлэн олж, 140 гаруй тооны чулуун зэвсгийн эд өлөг түүвэрлэн цуглуулав.

Цэнгэл сумын төвөөс хойш Ховд голоо гатлан Цагаан гол орох зам дайран өнгөрөх, Жаншит хэмээх шовх оройтой сүрлэг уулын зүүн бэл дэвсэг дэнж дээр хүрэл зэвсгийн үеийн хиргисүүр, дундад этний үеийн тахилын хашлагат байгууламжууд, төмрийн түрүү үеийн зэл чулуут цувраа булш (пазырык), зэл чулуу зэрэг үе үеийн археологийн дурсгал нэн элбэг байдаг. Харин энэ жилийн хайгуул судалгааны үр дүнд палеолитын үеийн томоохон бууц суурин илрүүлэн олсон нь судалгааны өндөр ач холбогдолтой юм.

Цагаан дэнж Ховд голын голдрил, татаал хүртэл үргэлжлэх 3 үелсэн дэнжээс тогтоно. Дэнжийн орой хоорондын зай 90-150 м.

1-р дэнж нь голын татам даган нэлээд дугуйрсан байдалтай харагдана. Яг энэ хэсгээс бид нэг дурсгал газар илрүүлэн олсон юм. 1,5-2 м өндөртэй.

Дараагийн 2-р дэнж алсаас бага зэрэг нумарсан хэдий чанх хойд зүг чиглэсэн. Дэнжийн өндөр 2-3 м. Энэ дэнжээс 3 дурсгалт газар олсон.

3-р дэнж буюу хамгийн оройн дэнж, уулын амнаас буусан ус урсаар олон тооны гуу жалгаар дэнжийг хэрчиж хуваасан. Хайгуул хийхдээ дурсгалт газрын заагийг энэхүү жалгаар баримжаалсан болно. Ийм ч үүднээс энэ дэнжээс 5 чулуун зэвсгийн дурсгалт газар шинээр илэрч олдлоо.

Дэнж тус бүрээс олдсон олдвор хэрэглэгдэхүүн элэгдэл өгөршлийн байдлаараа хоорондоо ялгагдана. 3-р дэнжийн 5 суурингаас олдсон чулуун зэвсгүүдийн гадаргуу ихээхэн элэгдэж өгөршжээ. Чоппер, чоппинг зэвсгүүд хэд хэд олдсон нь чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн төлөв байдлыг тандан үзэх бололцоо олгож байна. Мөн түүнчлэн, цохилтын том товгор бүхий их элэгдэж, ирмэг ир нь мөлийсөн баргил залтсууд олон олдлоо. Энэ бүхэн нь 3-р дэнжид доод палеолитын үед холбогдох чулуун зэвсгүүд байгааг илтгэн харуулж байна. Дурсгалт газрын газар зүй, геоморфологийн төлөв байдал ч үүнийг батлана.

2-р дэнжээс олдсон эдлэлүүд элэгдэлд арай сулавтар өртсөн байгаа бөгөөд чулуун зэвсгийн төрөл зүйлээс улбаалан дунд палеолитын үед холбогдуулан үзэж болохоор байна.

Харин 1-р дэнжийн олдворуудад хэдийгээр зарим нэгэн чоппер зэвсэг тааралдах хэдий ч тэдгээр нь зөөгдсөн байх магадлалтай, дийлэнх нь элэгдэлд бага өртсөн, холтослуур, ялтас олон байгаа зэрэгт түшиглэн дээд палеолитын үед холбогдуулан үзэж байна.

Ийнхүү Цагаан дэнжид палеолитын үеийн чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн хөгжлийн зүй тогтлыг илтгэн харуулах олдвор хэрэглэгдэхүүн бүхий томоохон суурингуудыг олж

нээсэн нь манай төслийн хамгийн чухал ололт амжилт юм. Дараа дараагийн жилүүдэд энэ газарт хайгуул, малтлагын ажлыг үргэлжлүүлэн хийх төлөвлөгөөтэй байна.

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн судлаачид өмнөө чиглүүлсэн зорилгоо биелүүлж, хайгуул судалгааны ажлыг амжилттай хийж гүйцэтгэлээ. Энэ жилийн судалгаагаар урьд өмнө мэдэгдэж судлагдаагүй 12 чулуун зэвсгийн сууринг илрүүлэн, олон зуун чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүнийг цуглуулан, Монгол Алтайн нурууны чулуун зэвсгийн үеийн түүхийг улируулан тодруулах, нэн эртний хүний ул мөрийг бодит баримтаар лавшруулан тогтооход томоохон алхам хийлээ.

Цагаан дэнжийн дурсгалт газар нь Алтай Таван Богдын орчмын нутагт нэн эртний хүн амьдарч эхэлсэн цаг хугацааг урагш ахиулах, чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн хөгжлийн зүй тогтлыг тандан, судлахад чухал тулгуур болох нь тодорхой байна. Цаашид Цагаан дэнжид суурин малтлага судалгаа хийж, соёлт давхарга илрүүлэн, он цагийн хамаарлын асуудлыг нарийвчлан, баттай гаргах шаардлагатай. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүн боловсруулалтын шатандаа явж байгаа бөгөөд ямартай ч энэ дурсгалт газрын чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн бүрэлдэн бий болсон цаг цагийг урьдчилсан байдлаар доод палеолитын дунд шатанд хамааруулах бүрэн бололцоотой гэж үзлээ.

Хайгуулын явцад олж үзсэн Улаан цохионы өвөлжөөний хадны зураг, бичээс монголын дундад эртний түүхэнд хамаарах түүхийг өгүүлэх ховор дурсгал болох нь гарцаагүй юм.

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН

**“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ
ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ СУДАЛГАА”
ТӨСЛИЙН 2020 ОНЫ ХЭЭРИЙН
ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН**

**Улаанбаатар
2021**

МОНГОЛ УЛС
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН

Гар бичмэлийн эрхтэй

Я.Цэрэндагва, С.Далантай

**“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ
ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ СУДАЛГАА”
ТӨСЛИЙН 2020 ОНЫ ХЭЭРИЙН
ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН**

Улаанбаатар
2021

Бүртгэлийн дугаар.....

Нууцын зэрэглэл....
Гэрээний дугаар.....

**МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН**

Гар бичмэлийн эрхтэй

**“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ
ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ СУДАЛГАА”
ТӨСЛИЙН 2019 ОНЫ ХЭЭРИЙН
ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН
(Хээрийн судалгааны тайлан)**

Төслийн гүйцэтгэгч:

Я.Цэрэндагва,
Ц.Болорбат
Д.Базаргүр
С.Далантай
Д.Одсүрэн
Р.Төрбат

Төслийн захиалагч:

БСШУЯам

Тайлан өмчлөгч:

**ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн,
13343, Улаанбаатар, Жуковын гудамж
77, ШУА-ийн нэгдсэн I байр. Утас:
452894, 452899**

Цахим шуудан: archaeology@mas.ac.mn

**Улаанбаатар
2021**

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн 2020 оны хээрийн шинжилгээ

Удиртгал

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төсөл 2019 оноос хэрэгжиж эхэлсэн¹.

Энэ төслийн үндсэн зорилго бол чулуун зэвсгийн археологийн судалгаа тун бага хийгдсэн Алтай Таван Богдын бүс нутгаас, нэн эртний хүний ул мөрийг, түүний үлдээсэн эд мөрийн баримт болох чулуун зэвсгийн дурсгалаар улируулан хайх явдал билээ. Сүүлийн жилүүдэд Монгол Алтайтай залгаа ОХУ-ын Алтайн хязгаар, Уулын Алтайгаас хуучин чулуун зэвсгийн үеийн олон тооны дурсгалууд шинээр нээгдэн, энэ бүс нутагт хүн амьдарч эхэлсэн цаг хугацаа, чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн талаарх өмнөх үеийн ойлголтууд үндсээрээ өөрчлөгдөн шинэчлэгдэж байгаа тул Монгол Алтайн бүс нутагт чулуун зэвсгийн судалгааг эрчимтэй хийх зүй ёсны шаардлага урган гарсан юм.

Тус төслийн судалгааны эхний жил буюу 2019 онд Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутгаар голлон хайгуул хийж чулуун зэвсгийн 12 дурсгалт газар шинээр илрүүлэн олжээ. Тэдгээрийн ихэнх нь Цэнгэл сумын нутагт орших Цагаан дэнжээс олдсон юм. Цагаан дэнжийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газруудын хувьд доод, дунд палеолитын үед холбогдох нь тодорхой болсон билээ. Цагаан дэнжээс нийтдээ 10 дурсгалт газар илрүүлэн 140 ш чулуун зэвсгийн эд өлөг цуглуулан олсон юм.

2020 оны хээрийн судалгааны ажлыг Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус, Цэнгэл, Буянт, Сагсай сумдын нутагт хийж гүйцэтгэлээ.

Хайгуул судалгаа

Тус төслийн хээрийн судалгааны ажил 2020 оны 7-р сарын 27- 8-р сарын 27-ны хооронд 1 сарын хугацаанд үргэлжлэн явагдсан. Төслийн энэ жилийн хээрийн шинжилгээний ажилд хайгуул судалгааг голлон хэрэглэв. Хайгуулын явцад Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус сумын нутгаас 2, Цэнгэл сумын нутгаас 9, Сагсай сумын нутгаас 8, Буянт сумын нутгаас 3 чулуун зэвсгийн бууц сууринг шинээр илрүүлэн оллоо.

Төслийн энэ жилийн судалгаа өмнөх жилийн нэгэн адил хайгуул шинжилгээнд суурилан явагдсан юм. Шугаман хайгуул, гүймэг хайгуул, тархмал хайгуулын арга зүйг хэрэглэн судалгаа шинжилгээг хийж гүйцэтгэв. Хайгуул судалгааны үр дүнд Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус сумын нутаг Бор бургасны тал, Их Ойгорын гол, Цэнгэл сумын нутаг Урт дэнж, Цагаан дэнж, Хөх толгой, Ховд голын эрэг Хадат хошуу, Арцат уул, Хурган нуур, Сагсай сумын нутаг Сагсай гол, Годон гол, Буянт сумын нутаг Сагсай голын зүүн эрэг, Задгай улаан уул зэрэг газруудаас чулуун зэвсгийн 22 дурсгалт газар илэрсэн.

Энэ зун Баян-Өлгий аймагт дуу цахилгаантай бороо ихээр орсны улмаас зам харгуй ихээхэн эвдэрч хайгуулын ажилд зохих ёсны хүндрэл учруулж байсныг цохон тэмдэглэх нь зүйтэй.

---

¹ Я.Цэрэндагва, С.Далантай. Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа төслийн 2019 оны хээрийн шинжилгээний тайлан. УБ.,2020.

Улаанхус сумын нутгаас шинээр илрүүлсэн дурсгалт газар

1. Бор бургасны талын дурсгалт газар (ББТ-1).

Байршил: $49^{\circ} 11' 52,7''\text{N}$, $89^{\circ} 12' 32,8''\text{E}$

Энэхүү дурсгалт газар нь Улаанхус сумын Ойгур багын төвөөс баруун хойш 8 км-т, Согоо голын зүүн эрэгт, голын татмаас 1 км-т орших эртний дэнжид байрлана. Дэнж 1 км уртай, 3-8 м өндөр. Орой нь тэгшивтэр хойш алгуур өндөрссөөр Бор бургасны голын зүүн талын уулсын бэл залгана. Энэ дэнж Улаанхус-Алтай Таван Богд орох замын хойд талд 150 м зайд бий. Дэнжийн дээд хэсгээр 300 х 500 м зурвас газарт хайгуул хийж 14 тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав. Чулуун зэвсгүүдийг төрөлжүүлэн ангилан үзвэл, хянгар-4 ш, хусуур-3 ш, холтослуур-1 ш, үзүүр ирт цуулдас-1 ш, шүдлэг зэвсэг-1 ш, цоолтуур-1 ш, ялтас-2 ш, залтас-1 байна.

Зураг 1. Бор бургасны талын дурсгалт газар

Зураг 2. Бор бургасны талын дурсгалт газар

Зураг 3. Бор бургасны тал дахь чулуун зэвсэг

Бор бургасны талын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт, тайлбар	Гэрэл зураг
1	Хянгар	8,0x10,4x3,1	Бор хүрэн өнгийн цахиуржсан занарлаг чулуун баргил залтсаар хийсэн. Гадар дээр төв рүү чиглэсэн чуулалтын ором мэдэгдэнэ. Урт хажууг дагуулан гадна талаас ирлэсэн. Ирмэг нэлээд элэгдсэн тул ир гаргалтын арга ажиллагааг тандах бололцоо үгүй. Богино үзүүрийг дотор тал руу хэд хэд хагалж цуулж ирлэжээ.	
2	Хянгар	6,1x8,5x3,2	Нарийн ширхэгтэй улаан хүрэн өнгийн алевролит чулуун, зууван гонзгой хэлбэртэй залтсаар хийжээ. Гадаргуу нь гүдгэр, төв рүү чиглэсэн цуулалтын оромтой. Богино үзүүрийн нэгийг ташуулдуулан зэрэгцээ байдлаар босоодуу ирлэсэн.	
3	Хамартай хусуур	9,4x5,3x3,1	Хар хөх өнгийн цахиуржсан чулуун баргил ялтсан цуулдасны төгсгөл үзүүрийг завсаргүй холтчин налуулан, гол хэсэгт богино хамар гарган ирлэж хийжээ. Ирний ором ихээхэн илэгдсэн.	
4	Хянгар	8,9x5,0x2,3	Бор саарал өнгийн, нүхжилт ихтэй, долгионтон үеэлсэн тогтоцтой бөсөл маягийн чулууг залтасны тал саран хэлбэрийн гүдгэр нэг	

			хажууг тойруулан ирлэсэн байна. Маш их элэгдсэн.	
5	Үзүүр ирт багаж	7,9x4,9x2,2	Бор хүрэн өнгийн алевролит чулуун цуулдасны төгсгөл үзүүрийг шовхлон засаж хурцалсан. Эдлэлийн гадаргуу ихээхэн өгөршсөн тул ирлэлтийн ором ихэд бүдгэрчээ. Зэвсгийн дотор талыг нимгэлэн зассан байх ба тэгш богино талаас зэрэгцээ байдлаар олон дахин холтчин цуулсан ором тод мэдэгдэнэ. Өгөршил ихтэй.	
6	Хусуур	6,6x4,6x1,5	Хүрэн өнгийн алевролитон, гонзгой цуулдасны доод богино үзүүрийг дугуйруулан ирлэжээ. Дээд талын нэг булан жишүү хагарсан. Дотор талын ирний эсрэг тал хотгор. Өгөршил дунд зэрэг.	
7	Холтослуур	6,х7,0x1,8	Хүрэн өнгийн хавтгай, алевролит чулууны тэгш талыг нимгэлэн цуулж, голыг ховиллон ухаж хүнхийлгээд улмаар уг ховилын ирмэгийг маш нарийн холтчин ирлэсэн байна. Багажны гадаргуу болон ирний элэгдэлт дунд зэрэг.	
8	Шүдлэг хүнхэр иртэй зэвсэг	8,1x4,1x1,2	Хар цэгэн толботой, хөх саарал өнгийн цахиуржсан алевролитон ялтсан цуулдасны нэг хажуу ирмэгийн голыг хоёр хүнхэр ховил гарган ухаж, хурц шүд гаргажээ.	

9	Цоолтуур	4,3x2,6x1,5	Улаан хүрэн өнгийн алевролит чулууны нэг үзүүрийг ташуудуу нарийсган маш сайн хурцалж хийжээ.	
10	Ялтас	5,9x2,2x1,5	Хүрэн өнгийн хас чулуун ялтасны голын хугархай. Нэг хянгат. Хоёр хурц ирмэгээр жигд бус ирлэлт мэдэгдэнэ.	
11	Ялтас	6,6x3,4x1,3	Хүрэн өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан жишүү маягийн хэлбэртэй. Нэг хянгат. Нэлээд хэмжээгээр элэгдсэн. Бөгтөр үзүүрийн төгсгөлд гүн биш ховил мэдэгдэнэ.	
12	Хянгар	7,6x5,1x1,4	Ногоон цайвар цахиуржсан чулуунаас цуулсан нимгэн, өргөн ялтасны нэг хажуу болон богино үзүүрийг налуу байдлаар ирлэж хийсэн. Ир ихэд элэгджээ.	
13	Залтас	6,2x6,2x3,0	Хар өнгийн хүрмэн чулуун залтасны хугархай.	
14	Хусуур	6,0x5,0x2,5	Ногоон өнгийн цахиуржсан элсэн чулуун дөрвөлжиндүү залтасны богино талыг зэрэгцээ байдлаар дөрөв холтчин, босоодуу, тэгш ирлэсэн. Ир элэгдэл ихтэй. Ирлэхийн өмнө дотор талыг хөндлөн хагалж нимгэлсэн байна.	

2-р дурсгалт газар (Их Ойгор). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):
49°13'03,4"N, 88°20'47,1"E

Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус сумын нутаг Их Ойгорын голын хойд дэнж. Дэнжийн өндөр 10-15 м. Энэ дэнжээр явган хайгуул хийх явцад 4 ш чулуун зэвсэг олдсон. Тэдгээр нь *хутга, залтас, иртэй залтас, шүдлэг зэвсэг* байна. 200-50 м зурвас газарт нарийвчилсан хайгуул хийсэн боловч чулуун зэвсгийн өөр ямар нэгэн дурсгал илэрч олдоогүй. Чулуун зэвсэг олдсон газрын ойр “Цэнгэл” хэлбэрийн тахионы байгууламж 3 байна.

1-р байгууламж: 7,3 м х 3,3 м хэмжээтэй.

2-р байгууламж: 7,1 м х 4,2 м хэмжээтэй.

3-р байгууламж: 4,4 х 3,6 м хэмжээтэй.

Зураг 4. Их Ойгорын голын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Зураг 5. Их Ойгорын голын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

*Зураг 6. Их Ойгорын голын чулуун зэвсгийн дурсгалт газрын дэргэд байгаа
“Цэнгэл” хэлбэрийн чулуун байгууламж*

Их Ойгорын дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт, тайлбар	Гэрэл зураг
1	Хутга	2,4x8,0x1,0	Бор шаргал өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан анхдагч ялтсаар хийсэн. Ялтасны урт нимгэн ирмэгийг дагуулан 2/3 хэсгийг дотор талаас, 1/3 хэсгийг гадна талаас ээлжлэн холтчин ирлэжээ. Хутганы тэгш мөр чулууны гадар бүрхүүлээ хадгалсан. Үзүүрийг хоёр хагалж тайрсан.	
2	Залтас	5,8x3,3x1,4	Улаан хүрэн өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан, гурвалжиндуу хэлбэртэй залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр. Нэг хажуугийн шулуун ирмэгийг ирлэсэн байсан бөгөөд элэгдлээс шалтгаалан тодорхойлох боломжгүй болжээ.	
3	Шүдлэг зэвсэг	6,2x2,4x1,4	Бор саарал өнгийн алевролит чулууны хагархайн урт ирмэгийн үзүүр хавьцаа хоёр жижиг хонхойлон ухаж ховил гаргасны дүнд голд нь хурц “шүд” гарсан байна.	
4	Иртэй залтас	3,4x3,7x0,85	Бор саарал өнгийн занар чулуун залтасны хажуугийн нэг ирмэгийг жигд бус хэлтлэн ирлэжээ.	

3-р дурсгалт газар (Урт дэнж). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):
48°56'05,4"N, 88°09'19,3"E

Цэнгэл сумын төвийн зүүн талд самбартай хөшөөний өмнөд этгээдэд байрлана. 500 х 700 м талбайгаас 6 ш чулуун зэвсэг илрүүлэн, түүвэрлэсэн. Чулуун зэвсгийг төрөлжүүлэн ангилан авч үзвэл, шүдлэг иртэй зэвсэг, хянгар-2 ш, хайрганы хугархай, хутга, үлдэц байна.

Зураг 7. Уртын дэнжийн дурсгалт газар. Цаад талд Гурван Шовгор уул

Зураг 8. Уртын дэнжийн дурсгалт газар. Цаад талд Цэнгэл сум

Уртын дэнжийн дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт тайлбар	Гэрэл зураг
1	Шүдлэг иртэй зэвсэг	12,5x11x4,0	Гурвалжиндуу хэлбэртэй цахиуржсан элсэн чулууны өргөн талын ирмэгийг дагууд нь дотор талаас том томоор холтчин шүдлэн ирлэжээ. Ир налуу. Ирний эсрэг талын нарийн үзүүрийн гадна талд “эсрэг цохилтын” том хагарал гарсан байна.	
2	Хянгар	11,2x8,5x3,0	Хавтгай, анхдагч залтасны урт хажуугийн нэг ирмэгийг гүдийлгэн том томоор хагалж ирлэсэн. Ирний эсрэг ирмэгийг ганц томоор хагалж хотгор хэлбэртэй болгожээ.	
3	Хайрган зэвсэг	14,7x6,6x4,4	Ногоон саарал өнгийн цул, гонзгой хайрган чулууны хоёр нарийн үзүүрийг олон удаа хагалан цуулж нарийсган ирлэсэн. Урт хажуугийн ирмэгийг таллан хагачин цуулж долгиотсон ир гаргажээ. Аливаа зүйлийг цохих, тасдан хэрчих зориулалттай хайрган зэвсэг.	

4	Хугганы хугархай	5,2x7,3x2,5	Гонзгой, хавтгайвтар хэлбэртэй, хар саарал өнгийн цахиуржсан элсжин чулууны урт хажуугийн нимгэн ирмэгийг дагуулан холтчин хагалж хурцлан ирлэсэн. Энэ багажны тал нь хугарч, үлдэж хоцорсон байна.	
5	Үлдэц	8,0x12,3x5,0	Гурвалжиндуу хэлбэрийн цахиуржсан элсжин чулуу ашиглан хийсэн, хөндлөн цуулалтат үлдэц	
6	Хянгар	10,5x6,5x1,9	Зууван хэлбэрийн бор саарал өнгийн цахиуржсан занарлаг чулуун, нимгэн залтасны эргэн тойрны ирмэгийг дотор талаас нь налуулан хотчин цуулж ир гарган хийжээ. Богино нэг үзүүрийн ирмэгийг дотор талаас шатлан том томоор, эсрэг талыг жижгээр холтчин нэмж ирлэсэн байна.	

4-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-10). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):
48°58'33,9"N, 88°7'23,0"E

Цагаан дэнжийн хойд хэсэг, Хөх толгойн урд дэнжид 2019 онд чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн газарт дахин хайгуул хийж 10 ш чулуун зэвсэг цуглуулав. Дурсгалт газрын ойр төмрийн түрүү үеийн пазырык 3 том дугуй дарааст булш бий. Чулуун зэвсгүүдийг төрөлжүүлэн ангилан үзвэл, чоппер-1 ш, хянгар-1 ш, хусуур-1 ш, бифас-1 ш, үзүүр мэс-1 ш, хутга-1 ш, ялтсан цуулдас-1 ш, залтас-2 ш, урт цуулдас-1 ш байна.

Зураг 9. Цагаан дэнж-10 дурсгалт газар

Зураг 10. Цагаан дэнж-10 дурсгалт газрын ойр байх пазырык булш

Цагаан дэнж-10 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт, тайлбар	Гэрэл зураг
1	Чоппер	7,0x7,6x2,6	Хөх саарал өнгийн дөрвөлжиндүү, хавтгай чулууны нэг нарийн үзүүрийг босоодуу байдлаар зэрэгцүүлэн хоёр хагалж ир гаргасан байна. Ирний гол хэсгийн захыг хоёр холточсон.	
2	Хянгар	6,3x6,6x3,0	Хөх саарал өнгийн хайрган чулууны гурван талыг налуулан ирлэж хийсэн. Маш их элэгдсэн тул ир гаргалтын арга ажиллагааг тандан мэдэх боломж байхгүй болжээ. Ирний эсрэг талын нэг ирмэгт “эсрэг цохилтын” том хагарал гарсан.	
3	Ялтсан цуулдас	8,2x4,7x1,6	Бор саарал өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан. Гадарын 3/1 өнгөн бүрхүүлээрээ. Нэг урт хажуу ирмэгийн дагуу өмнөх цуулалтын төв рүү чиглэсэн болон босоо цуулалтын ором хадгалагдан үлджээ. Цохилтын товгор мэдэгдэм төдий, дунд зэргийн элэгдэлтэй.	
4	Залтас	12,2x7,3x2,2	Хөх саарал өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан зууван гонзгой залтас. Урт хажуугийн нэг үзүүр нь цүлхэн, нөгөө нь шувтан. Эсрэг талын хажуу тэшхэн. Цүлхийж, шувтайсан хажуу ирмэгийг гадна талаас ирлэсэн боловч маш ихээр элэгдэн ирлэлтийн янз, төрх мэдэгдэхгүй болжээ.	

5	Залтас	10,0x5,5x2,2	Хар саарал өнгийн хүрмэн чулуунаас уртааш нь цуулан авсан хоёрдогч залтас. Зууван хэлбэртэй. дотор талыг хөндлөн томоор нимгэлж цуулсан. Урт ирмэгт ир гаргасан боловч элэгдэж мэдэгдэхгүй болжээ.	
6	Хутга	5,2x7,0x2,3	Ногоон саарал өнгийн хавтгай чулууны урт хажуугийн ирмэгийг хоёр тал руу хагалж нимгэлэн хурц ирмэг-ир гаргасан. Их элэгдсэн.	
7	Үзүүр мэс	9,1x3,6x1,8	Хар саарал өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан. Урт гурвалжин хэлбэртэй багаж. Хоёр хажуугийн ирмэгээр шүдлэг ир гаргасан байсан боловч элэгдэж мэдэгдэхгүй болжээ.	
8	Бифас	6,5x3,7x1,6	Саарал өнгийн алевролит чулууг хоёр талаас нь нимгэлэн засаж хийсэн. Үзүүр шовх. Суурь ташуу. Суурийн тав тэгшхэн.	
9	Ялтсан залтас	8,0x4,5x2,6	Хар саарал өнгийн цахиуржсан чулуунаас цуулсан гурвалжин хэлбэрийн залтас. Цохилтын талбайн ором өргөн, гөлгөр. Нэг хянгатай.	
10	Хусуур	5,3x3,9x1,5	Хөх саарал өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан нимгэн залтасаар хийсэн. Залтасны төгсгөлийн үзүүр ирмэгийг дугуйруулан налуудуу ирлэж хийжээ. Ирэн хэсэг болон гадаргуу нь элэгдэж өгөршсөн тул ир гаргалтын арга ажиллагааг тандах бололцоогүй болсон байна.	

5-р дурсгалт газар (Хөх толгой). Байршил (“GPSmap62s” ашиглан тогтоосон):
48°59'05,7"N, 89°06'57,1"E

Баян-өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг Цагаан голын багийн төвөөс зүүн урагш 500 м зайд орших Хөх толгойн баруун талын дэнж дээр байрлана. Хайгуулыг нэлээд өргөн талбайгаар явуулж 200x300 м зурвас газраас 13 ш чулуун зэвсэг олж цуглуулав. Чулуун зэвсгийн төвлөрөл нь дэнжийн тэгш дэвсэгт, дэнжийн ирмэгээс 100 м зайд байрлах дугуйрсан нүцгэн шалны эргэн тойронд байв.

Зураг 11. Хөх толгойн дурсгалт газар байрлах дэнж

Зураг 12. Хөх толгойн дурсгалт газар

Хөх толгойн дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт тайлбар	Гэрэл зураг
1	Бифас	9,4x6,5x6	Бор саарал өнгийн сул цахиуржсан, гонзгой аргиллит чулууны ирмэгээс хоёр тал руу том, жижиг олон байдлаар хагалж цуулан хийжээ. Цуулалтын дүнд хоёр талын гадаргуугийн гол хэсэг хэм тэнцүү бус гүдгэр хэлбэртэй болсон байна.	
2	Чоппинг	7,5x9,5x3,0	Таван талт, ногоон саарал өнгийн цахиуржсан чулууны хажуугийн нэг ирмэгийг хоёр тийш хагалж цуулан голд нь хурц “шүд” гаргажээ.	
3	Хос ирт чоппер	12,5x9x3,9	Зууван хэлбэрийн хавтгай гнейс чулууны хоёр богино үзүүрийн нэгийг томоор хагачин гүдгэр хурц ирмэг, нөгөө үзүүрийг ташуу хагалж мохоо ир гарган засаж бэлтгэсэн. Элэгдэл өгөршлийн байдал ихтэй. Цуулж, хагалсан ором мэдэгдэхгүй болтлоо элэгджээ.	
4	Пик маягийн зэвсэг (царил)	11,3x7,4x3,7	Саарал өнгийн өгөршил ихтэй, гонзгой хэлбэрийн, бахим алевролитон сегментэн цуулдасны нэг үзүүрийг шовхлон засаж хийжээ.	

5	Чоппинг маягийн үлдэц	8,9x6,7x4,3	<p>Бор саарал өнгийн, зууван гонзгой, сул цахиуржсан элсэн чулууны нэг урт хажууг хоёр талаас хагалж тэгшлэх оролдлого хийсэн ба богино, өргөвтөр нэг үзүүрээс зэрэгцээ байдлаар гурав хагалан богиновтор залтас цуулжээ. Цуулалтын дүнд иржгэр ирмэг гарсан байх ба ирний эсрэг тал руу ганц цуулалт хийсэн аж.</p>	
6	Чоппер	7,3x6,8x4,5	<p>Бор хүрэн өнгийн цахиуржсан алевролит чулууны нэг үзүүрийг нэлэнхүйд нь ташуу хагалж маш хурц хутган ир гаргасан. Хөндлөн огтлолоороо зузаан.</p>	
7	Хайрган үлдэц	9,0x7,1x5,3	<p>Саарал өнгийн, зууван гонзгой хэлбэрийн цахиуржсан элсэн чулууны богино үзүүрийг ташуу хагалж бэлдэн, эсрэг тал руу хэд хэд хагалж залтас цуулан авсан байна. Зүүн хажууг нэлэнхүйд нь хагалж бэлдсэн. Бусад хэсэг хөндөгдөөгүй, чулууны бүрхүүлээрээ байна.</p>	
8	Хянгар	5,2x5,9x2,5	<p>Өгөршил ихтэй. Дөрвөлжиндүү хэлбэрийн бор өнгийн алевролит чулуун залтасны ташуу ирмэгийг гадна талаас ирлэжээ.</p>	

9	Чоппер	6,4x7,4x5,1	Бор саарал өнгийн цахиуржсан алевролит чулууны нэг урт хажууг ирмэгээс хоёр тийш хэд хэд хагалж долгиотсон хурц ирмэг үүсгэсэн. Хадгалалт дунд зэрэг. Ирний өндөр хэсэгтэй уулзсан хажууг мөн хоёр тийш нэг нэг хагалж ирлэжээ.	
10	Шүдлэг иртэй зэвсэг	7,2x7,1x2,9	Саарал өнгийн сегментэн цуулдасны ташуу ирмэгийг нэлэнхүйд нь хэлтчих замаар ирлэсэн.	
11	Хянгар	8,3x6,0x1,4	Хар өнгийн хавтгай зууван чулууны богино үзүүрийн нэгийг хөндлөн хагалан босоо байдлаар хагалж гүдгэрдүү ир гаргажээ.	
12	Холтослуур	4,9x3,4x1,4	Гонзгойвтор сегментэн цуулдасны төгсгөлийн богино үзүүрийн чанх голд гүн, нарийн ховил ухаж хийжээ.	
13	Жижиг чоппинг	5,0x4,0x2,9	Хар саарал өнгийн жижиг, зууван бондгор чулууны хажуугийн нэг урт ирмэгийг хоёр тал руу ээлжлэн хагалж, долгиотсон махир ирмэг үүсгэн бэлджээ. Элэгдэл өгөршлийн байдал дунд зэрэг.	

6-р дурсгалт газар (Арцат уул-1). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):
48° 39' 13,0"N, 88° 21' 10,1"E

Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг Хотон нуурын хөндий, Урт Хүйтэн голын зүүн талд орших Арцат уулын энгэрт байх, хадны олон зурагтай товгор хамрын хойд дээр оршино. Энэ газарт гүймэг хайгуул хийж 10 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв. Чулуун зэвсэг тархсан талбай 50 х 200 м.

Зураг 13. Арцат уул-1 дурсгалт газар (зүүн талаас)

Зураг 14. Арцат уул-1 дурсгалт газар (баруун талаас)

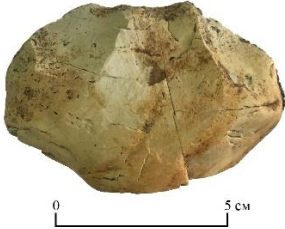

Зураг 15. Арцат уул-1 дурсгалт газраас олдсон чулуун хутга

Арцат-1 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт, тайлбар	Гэрэл зураг
1	Хамартай зэвсэг	6,8x9,6x5,8	Ногоон саарал өнгийн нягт, цул алевролит чулууны урт хажуугийн голоос хоёр хажуу руу ээлж дараалан угсруулан хагалж, голоороо гүдгэр хамартай цохих зэвсэг болгон хувиргажээ. Ирний эсрэг тал засагдаагүй бөгөөд гарт барихад тун тохиромжтой аж.	
2	Цавчуур	10,6x12,2x4,4	Хар өнгийн гурвалжин хэлбэрийн хавтгай том хайрган чулууны урт хажуу ирмэгийг нэг тал руу нимгэлэн хурцалсан байна. Хоёр буланд хэд хэдэн цуулалтын ором мэдэгдэнэ. Ирний дагуу	

			нэлэнхүйдээ хортон суусан нь удаан хугацаагаар хэрэглэж байсныг батлана. Энэ зэвсгийн гадаргуу ихээхэн элэгдэж өгөршсөн тул цуулалтын арга ажиллагааг бүрэн тодорхойлох боломж мөхөс ажээ.	
3	Хөндлөн үлдэц	4,2x7,0x3,5	Цайвар саарал өнгийн зууван гонзгой чулуугаар хийсэн. Цохилтын нэг талбайт цуулалтын нэг гадаргуут үлдэц. Ар болон хоёр хажууг засаж бэлдээгүй.	
4	Хутга	12x5,7x1,8	Шар саарал өнгийн цахиуржсан кварцит чулуун зууван гонзгой залтасны нэг урт ирмэгийг тэгшлэн ирлэсэн. Их элэгдэж өгөршсөн тул ир гаргасан арга ажиллагааг тандах боломж муу ажээ. Хутганы мөрийг тэгшлэн зассан.	
5	Шовх үзүүртэй зэвсэг	6,5x4,5x3,4	Гарын алганд багтах хэмжээний ногоон саарал өнгийн, цахиуржсан шаварлаг чулууны хагархайн богино үзүүрийг хоёр талаас нь засаж хагалан шовх үзүүр гарган хийжээ.	
6	Шовх үзүүртэй зэвсэг	3,5x3,9x2,0	Хөх саарал өнгийн цахиуржсан, жижгэвтэр алевролит чулууны хагархайн нэг хажууг хагачин шовх үзүүр гаргажээ.	

7	Үзүүр мэс		Ногоон өнгийн кварцит чулуугаар хийсэн. Нэг талыг холтчин цуулж, хагалан шовх үзүүртэй гилбэр маягийн үзүүр мэс болгон хувиргажээ.	
8	Хагархай	11x5,1x3,4	Том хайрган чулууны гол хэсгийн хагархай.	
9	Цуулалт бүхий хагархай	6,5x4,6x3,8	Цуйцан хэлбэрийн, шаргал ногоон өнгийн, цахиуржсан алевролит чулууны бүх талд замбараагүй цуулалтын ором хадгалагдан үлджээ. Гадаргуугийн элэгдлийн байдлаас шалтгаалан бүрэн гүйцэд тодорхойлоход хүндрэлтэй болжээ. Мөн түүнчлэн нэг үзүүрийг шовхлон хурцалсан шовх үзүүртэй зэвсэг ч гэж үзэж болохоор аж.	
10	Хусуур	7,9x5,5x2,0	Шар саарал өнгийн, цохилтын том товгор бүхий залтасны төгсгөл үзүүрийг тэгшлэн засаж босоо ир гарган хийжээ. Хажуугийн хоёр ирмэгийн нэг нь шулуун, нөгөө нь голоороо гүдгэр.	
11	Шүдлэг зэвсэг	5,6x5,8x1,6	Бор өнгийн, барзгардуу хүрмэн чулуун залтасны нэг хажуу ирмэгийн голд хурц “шүд” гаргажээ. Шүдийг гаргахдаа хоёр талд нь хонхойлон ухах арга хэрэглэсэн байна. Элэгдэл ихтэй.	

7-р дурсгалт газар (Арцат-2). Байршил (“GPSmap62s” ашиглан тогтоосон):
48° 39' 11,7"N, 88° 21' 26,6"E

Арцат уулыг зүүн хажуу бэлийн дэнжид байрлана. 500 х 100 м зурвас газраас 10
ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв.

Зураг 16. Арцат уул-2 дурсгалт газарт хийсэн хайгуулын явц

Зураг 17. Арцат-2 дурсгалт газар

Арцат-2 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт тайлбар	Гэрэл зураг
1	Хайрган бэлдэц	8,2x12,6x12,4	Том хайрган чулууны тэгшхэн гадаргууг цохилтын талбай болгон ашиглаж хажуугийн гурвалжин тал руу зэрэгцээ байдаар цуулалт хийж хоёр ялтас анхлан цуулан авчээ. Гуравдахь цохилтыг зүүн талаас цуулсан ялтасны дээрээс давхардуулан хийж богино залтас цуулан авсан байна. Үлдцийн бусад хэсэг хөндөгдөөгүй.	
2	Заазуур	7,913,92,2	Бор өнгийн хавтгай чулууны хоёр үзүүрийг тэгшлэн тайрч зууван дөрвөлжин хэлбэртэй болгоод, нэг тэгш ирмэгийг холтчин ирлэж хийжээ. Ирний эсрэг талын мөр хэсэгт бага зэрэг хортон суусан.	
3	Хянгар	7,1x9,0x2,3	Зузаавтар ногоон саарал өнгийн чулууны нэг өргөн ирмэгийг дагуулан том том холтчин ирлэж хийжээ.	
4	Хянгар	6,3x7,4x3,9	Зуувандуу зузаан хайрган чулууны хагархайн хөндлөн ирмэгийг дагуулан, дотор талаас ирлэсэн байна.	

5	Хянгар	5,5x6,4x3,1	Гурвалжин хэлбэрийн бондгор хайрган чулууны нэг талыг хотойлгон, холтчин ирлэжээ. Эсрэг талын үзүүрээс цохилт хийж нимгэлсэн.	
6	Хянгар	5,9x9,7x1,8	Ногоон цайвар занарлаг чулууны хагархайн тэгш ирмэгийг дагуулан гадна талаас өнгөц ирлэжээ.	
7	Залтас	4,7x4,7x2,7	Цагаан гантиг чулуун, анхдагч залтас. Цохилтын товгор ором тод мэдэгдэнэ.	
8	Цуулалт бүхий хагархай	4,5x5,1x3,5	Бөөрөнхий хайрганы хоёр талаас нэг чигт угтуулан цохиж томоор хагалжээ.	
9	Хусуур маягийн хагархай	2,6x3,8x2,5	Бондгор хайрган чулууны богино ирмэгт гадна талаас өнгөц ир гаргасан байна.	
10	Үлдэц хэлбэрийн эдлэл	4,2x4,1x2,4	Цохилтын нэг талбайт, цуулалтын нэг гадаргуут үлдэцтэй төстэй хэдий ч хэмжээ жижиг. Гадаргуу дээр зэрэгцээ богиновтор гурван залтас цуулсан ором мэдэгдэнэ. Ихээхэн элэгдсэн тул хийсэн арга ажиллагааг илүү тодорхойлох боломжгүй.	

8-р дурсгалт газар (Хурган нуур). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):
 48° 33' 47,2"N, 88° 25' 46,2"E

Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг Сыргалын хилийн засталаас урагш 5 км зайтай орших хөшөө чулуу бүхий түрэг тахилын байгууламжийн дэргэд байрлана. Тахилын байгууламжийн зүүн урдхан талаас неолитын үеийн ганц залтас олдсон.

Зураг 18. Дурсгалт газар

Хурган нуур дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт тайлбар	Гэрэл зураг
1	Залтас	2,0x1,5x0,6	Цагаан манан залтасны хугархай	

9-р дурсгалт газар (Годон гол). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):

48° 55' 59,8"N, 88° 06' 54,8"E

Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутаг Годон голын хөндийд байрлана. Годон голын гүүр гараад голоо өгсөөд 500 м зайд, голын 2-р дэнжээс 5 тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн.

Зураг 19. Годон голын дурсгалт газар

Зураг 20. Годон голын дурсгалт газар

Годон гол дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт, тайлбар	Гэрэл зураг
1	Чоппер	6,4x9,0x3,5	Хар саарал өнгийн цахиуржсан аргиллит чулууны ташуу хагарлын нэг үзүүрийг зэрэгцүүлэн, хоёр цохиж хагалан ир гаргасан байна. Элэгдэл өгөршилд их өртсөн.	
2	Харуул	4,1x6,7x12,6	Саарал өнгийн цахиуржсан хавтгай, нэг тал нь гөлгөр тэгш аргиллит чулууг гонзгойлон засаж, бүх талын ирмэгийг босоо байдлаар холтолжээ. Гөлгөр, тэгш талын эсрэг талыг тэгшлэн нэлэнхүйд нь зассан.	
3	Хянгар	16,6x6,0x2,1	Хөх саарал өнгийн хавтгай хайрган чулууны хагархайн урт хажуугийн нэгийг нэлэнхүйд нь ташуу хагалан, ирмэгийг холтчин засаж ирлэсэн байна. Уг зэвсгийн үзүүр, ирний байдал зэрэг нь том хэмжээний балиусыг санагдуулна.	
4	Хянгар	10,4x9,4x2,4	Нэг тал нь тэгшхэн, гурвалжин хэлбэрийн ногоон саарал өнгийн хайрган чулууны богино талыг босоодуу хагалж, улмаар захлан ирлэсэн байна. Хянгарын ирний хажуугийн талаас хэд хэд том хагалж нимгэлэн, дотор талаас хэсэг газрыг мөн ирлэсэн байх ажээ. Гуравдахь талыг тэгшлэн бага зэрэг зассан.	
5	Хасуур	8,5x5,6x5,3	Хар саарал өнгийн, гонзгой, бондгор хайрган чулууны нэг үзүүрээс гүдгэр талын гол хүртэл налуулан хэд хэд цуулан, ирмэгийг дугуйдуу болгосны дээр эсрэг тэгш талын гол хүртэл нимгэн хуудаслан цуулж ирийг зассан байна.	

10-р дурсгалт газар (Ховд-3). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):

48° 55' 59,8"N, 89° 06' 54,8"E

Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг сумын төвөөс баруун тийш 2 км-т Ховд голын зүүн дэнж, Жаншит уулын урд хормойн дэнж. Энэ дурсгалт газар нь хадтай хошуу ороож, уулын бэлд шахсан 10-15 м өндөртэй дэнжийн гол руу шахсан хамар дээр байрлана. Дэнжийн орой дээрээс 7 ш чулуун зэвсэг олдов. Хайгуул хийсэн талбай 200 х 300 м. Олдсон чулуун зэвсгүүдийг төрөлжүүлэн ангилвал, чоппинг – 3 ш, чоппер – 1 ш, залтас – 1 ш, цуулалт бүхий хагархай – 1 ш, хянгар – 1 ш байна.

Зураг 21. Ховд-3 дурсгалт газар

Зураг 22. Ховд-3 дурсгалт газар

Ховд -3 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт тайлбар	Гэрэл зураг
1	Чоппинг	5,1x5,6x2,4	Дугариг хэлбэртэй хар саарал өнгийн алевролит чулууны өргөн хажууг хоёр хагалж, богино ирмэгийг ирний эсрэг талруу дараалан цохиж хурц ирмэг гаргасан. Эсрэг цохилтын буюу дөш чулуун дээр тавьж хагалсны ул мөр болох “эсрэг цохилтын” хагархайтай.	
2	Чоппинг	6,3x6,4x2,3	Хөх саарал өнгийн цахиуржсан гурвалжиндуу хавтгай аргиллит чулууны гүдгэр ирмэгийг дагуулан хоёр талаас ээлжлэн цохин хагалж ир ирмэг гаргасан. Нэлээд элэгдэж өгөршсөн. Эсрэг цохилтын хагархайтай.	
3	Залтас	8,6x6,5x2,0	Бор ногоон өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан баргил залтас. Гөлгөр цохилтын талбайн үлдэгдэл мэдэгдэнэ. Хоёр хажуугийн голд хожуу гарсан ир мэдэгдэнэ. Гадаргуу нь ихээхэн өгөршсөн.	

4	Цуулалт бүхий хайрганы хагархай	6,6x5,0x2,4	Цагаан шар өнгийн цахиуржсан аргиллит чулууг голоор нь хагалж, өргөн хажуугаас олон удаа цохиж храгалжээ. Эсрэг тал хөндлөн хагарсан.	
5	Хянгар	14x8x3	Бор саарал өнгийн, зууван дугуй хэлбэрийн алевроитон цуулдасны нэг ирмэгийг дагуулан холтчин ирлэсэн. Ихээхэн өгөршсөн байдалтай.	
6	Булангийн чоппинг	14,3x10,8x6,5	Бор өнгийн, том гонзгой алевролит чулууны нарийн үзүүрийн буланг хоёр тал руу хэм тэнцүү хагалж ир гаргасан байна.	
7	Чоппер	11,6x13x3,9	Ногоон саарал өнгийн хайрган чулууны хагархайн гүдгэр богино үзүүрийг ганц цохиж өргөн хагалж хурц ирмэг гаргажээ.	

11-р дурсгалт газар (Ховд-4). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):
48° 55' 32,9"N, 89° 06' 52,9"E

Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг сумын төвөөс баруун тийш 2 км-т Ховд голын зүүн дэнж, Жаншит уулын урд хормойн дэнж. Өмнөх дурсгалт газраас голоо өгсөөд, хоёр талаараа нарийн гүнзгий жалгаар тусгаарлагдсан зурвас дэнжийн оройд байрлана. Эндээс 2 ш чулуун зэвсэг олдсоны нэг хутга, нөгөө нь шүдлэг иртэй зэвсэг байна.

Зураг 23. Ховд-4 дурсгалт газар

Зураг 24. Ховд-4 дурсгалт газар

Ховд-4 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт тайлбар	Гэрэл зураг
1	Хутга	4,2x8,4x1,9	Бор өнгийн алевролит чулуун зууван урт хэлбэрийн ялтсан цуулдасны нэг өргөн хажууг налуу байдлаар нимгэлэн, уртааш цуулж, торгон ирмэгийг жигд бус холтчин ирлэжээ.	
2	Шүдлэг ирт зэвсэг	9,6x3,4x2,1	Хүрэн саарал өнгийн цахиуржсан занар чулуун сегментэн цуулдасны нимгэн урт ирмэгийн дагуу хоёр өргөвтөр ухаж, хүнхэр ховил гаргажээ. Ховилын дунд үүссэн шүдний үзүүр мөлгөрдүү.	

12-р дурсгалт газар (Ховд-5). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):

48° 55' 46,0"N, 89° 06' 46,5"E

Өмнөх Ховд-4 дурсгалт газраас урагш голоо өгсөөд байх талбиухан дэнж дээр энэ дурсгалт газар байрлана. Энэ дэнжийн урд үзүүрийн товгор хамар дээр овгор чулуун дараастай том хиргисүүр маягийн булштай. 200 x 500 м талбайд явган хайгуул хийж 6 ширхэг чулуун зэвсэг цуглуулан түүвэрлэсний дотор хянгар – 1 ш, шүдлэг иртэй зэвсэг – 1 ш, чоппер – 1 ш, залтас – 1 ш, цохиур чулуу – 1 ш, өвөрмөц зэвсэг – 1 ш байна.

Зураг 25. Ховд-5 дурсгалт газар

Зураг 26. Ховд-5 дурсгалт газрын ойр байх чулуун дарааст були

Зураг 27. Ховд-5 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн түүхий эд

Ховд-5 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт, тайлбар	Гэрэл зураг
1	Хянгар	8,1x8,5x2	Шаргал өнгийн хавтгай болоржин чулууны хоёр уулзсан ирмэгийг дагуулан том томоор холтчин, босоодуу ир гаргасан байна.	
2	Хусуур	6,4x4,5x1,6	Бор саарал өнгийн хавтгай алевролитон цуулдасны богино нэг үзүүрийг холтчин тэгшдүү ирлэжээ.	
3	Шүдлэг зэвсэг	4,6x7,7x1,9	Зуувандуу хайрган залтасны өргөн ирмэгийг хөвөөлөн хагачиж, шүдлэг ир гаргасан байна.	
4	Чоппер	8,4x7,8x2,9	Бор саарал өнгийн дугуйвтар хайрган чулууны өргөн үзүүрийг ирмэгээс нь нэг тал руу хэд хэд хагалж ирлэжээ.	
5	Цохиур чулуу	7,7x7,1x3,4	Ногоон саарал цул хайрган чулуун цохиур. Нарийн үзүүрт олон тооны хортон суусан оромтой.	
6	Залтас	8,3x7,6x1,9	Цохилтын том товгор бүхий хоёрдогч залтас.	

13-р дурсгалт газар (Сагсай гол-1). Байршил (“GPSmap62s” ашиглан тогтоосон):
48° 50′ 02,5”N, 89° 31′ 50,0”E

Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт Сагсай голын зүүн эрэгт, Сагсайн гүүрнээс, голоо өгсөөд 1 км зайд байрлана. Сагсай голын 3-5 м өндөртэй, гол руу шахсан дэнжийн оройн тэгш дэвсгээс 21 тооны чулуун зэвсгийн дурсгал түүвэрлэн цуглуулав.

Зураг 28. Сагсай-1 дурсгалт газрын ерөнхий байдал (баруун талаас)

Зураг 29. Сагсай-1 дурсгалт газрын ерөнхий байдал (хойд талаас)

Сагсай-1 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт, тайлбар	Гэрэл зураг
1	Хайрган үлдэц	6,2x8,2x10,4	Бор хүрэн өнгийн зууван, хайрган чулууны нэг богино үзүүрийг хөндлөн хөвөөлөн хагалж олон тооны залтас цуулан авчээ.	
2	Бифас маягийн зэвсэг		Бор саарал өнгийн сул цахиуржсан алевролит чулууг ирмэг захаас хоёр хавтгай тал руу хагалан цуулж бэлтгэсэн. Төвд, хэсэгхэн гадаргууг цуулалгүй үлдээжээ. Цуулалтын үр дүнд эргэн тойрны ирмэг хурц иртэй болсон байна.	
3	Кливер	19,2x10x5,5	Бор өнгийн урт гонзгой алевролит чулууны өргөн үзүүрийг хагалж кливерийн хурц ир гаргасан. Ир үл мэдэг ташуу.	
4	Ирлэсэн хайрган чулуу		Гурвалжин хэлбэрийн, хавтгай том хайрган чулууны нэг талын 1/3-ийг зай завсаргүй холтчин ирлэжээ. Ир олон эгнээ, хурц, иржгэр маягтай. Гурван булан тодорхой хэмжээгээр хэлтлэгдсэн. Тэгш гадартай нэг талаас хэд хэдэн цуулалт хийгдсэн.	
5	Чоппинг	13,4x9,6x3,4	Хар саарал өнгийн зууван гонзгой, хавтгай, цахиуржсан занарлаг, чулууны гол хэсгийг хоёр хавтгай тал руу ташуу хагалан том томоор цуулж хагалан хурц долгиотсон ир гаргасан. Цуулалтын дүнд гол, нэг булан шовх хэлбэртэй болсон байхын дээр булангийн хажуу ирмэгийн хэсэгхэнийг холтчин ирлэсэн байна.	

6	Хошуутай зэвсэг	9,9x11,22,3	Гурвалжин хэлбэрийн том, хавтгай хайрган чулууны нэг буланг хага цохин, улмаар нэг тал руу жишүүлдэн цуулах, нөгөө тал руу холтчин цуулах замаар нарийн хошуу маягийн шовх ир гарган хийжээ. Эдэлгээ хэрэглээнээс шалтгаалан шовх үзүүр мөлийж элэгдсэн байна.	
7	Ир бүхий хайрганы хагархай	8,3x10,2x2,2	Зууван дугуй хэлбэрийн нимгэн хавтгай цахиуржсан занар чулууны хагархайгаар хийсэн. Хажуугийн нумарсан ирмэгийг дагуулан хоёр талаас нь холтчин ирлэсэн байдал тод мэдэгдэнэ. Ямартай ч огтлох, зүсэх үйлд зориулагдсан хутга маягийн зэвсэг байжээ.	
8	Иргэй залгас	8,6x10,3x2,4	Хоёрдогч том залтасны богино хажуугийн ирмэгээр жигд биш ир гаргажээ.	
9	Хайрган хусуур	14,7x7,3x3,3	Хүрэн өнгийн занарлаг чулууны нарийн үзүүрийг нэг тал руу нь ганц өргөн хагалж нимгэлээд нөгөө талаас үзүүрийг дугуйруулан хэлтэлж ир гаргасан байна. Доод үзүүр болон хажуу талд хэлт цохигдсон гурван ором мэдэгдэнэ.	
10	Чоппинг	10,1x8,5x4,1	Голоороо товгор хайрган чулууны эргэн тойрноос хагалж хурц ирмэг гаргажээ.	

11	Хянгар	11,7x7,0x2,4	Гурвалжин хэлбэрийн мохоо үзүүртэй залтасны хажуугийн урт ирмэгийг дотор талаас нь хэсэгчлэн холтчиж налуу байдлаар ирлэсэн байна.	
12	Үлдэц хэлбэрийн эдлэл	8,3x9,9x2,7	Дөрвөлжиндүү хавтгай чулууны тэгш хажууг цохилтын талбай болгон хэд хэд дараалан цуулалт хийж залтас авчээ. Доод булан болон хажуугаас мөн залтас цуулсан. Ар тал руу хэд хэд хэлтэлсэн ором мэдэгдэнэ. Хоёр хажуу ирмэгт холтлогдсон оромтой.	
13	Хянгар	8,8x8,8x2,0	Дөрвөлжиндүү хэлбэрийн баргил залтасны нэг хажууг хонхойлон налууудуу, хоёр эгнээ холтлон ирлэж ир гаргажээ.	
14	Сүх	11,3x8,0x2,7	Шаргал судалтай бор саарал өнгийн, гонзгой алевролит чулууны хавтгай үзүүрийг нэг хажуу руу хоёр, нөгөө тал руу нэлэнхүйд нь цуулан хагалж гүдгэрдүү ирлэсэн. Сүхний аагны хэсэгт хальт цохин, иш суулгахад эвтэйхэн болгожээ.	
15	Гилбэр мэс	11,4x7,2x2,9	Зууван гонзгой, нимгэвтэр хавтгай хайрган чулуугаар хийсэн. Нэг үзүүрийг ташуу цуулан шовх хэлбэртэй болгон засчээ. Доод үзүүрийн нэг талыг ташуу хагалан зассан.	

16	Хагарал бүхий хайрга	7,1x 7,3x1,5	Гурвалжиндуу хэлбэрийн хавтгай хайрган чулууны хоёр ирмэгээс цохиж хагалжээ.	
17	Иргэй залтас	7,6x5,4x1,7	Зууван дугуй хэлбэрийн залтасны гүдгэр ирмэг дагууд жигд бус ир гаргажээ.	
18	Үзүүр мэс	6,4x5,1x1,5	Гурвалжин хэлбэрийн анхдагч залтасны нэг талыг сайтар нимгэлэн засч, хажуу ирмэгээс үзүүр тойруулан, сөөлжлөн ирлэж хийжээ. Үзүүр мэсний суурийг босоодуу байдлаар хотойлгон янзалжээ.	
19	Хөндлөн хянгар	12,2x7,9x2,5	Зууван гонзгой хэлбэрийн нимгэн хавтгай хайрган чулууны үзүүрээс нэг тал руу өргөвтөр хагалж нимгэлэн улмаар холтчин ирлэж тэгш ир гаргажээ. Багажны доод үзүүрт эсрэг цохилтын жижиг хагарал, хортон мэдэгдэнэ. Энэ нь дөш чулуун дээр тавьж эхний хагалалтыг хийж байсныг харуулж байна.	
20	Шүдлэг чоппер	10,3x9,8x2,7	Нимгэн хавтгай голын хайрганы гүдгэр талаас хагачин хурц ир гаргасан байх ба ирний хэсэгхэн газрыг ар талаас жижгээр дөрөв ухаж шүдлэг ир гаргасан маш өвөрмөц зэвсэг.	
21	Хошуутай зэвсэг	10,3x7,4x5,7	Нэг үзүүр нь шовх байдлаар хагарсан хайрган чулууны нөгөө үзүүрийн голыг шовхлон тал талаас нь холтчин засаж үзүүрлэсэн байна.	

14-р дурсгалт газар (Сагсай гол-2). Байршил (“GPSmap62s” ашиглан тогтоосон):
48° 50' 06,0”N, 89° 31' 45,9”E

Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт Сагсай голын зүүн эрэгт, Сагсайн гүүрнээс голоо өгсөөд 1 км зайд, өмнөх дурсгалт газраас хойш 100 м зайд нэгэн шовх уулын энгэр бэлд байрлана. Энд, уулын бэлийг ороосон голын хаялгын 2-р дэнжтэй. Дэнжийн өндөр 3-5 м. Зүүн хойд тал руугаа өндөрсөж 10-20 м өндөртэй болно. Өндөрлөг хэсэгт чулуун зэвсэг тааралдахгүй. Харин уулын өврийн дэнжийн нарийн судаг орчмоор түлхүү тархжээ. Баруун талаас үлээх салхинаас энэ уул найдвартай сайн хамгаалах тул энэ хэсэгт эртний хүмүүс амьдархад тун таатай газар зүйн орчин бүрдсэн байна. Энэ дурсгалт газраас 50 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулсны ихэнхийг хар өнгийн цахиурлаг чулуугаар хийжээ.

Зураг 30. Сагсай-2 дурсгалт газрын ерөнхий байдал

Зураг 31. Сагсай-2 дурсгалт газрын чулуун зэвсэг

Сагсай-2 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт, тайлбар	Гэрэл зураг
1	Үлдцийн хугархай	4,5x3,1x1,3	Бичил ялтас цуулах зориулалт бүхий шаантган үлдцийн хугархай. Голоороо хөндлөн хугарсан байна.	
2	Чоппинг	6,1x8,7x4,2	Зууван гонзгой чулууг хөндлөн ирмэгээс хоёр тийш хагалж голдоо шовх үзүүр бүхий ир гаргажээ.	
3	Хянгар	11,6x6,3x4,2	Ногоовтор саарал өнгийн, зууван гонзгой, бахим зузаан хагархайн эргэн тойрны ирмэгийг том томоор хагалан ирлэжээ.	
4	Гилбэр мэс	10x6,1x3,7	Зууван цуулдасны дээд талын үзүүрийг хэлбэрт нь тохируулан, дотор талаас нь засаж хийжээ. Суурийн дугуйрсан хэсгийн ирмэгээр бага зэрэг хэлтлэгдсэн. Суурийн дотор талаас эгц цохин ташруулан хагалж тал сурвалж гаргасан нь модон ишинд бэхлэхэд тохиромжтой харагдана.	
5	Иртэй цуулдас	8,9x5,1x2,8	Ногоон саарал өнгийн цахиуржсан элсэн чулуунаас цуулагдсан. Гадар дээрх цуулалтын ормыг ажихад, олон талбайт үлдцээс цуулагдсан байна. Цуулдасны нарийн урт ирмэгээр жигд бус хэлтэлсэн ир мэдэгдэнэ.	

6	Үзүүр мэс	9,5x7,2x3,5	Жадны гилбэр маягийн үзүүртэй. Хавтгай чулууг сайтар засан хийжээ. Зэвсгийн гадна талын хагас, дотор талын суурь хэсгийг хөндөөгүй байна. Үзүүрийг сайтар шовхолсон байх ба нэг хажуугийн доод буланд ховил ухаж гаргасан нь жадны модон ишинд бэхлэхэд дөхөмтэй мэт харагдана.	
7	Иртэй цуулдас	9,2x4,8x3,3	Урт зууван хоёрдогч цуулдас. Ирмэгээр нь хэлтлэгдсэн тасалданги ир ажиглагдана. Цохилтын талбайн үлдэгдэл холточмол.	
8	Хамартай багаж	9,0x5,1x1,8	Бор шаргал, анхдагч урт залтасны хажуу булангийн доохно гадна дотроос хэлтлэн ухаж боиновтор хамар гаргажээ.	
9	Хянгар-хусуур	8,1x4,5x1,8	Хосолмол зориулалттай багаж. Богино үзүүрийг хусуур, урт хажуу шулуун ирийг хянгарын зориулалтаар ашиглахад зориулагджээ. Ирийг ч үүнд зохилдуулан гаргасан байна. Хусуурын ир хавтгай, налуу бол хянгарын ир босоодуу, шулуун.	
10	Цүүц	6,3x3,8x2,5	Гонзгойвтор урт цуулдасны нарийн нэг үзүүрийг дотор талаас нь нимгэлэн, гадна тал руу хоёр зэрэгцээ холтлон ташуу маягийн ир гаргажээ. Багажийг тодорхой хэмжээгээр ашиглаж байсан нь ирэн хэсгийн дотор талд гарсан цууралтаас тодорхой харагдана.	

11	Хусуур	5,1x4,5x1,1	Хар саарал өнгийн цахиуржсан элсэн чулуун, анхдагч залтасны гурвалжин ирмэгийг тойруулан ирлэжээ.	
12	Хусуур	4,1x3,9x1,5	Хар өнгийн цахиуржсан элсэн чулуун залтасны хоёр буланг ялтаслан цуулж босоо, налуу ирлэжээ. Гол хэсгийг мөн хотойлгон ирлэсэн. нэг хажууд бас ир гаргажээ. Цохилтын талбайн хажууг хотойлгон зассан.	
13	Хажуугийн гүдгэр хусуур	3,9x4,6x1,6	Хар өнгийн цахиуржсан элсэн чулуун залтасны нэг хажууг гадна талаас бага зэрэг налуулан, зэрэгцээ байдлаар завсаргүй холтчин ирлэжээ.	
14	Шүдлэг иртэй зэвсэг	4,5x5,0x1,4	Хар өнгийн цахиуржсан алевролит чулуун залтасны эргэн тойрны хөвөөг гадна талаас хэлтэлж, холтлон ирлэжээ.	
15	Хутга	3,3x5,9x1,2	Бор саарал өнгийн, нимгэн алевролит ялтасаар хийсэн. Ялтасны нэг урт ирмэгийг холтчин, үзүүр лүү нарийсган шовхолж хийжээ. Мөрийг тэгшлэн хагачиж зассан. Аагийг уртааш налуулан засаж модон бариуланд суулгахад тун эвтэйхэн болгожээ.	
16	Шүдлэг хүнхэр иртэй зэвсэг	4,8x2,9x1,3	Гадуургуу нь бор өнгөр тогтсон цахиуржсан элсэн чулуун ялтсан цуулдасны эргэн тойрны ирмэгийг дотор, гаднаас нь сөөлжүүлэн завсаргүй ирлэсний ихэнх нь шүдлэг харагдана.	

17	Сийлүүр	6,0x2,4x1,6	Урт гурвалжин хэлбэрийн ялтасны үзүүрийг ташуу цохиж цуулан сийлүүрийн ир гаргажээ. Багажны гүдгэр хажуугийн дагуу жигд биш ирлэлт мэдэгдэнэ.	
18	Цоолтуур-хусуур	5,9x2,4x1,4	Гурван талстат, шовх үзүүр бүхий ялтасны хотгор хажууг дагууд нь хянга хүртэл завсаргүй ирлэж, хусуурын ир гаргажээ. Шовх үзүүрийг дотор, гаднаас бага зэрэг өөлөн, цоолтуурын хурц ир гаргасан байна.	
19	Хусуур	4,0x3,8x1,6	Хар өнгийн цахиурлаг элсэн чулуун залтасны үзүүр хэсгийг дугуйруулан хөвөөлж, налуулан холтчин ирлэж хийжээ. Хусуурын суурийг нарийсган сурвалж гарган болхидуу засжээ.	
20	Үзүүр мэс	4,5x2,8x1,1	Хар ногоон өнгийн цахиуржсан занараар хийсэн. Гурван талстат ялтасны үзүүрийг гурвалжлан ирлэж хийжээ. Хоёр хажуугаар жигд бус шүдлэг ирлэлттэй.	
21	Шүдлэг иртэй зэвсэг	4,8x2,8x1,1	Цахиуржсан элсэн чулуун ялтасны эргэн тойрны хөвөөг ирлэсэн.	
22	Холтослуур	4,0x2,1x0,8	Цагаан толботой, хар өнгийн, элсэн чулуун нэг хянгат ялтасны баруун хажуугийн голыг дотор талаас 1 см өргөн амсартай, 0,2-0,35 см хонхойлон ухаж ховил гаргасан байна. Эсрэг талын хажуугаар жижиг хэлтлэгдсэн иртэй.	

23	Хусуур	3,4x2,7x1,5	Хар өнгийн алевролитон залтасыг дөрвөлжлөн гурван талыг ирлэсэн гурамсан хусуур.	
24	Цоолтуур	3,0x3,6x1,1	Трапец хэлбэрийн залтасны цохилтын талбайн харалдаа хажуу доороос холтлон ирлэсний дүнд хурц шовх үзүүр үүсчээ.	
25	Сийлүүр	3,6x2,2x1,0	Хар өнгийн цахиуржсан элсэн чулуун дөрвөн хянгат ялтасны голын хугархайн үзүүр хэсгийг ташуу цуулан сийлүүрийн ир гаргасан байна. Сийлүүрийн ирний доод хэсгийг хажуу талаас хэд хэд хэлтлэн шовхолжээ.	
26	Хусуур	2.9x2,6x0,9	Цайвар толботой, хар өнгийн, цахиуржсан элсэн чулуун залтас ашиглан хийсэн. Ташуу суурьт, үзүүр-тэгш ирт хусуур. Элэгдэл бага.	
27	Шүдлэг иртэй зэвсэг	2,8x3,3x0,6	Цагаан толботой цахиуржсан элсэн чулуун залтасны өргөн нарийн ирмэгийг тойруулан холтлон ирлэсэн.	
28	Хусуур	2,4x2,5x0,8	Хар өнгийн цахиуржсан элсэн чулуун богиновтор ялтасны нэг булангийн доохно гүн биш хонхойлон ухаж, улмаар нарийн захлан, хэлтчин ирлэжээ. Эсрэг талыг дотор талаас налуулан завсаргүй ирлэсэн нь хусуурын ирийг санагдуулна.	
29	Хусуур	3,4x1,7x1,0	Хар өнгийн цахиурлаг элсэн чулуун ялтсан цуулдасны нэг ирмэгийг дагуулан дотор талаас нь завсаргүй холтчин ир гаргажээ. Ирлэхдээ дараалан цохисон байдал мэдэгдэнэ.	

30	Хусуур	2,6x2,0x0,7	Хар саарал өнгийн алевролит чулуун богино залтасны нэг хөндлөн үзүүрийг таллан зэрэгцээ байдлаар налуулан, холтчин ирлэжээ.	
31	Хусуур	2,6x1,6x0,6	Хар өнгийн цахиуржсан элсэн чулуун ялтасны урт хажуугийн нэгийг завсаргүй холтчин хотойлгон, жишүү ирлэсэн байна. Эсрэг хажуу шулуун, жигд бус холтолсон байдал мэдэгдэнэ. Үзүүр тэгшдүү. Хажуугийн хусуур.	
32	Хусуур	2,4x1,4x0,7	Хар өнгийн цахиуржсан элсэн чулуун ялтасны нэг хажууг завсаргүй холтчин, шулуун ир гаргажээ. Ирний гол хэсэг ялимгүй гүдгэр.	
33	Хусуур	2,3x2,1x1,0	Богино ялтасны хугархайн доод буланг мөлийлгөн, мөчидхөн ирлэсэн байна.	
34	Ялтас	2,2x1,6x0,6	Хар өнгийн цахиуржсан элсэн чулуун богиновтор ялтас. Гол хэсгээрээ гүдгэр.	
35	Хусуур	2,4x1,5x0,6	Хөх саарал өнгийн цахиурлаг чулуун ялтас. Урт, нэг хажууг хотойлгон, үзүүрийг босоодуу, голд нь нарийн үзүүр гарган, нөгөө хажууг шүдлэг байдлаар ирлэн, суурийг ташуу хагалан хийжээ.	
36	Хянгар	6,8x7,7x2,8	Хар өнгийн цахиуржсан аргиллитан, трапец хэлбэрийн хагархайн хажуугийн өргөн ирмэгийг дотор талаас сөргүүлэн цохиж ир ирмэг гаргажээ. Энэ зэвсгийн дотор талын хагарлын хэсэгт нэг эст амьтны чулуужсан ор мөр хадгалагдсан нь сонирхолтой байна.	

37	Шүдлэг хүнхэр иртэй зэвсэг	6,7x8,6x1,9	Бор саарал өнгийн цахиуржсан занарлаг чулуун том хавтгай цуулдасны хөндлөн өргөвтөр захыг мөлийлгөн, хотгор талаас холтчин ирлэжээ. Ир нэлэнхүйдээ иржгэр байдалтай.	
38	Хянгар	8,6x6,4x2,3	Хавтгай хайрганы хагархайн хажууг дагуулан нэг талаас хагалж, холтчин ирлэжээ. Үзүүрийг мөн мөлийлгөн ирлэсэн байна.	
39	Шүдлэг хүнхэр иртэй зэвсэг	11,5x14,2x1,9	Ногоон саарал өнгийн том залтасны урт ирмэгийг дагуулан хэлтлэн шүдлэг ир гаргажээ. Ирний хажуугийн ирмэгийг шовхлон зассан.	
40	Давхар иртэй хусуур	5,2x3,7x2,5	Өндөр болон хажуу иртэй. Өндөр ирийг зузаан залтасны төгсгөл үзүүрт, цохилтын талбайн хажууг ташуулан, дотор талаас ирлэсэн. Ирлэхийн өмнө гадна талыг сэлт цохиж бага зэрэг хотгордуу болгожээ.	
41	Иртэй хагархай		Хайрган чулууны хагархайн нэг богино үзүүрийг дотор талаас хэд хэд сэлтлэн ир гаргажээ.	
42	Цоолтуур	5,4x5,7x2,0	Гурвалжиндуу залтасны баруун дээд буланг хонхойлон ухаж шовхлон цоолтуурын ирийг гаргажээ. Шовх үзүүрийн доороос мөн хэлтэлсэн.	
43	Залтас	4,7x4,6x1,0	Дөрвөлжин цахиуржсан элсэн чулуун залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл хоёр талстат.	

44	Цоолтуур	5,1x3,9x1,5	Хөх саарал өнгийн сегментэн цуулдасны нэг үзүүрийг доод талаас нь холтчих замаар алсуур хонхойлон үзүүрлэж хийжээ. Багажны торгон үзүүр ихээхэн элэгдсэн байна.	
45	Цуулдас	5,7x3,4x1,9	Ногоон саарал өнгийн цахиуржсан элсэн чулуунаас цуулсан нэг хянгат, хурц үзүүр бүхий ташуу цуулдас.	
46	Сийлүүр	4,6x3,0x0,8	Зууван урт анхдагч цуулдасны булангаас доош болон хажуу тийш ташуудуу сийлүүрийн цуулалт хийжээ.	
47	Хугархай залтас	2,5x3,0x0,5	Шар толботой цахиуржсан элсэн чулуун залтасны хагархай.	
48	Залтас	2,1x2,5x0,9	Хар өнгийн цахиуржсан элсэн чулуун залтасны хугархай.	
49	Хусуур	4,3x3,1x0,8	Бор саарал өнгийн нимгэн, зууван залтсыг ташуу хагалан, улмаар хotoйлгон ирлэсэн байна.	
50	Цохиур чулуу	11,4x6,7x7,3	Дэлүү хэлбэрийн хайрган цул чулуу. Цохиур чулууны хоёр үзүүрт олон тооны хортон гарсан, нарийн үзүүр хагарч цуулагдсан.	

15-р дурсгалт газар (Сагсай гол-3). Байршил (“GPSmap62s” ашиглан тогтоосон):
 48° 49' 16,0"N, 89° 31' 20,4"E

Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт Сагсай голын зүүн эрэгт, Сагсай гол-1 дурсгалт газраас зүүн урагш 1,56 км зайд голын эргээс 150 м-т авто замын зүүн тал, хоёр шовх уулын хоорондох хошуу туугдасын зүүн адагт байрлана. Эндээс ганц шовх үзүүртэй, пик маягийн зэвсэг олов.

Зураг 32. Сагсай-3 дурсгалт газрын ерөнхий байдал
 Сагсай-3 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт тайлбар	Гэрэл зураг
1	Пик		Хар өнгийн, цул хайрган чулууны өргөн үзүүрийг шовхлон засаж хийсэн зэвсэг.	

16-р дурсгалт газар (Сагсай гол-4). Байршил (“GPSmap62s” ашиглан тогтоосон):
48° 49' 03,7"N, 89° 31' 09,3"E

Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт оршино (сумын төвөөс зүүн урагш 13 км зайтай). Өмнөх дурсгалт газраас зүүн урагш 450 м зайд замын баруун талд, хошуу туугдасын баруун хаяанд, тэгш дэвсэг бүхий 2-6 м өндөртэй дэнжид байрлана. Дэнжийн орой уулын бэл хүртэл тэгш. Энэ дурсгалт газраас хоорондоо 120 м зайтай алслагдсан газраас 2 ш чулуун зэвсэг олдов.

Зураг 33. Сагсай-4 дурсгалт газрын ерөнхий байдал, чулуун зэвсэг
Сагсай-4 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт тайлбар	Гэрэл зураг
1	Пик	13,0x8,3x13	Зууван гонзгой хайрган чулууны нэг талыг уртааш нь хагалан улмаар үзүүрийг шовхлон засаж хийжээ.	
2	Хавтгай үлдэц	10,2x14,5x4,5	Цохилтын нэг талбайт, цуулалтын нэг гадаргуут үлдэц. Хар саарал цахиуржсан элсэн чулуунаас хөндлөн цуулалт хийж залтас цуулан авчээ	

17-р дурсгалт газар (Сагсай гол-5). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):
 48° 34' 02,3"N, 89° 33' 19,3"E

Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутаг сумын төвөөс зүүн урагш 1,7 км-т Сагсай голын зүүн дэнжийн эргээс 10 м зайд нэгэн жалгын хойд дээр байрлана. Эндээс бор өнгийн чулуун гүдгэр иртэй хянгар олдсон. Энэ багаж нь хэмжээний хувьд том, таргил хэлбэртэй. Гүймэг хайгуулыг 50x100 м газарт хийсэн боловч өөр чулуун зэвсэг илрч олдсонгүй.

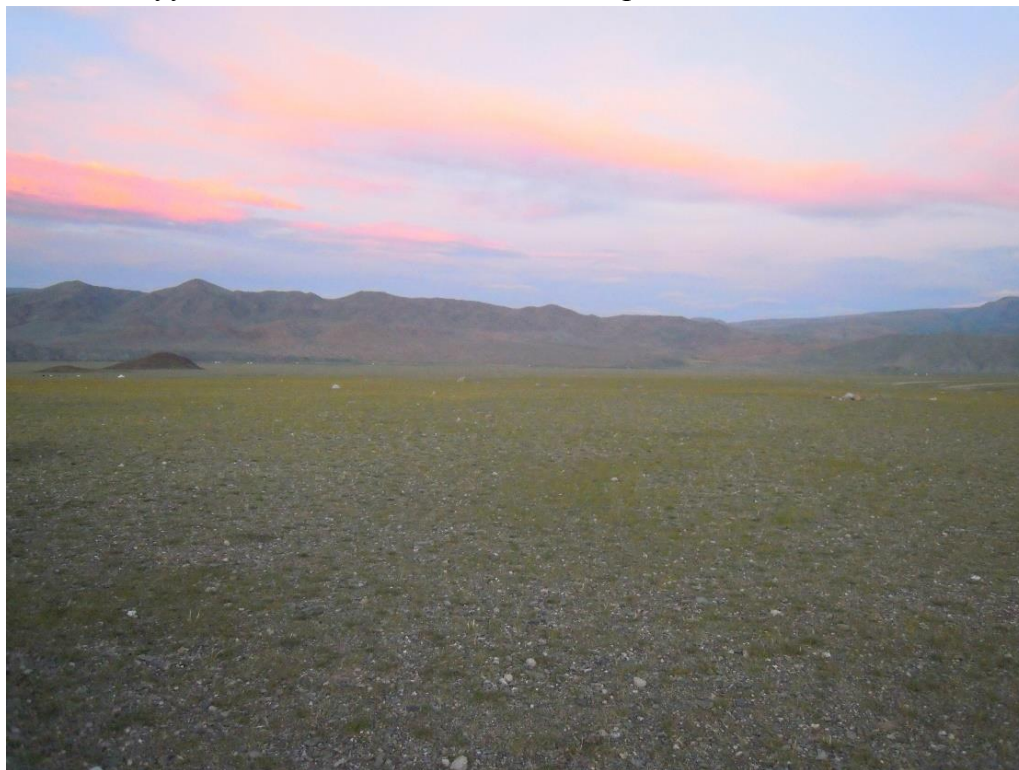

Зураг 34. Сагсай-5 дурсгалт газрын ерөнхий байдал
 Сагсай-5 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт тайлбар	Гэрэл зураг
1	Хянгар	14,3x11x2,7	Ногоон саарал өнгийн, цахиуржсан занарлаг хавтгай чулууны ирмэг хөвөөг тойруулан сайтар холтчин ир гаргаж хийжээ.	

18-р дурсгалт газар (Задгай улаан уул-1). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон): 48° 33' 24,3"N, 89° 30' 43,9"E

Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумаас баруун урагш 4,6 км-т Задгай улаан уулын зүүн урд дэвсэг. Эндээс 3 ширхэг чулуун зэвсэг олдсоны дотор холтослуур, залтас, хутган ялтас байна. Хайгуулыг 200 х 200 м талбайд хийж гүйцэтгэв.

Зураг 35. Задгай улаан уул-1 дурсгалт газрын ерөнхий байдал

Зураг 36. Задгай улаан уул-1 дурсгалт газрын ерөнхий байдал

Задгай улаан уул-1 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт, тайлбар	Гэрэл зураг
1	Хусуур-холтослуур	9,2x4,3x1,4	Улаавтар туяа тогтсон бор саарал өнгийн хүрмэн чулуун, урт цуулдасны үзүүрийг ташуулдан, холтчин ирлэж босоодуу ир гаргасан. Түүнчлэн хусуурын ирний үзүүрийн дор нэлээд өргөн хонхойлон ухаж хүнхэр ховил гаргасан байна. Ховилын ирмэгийг дотор талаас хэлтчин ирлэсэн ажээ. Гадаргуу нь дунд зэргийн хэмжээгээр элэгдэж өгөршсөн. Уг цуулдасны цохилтын талбайн үлдэгдэл цэгэн байгаа нь радиаль үлдцээс цуулагдсныг гэрчлэхийн дээр он цагийг багцаалах боломж олгоно.	
2	Залтас	5,5x3,7x0,8	Бор саарал өнгийн алевролит чулуун урт ялтсан залтас. Гадаргуу дээр нь урт нарийн, зэрэгцээ цуулалтын ормуудтай. Цохилтын талбайн үлдэгдэл холточмол. Цохилтын долгио тод мэдэгдэнэ. Гадаргуу дээрх цуулалтын ормууд мөлийж элэгдсэн.	
3	Хутган ялтас	10,6x2,5x1,8	Бор өнгийн, сул цахиуржсан элсэн чулуугаар хийсэн урт хутган, нэг хянгат ялтас. Бүтэн. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр, налуувтар. Гадаргуу ихээхэн элэгдэлтэй.	

19-р дурсгалт газар (Задгай улаан - 2). Байршил (“GPSmap62s” ашиглан тогтоосон): 48° 33' 53,5"N, 89° 30' 43,4"E

Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутаг Задгай улаан уулын зүүн хажуугийн нарийн сувгийн орчимд байрлана. Эндээс нийтдээ 30 тооны чулуун зэвсгийн дурсгал түүвэрлэн цуглуулсан.

Зураг 37. Задгай улаан уул-2 дурсгалт газар

Зураг 38. Задгай улаан уул-2 дурсгалт газар

Задгай улаан уул-2 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт, тайлбар	Гэрэл зураг
1	Радиаль үлдэц	7,3x7,0x3,7	Ногоон саарал өнгийн, цахиуржсан чулуун гурвалжин хэлбэрийн радиаль үлдэц. Цуулалтын гадаргуу гүдгэр. Эргэн тойрны ирмэгээс төв рүү чиглэсэн цуулалтаар том жижиг залтас ээлж дараалан цуулан авсан. Ар тал тэгшивтэр. Мөн л төв рүү чиглэсэн цуулалтаар том том цуулан засаж бэлтгэжээ. Леваллуагийн радиаль үлдцийн төрөлд хамаарна.	
2	Хусуур	4,5x5,1x1,8	Хар саарал өнгийн цахиурлаг, дугуйдуу хэлбэрийн алевролит чулуун анхдагч залтасны үзүүр талыг нэг хажуутай уулзуулан дагууд нь завсаргүй холтчин ирлэж хийжээ.	
3	Хянгар		Ногоон саарал өнгийн, гурвалжин хэлбэрийн, цахиуржсан элсэн чулууны өргөн талыг, гүдгэр тал хүртэл налуулан, зэрэгцээ байдлаар ялтаслан цуулсны дараа үүссэн хурц ирмэгийг жижгээр холтчин ирлэсэн байна. Ир үл мэдэг гүдгэр.	
4	Залтас	6,0x5,3x2,5	Саарал өнгийн хайрган чулуунаас цуулсан, цохилтын том том товгортой хоёрдогч залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр.	

5	Цоолтуур	6,1x7,1x2,2	Гадаргуу дээрээ төв рүү чиглэсэн цуулалтын ором бүхий гурвалжин залтасны нэг буланг хоёр талаас нь бага зэрэг хэлтлэн цуулж цоолтуурын шовх үзүүр гаргажээ. Үзүүр ир элэгдсэн байдалтай болжээ.	
6	Залтас	6,0x6,5x1,9	Хар саарал өнгийн алевролитон залтас. Гадаргуу дээр төв рүү чиглэсэн цуулалтын оромтой. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр.	
7	Хусуур	6,6x5,3x2,4	Хар саарал өнгийн цахиурлаг элсэн чулуун залтасны дээд тэгш үзүүрийг хотойлгон, хагачиж цуулан ирлэжээ. Элэгдэл дунд зэрэг.	
8	Иргэй залтас	3,8x5,4x1,0	Цагаан шаргал цэгэн гялтгануур толботой, хар өнгийн, сул цахиурлаг алевролит чулуун залтасны нэг урт ирмэгээр тасалданга ир гаргажээ.	
9	Үзүүр мэс	6,8x3,6x1,2	Хар саарал өнгийн алевролитон леваллуагийн үлдцээс цуулагдсан жишүүдүү гурвалжин үзүүр мэс. Элэгдэл дунд зэрэг. Хоёр хажуу ирмэгээр жигд бус ирлэлттэй. Цохилтын талбайн үлдэгдэл холточмол.	
10	Сийлүүр	3,3x2,1x1,0	Ногоон саарал өнгийн сул цахиурлаг алевролитон ялтсан цуулдасны шовх үзүүрээс дээш дагуулан хоёр ялтаслан цуулж сийлүүрийн ир гаргажээ.	

11	Холтослуур	6,3x4,2x1,0	<p>Бор саарал өнгийн цахиурлаг алевролитон ялтсан цуулдасны ташуу ирмэгийн голд, гадна талаас 1,4 см өргөнтэй, 0,4 см гүнтэй холтчин ухаж хүнхэр ховил ир гаргасан байна. Уг зэвсгийн үзүүрт элэгдсэн ховил ир мэдэгдэнэ. Багажны гадаргуу ихээхэн элэгдэж өмнөх цуулалтын ором бүдгэрсэн хэдий ч ховил ирний цуулалтын ором тод байгаа нь эртний багажийг дээд палеолитын үед дахин ашиглаж ир гаргасныг батлан харуулна.</p>	
12	Ялтас	5,0x3,0x1,1	<p>Саарал, улаан алагласан, нарийн кварцын судал бүхий гнейс чулуун үлдцээс цуулагдсан нэг хянгат ялтасны хугархай. Үзүүр хэсэг хугарч үрэгджээ. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр.</p>	
13	Үлдэц	3,2x4,4x2,1	<p>Хар өнгийн цахиурлаг алевролит чулуун зузаан цуулдасны дотор тэгш талыг цуулалтын гадаргуу болгон, цуулдасны хажуу ирмэгээс зэрэгцээ байдлаар ээлж дараалан цуулалт хийн өргөвтөр богино, ялтаснууд цуулан авсан байна.</p>	
14	Хутганы хугархай	2,3x5,2x1,0	<p>Бор саарал өнгийн алевролит ялтсаар хийсэн мохоо үзүүртэй, нумарсан иртэй хутганы үзүүр хэсгийн хугархай. Гадаргуу нь ихээхэн элэгдсэн тул ир гаргасан арга ажиллагааг тандан үзэхэд хүндрэлтэй хэдий ч</p>	

			хоёр талаас нь жижгээр холтчин хурцлан ирлэж байсан нь тодорхой байна. Хутганы мөр тэгш, шулуун.	
15	Иртэй ялтас	4,2x2,3x0,57	Саарал өнгийн сул цахиурлаг элсэн чулуун, хоёр хянгат ялтасны дээд хэсгийн хугархай. Хоёр ирмэгээр тодорхой хэмжээгээр ирлэлт хийсэн байсан боловч элэгдийн байдлаас шалтгаалан тодорхойлоход хүндрэлтэй байна. Цохилтын талбайн үлдэгдэл нэлээд өвөрмөц, зурвас хянга маягийн хэлбэртэй.	
16	Иртэй ялтас	5,7x2,6x0,6	Саарал өнгийн алевролитон, нэг хянгат, нимгэн ялтасны ирмэгээр тодорхой дэс дараалалгүй хэлтлэгдсэн ир ажиглагдана. Ташуу үзүүр ирмэгийн доод булангийн хажууд бага зэрэг хүнхэр ховил гаргажээ.	
17	Иртэй ялтсан цуулдас	4,2x2,2x1,2	Сул цахиурлаг элсэн чулуун ялтсан цуулдас. Гадаргуу дээр нь замбараагүй цуулалтын ором хадгаладсан. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр.	
18	Сийлүүр-хусуур	2,8x3,2x0,9	Сийлүүр хусуурын хосолмол үүрэгтэй зэвсэг. Богиновтор залтасны нэг хажуу талын ирмэгийг дагуулан, налуу ир холтчин гаргасан байх ба нөгөө хажуугийн буланг өгсүүлэн ялтаслан цуулж сийлүүрийн ир гаргажээ.	

19	Сегментэн цуулдас	4,8x3,0x1,0	Хар саарал өнгийн алевролит чулуун цуулдас. Урт ирмэгийн дагуу нумарсан өргөн бүрхүүл хадгалагдан үлдсэн. Нэлээд элэгдсэн.	
20	Үзүүр ирт зэвсэг	3,7x2,6x1,3	Хөх саарал өнгийн алевролит чулуугаар хийсэн ромб хэлбэрийн хурц үзүүр бүхий зэвсэг.	
21	Залтас	4,2x3,8x1,3	Хар саарал алевролитон хоёрдогч залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр. Нэлээд хэмжээгээр элэгдэж өгөршсөн.	
22	Цоолтуур	4,2x2,4x0,8	Цагаан цэгэн толботой, цахиуржсан элсэн чулуун ялтасны гол хэсгийг ташуу хагалж цоолтуурын шовх үзүүрийг гаргажээ. Энэ шовх үзүүрийг доод, дээд талаас бага зэрэг холтчин засаж шовхолсон байна.	
23	Залтас	2,3x2,2x0,6	Хар өнгийн цахиуржсан элсэн чулуун залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр.	
24	Залтас	2,6x2,3x0,5	Бор өнгийн цахиуржсан занар чулуун залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл холточмол.	
25	Хүнхэр ирт	6,7x8,5x2,5	Бор саарал өнгийн, дөрвөлжиндүү хэлбэрийн цахиуржсан алевролитон сегментэн цуулдасны нарийн талын булангийн доохно хонхойлон ухаж хүнхэр ир ховил гаргасан. Дунд зэргийн хэмжээгээр элэгдсэн.	

26	Шүдлэг ирт	4,2x4,5x1,9	Хар саарал өнгийн цахиурлаг чулуун залтасны гүдгэр хажууг гадна талаас тойруулан хэлтлэн ирлэж шүдлэг ир гаргажээ. Уг залтасны үзүүр тал хотгор, нөгөө хажуу шулуун тэгш, цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр.	
27	Хутга	2,8x4,7x0,5	Саарал өнгийн занарлаг чулуун нимгэн леваллуагийн ялтсаар хийсэн хутганы хугархай. Ялтасны хотгор ирмэгийг дагуулан жижгээр хэлтлэн ирлэсэн байна. Мөр гүдгэр, дагууд нь гөлийлгөн зассан. Хутга гол хэсгээрээ ташуу хугарч үзүүр хэсэг гээгджээ.	
28	Ялтас	4,0x3,8x1,0	Ногоон цайвар цахиуран ялтас. Хоёр талстат. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр. Ялтасны үзүүр дотогшоо сөрж хагарсан байдалтай болжээ.	
29	Залтас	2,5x3,20,5	Хар саарал алевролтон залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл хоёр талстат.	
30	Залтас	3,1x2,2x0,6	Хар саарал алевролтон уртавтар залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр.	

Зураг 39. Задгай улаан уулын 2-р дурсгалт газраас олдсон чулуун зэвсгүүд

20-р дурсгалт газар (Сагсай гол-6). Байршил (“GPSmap62s” ашиглан тогтоосон):
48° 50' 17,0"N, 89° 32' 01,1"E

Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутаг Сагсай голын баруун эрэг, гүүрнээс урагш 150 м зайд байрлана. Сагсай голын баруун эргийн, гүүр хүртэл хошуурсан 2-р дэнжийн дээрээс 20 ш чулуун зэвсгийг 50x100 м талбайгаас түүвэрлэн цуглуулав

Зураг 40. Сагсай гол-6 дурсгалт газар

Зураг 41. Сагсай гол-6 дурсгалт газар

Сагсай-6 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт тайлбар	Гэрэл зураг
1	Хянгар	9,0x10,4x3,0	Хар алагласан цахиурлаг алевролитон хайрга чулууны өргөн нэг хажууг ташуу хагалан, хэлтлэн цуулж хагалан ирлэжээ.	
2	Хүнхэр ирт багаж		Зуувандуу дөрвн булантай хавтгай чулууны талыг дугуйруулан хагалж улмаар хоёр хэсэг газарт хүнхэр ховил ухаж гаргасан байна.	
3	Сүх	10,6x6,8x2,5	Дөрвөлжиндүү хэлбэрийн алевролит чулууны хөндлөн ирмэгээс хоёр тэгш тал руу хагалалт хийж сүхний ирийг гарган засжээ. Ирний эсрэг талыг таллан зассан нь модон ишинд суулгаж бэхлэхэд дөхөмтэй болжээ.	
4	Шүдлэг хүнхэр ирт зэвсэг		Нимгэн хавтгай, зууван хэлбэрийн элсэн чулууны эрт хажуугийн нэгийг том томоор холтчин ухаж шүдлэг ир гаргасан байна. Ирний эсрэг ирмэгийг нимгэлэн хагалсан.	
5	Хянгар		Дөрвөлжиндүү хэлбэрийн бахим чулууны нарийн үзүүрийг том томоор хагалан босодуу хэлбэртэй болгоод торгон үзүүрийг жижгээр холтчин засаж хянгарын ир гаргажээ.	

6	Чоппер	11,4x12,1x4,1	Хар өнгийн цул, хайрган чулууны гүдгэр өргөн ирмэгээс чулууны гол хүртэл томоор хагалан хийжээ.	
7	Чоппер	11,8x11,0x3,8	Өргөн, нарийн үзүүртэй цул хайрган чулууны өргөн үзүүрийг хэд хэд хагалан ир гаргасан байна. Нөгөө үзүүр хэсэг гарт барихад тун эвтэй нь мэдэгдэнэ.	
8	Чоппер	6,8x9,2x5,1	Хар саарал өнгийн цул хүрмэн чулууны урт ирмэгийг хөндлөн хагалж ир гаргасан. Ирний эсрэг тал мөлгөр.	
9	Хутга	8,2x11,9x3,0	Шар ногоон өнгийн, хавтгай алевролит чулууны урт ирмэгийн дагуу хагалж нимгэлэн, давхар холтчин ирлэж хийжээ.	
10	Хянгар	6,7x10,8x1,9	Хар саарал өнгийн занарлаг чулууны гүдгэр ирмэгийг дагуулан нэг талаас нь холтчин ирлэж хийжээ. Элэгдэл ихтэй.	
11	Хайрган зэвсэг	10,5x6,4x3,3	Чоппер маягийн ир гаргалттай цавчууртай төстэй хайрган зэвсэг.	

12	Хошуутай зэвсэг	10,0x9,4x1,9	Нимгэн хавтгай хайрган чулууны нэг ирмэгийн голыг хоёр талаас нь хэлтлэн үзүүрлэж шовхолсон.	
13	Ооль хэлбэрт		Урт нарийн зууван хайрган чулууны нэг үзүүрийг завсаргүй хагалж нимгэлэн хийжээ.	
14	Хянгар		Хар өнгийн хүрмэн чулууг таллан хагалж, холтчин ирлэж хийжээ. Ир тэгшхэн.	
15	Хагаралтай хавтгай чулуу		Зууван гонзгой, хавтгай чулууны гурван талд хагарч хэлтэрсэн ором тод хадгалагджээ.	

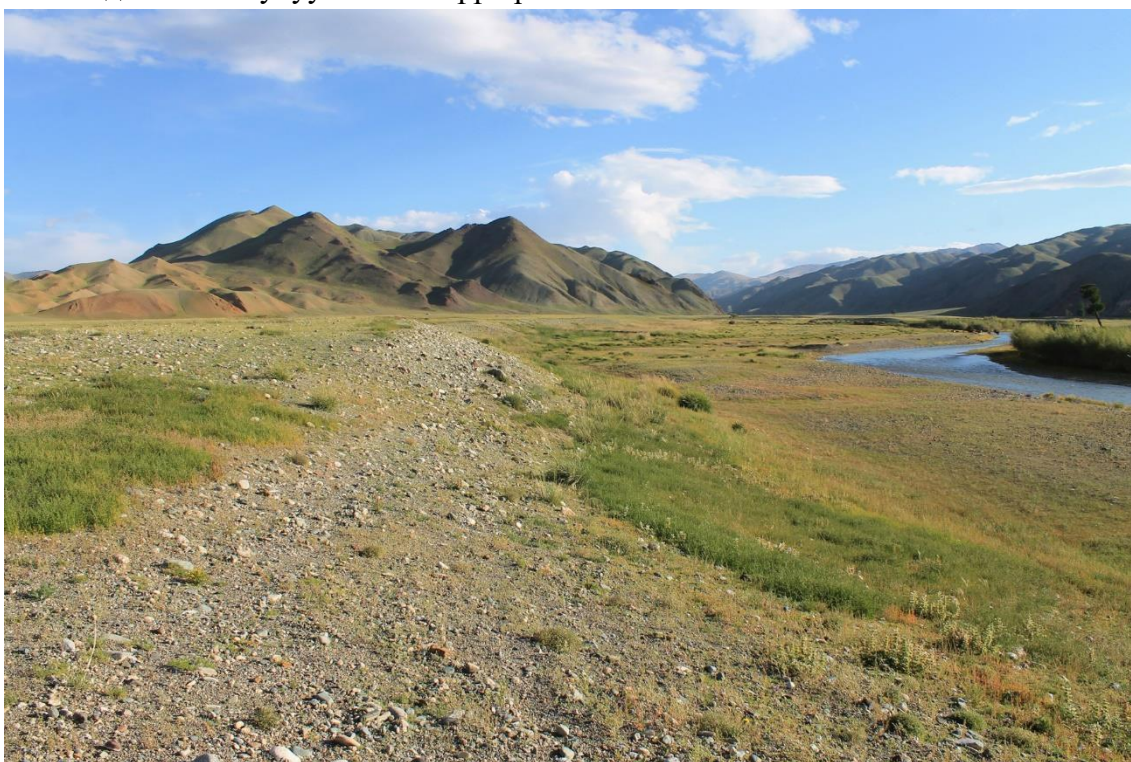
16	Хянгар		Хэлбэр, хийцийн хувьд ихээхэн өвөрмөц хянгар. Урт нарийн бариул бүхий гурвалжин хэлбэрийн ирэн хэсэгтэй хянгар.	
17	Чоппер хэлбэрт эдлэл	10,5x7,2x1,8	Бор саарал өнгийн цахиуржсан алевролитон нимгэн хавтгай хайрга чулууны гурван булангаас тус бүр хагалж цуулалалт хийжээ. Хамгийн өргөн булангаас хийсэн хагалалт чоппер зэвсгийн ирийг санагдуулна. Голын мөлгөр буланг эхлээд богиновтор, өргөн хагалж, дараа нь угсруулан холточсон байна. Гуравдахь буланг хоёр тийш нь ээлжлэн ганц ганц хагалжээ.	
18	Хянгар	8,0x8,9x1,9	Хавтгай хайрган чулууны хагархайн хагарсан хэсгийг холтчин ирлэж хийжээ.	
19	Чоппер		Нимгэн хавтгай, хайрган чулууны тэгш ирмэгийг хоёр хагалан хурц ирмэг гаргаж хийжээ.	
20	Хянгар	9,0x6,6x1,5	Ташуу ирт хянгар. Ногоон саарал өнгийн алевролит чулууны нэг үзүүрийг ташуу хагалж, улмаар холтчин ирлэжээ.	

21-р дурсгалт газар (Сагсай гол-7). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):

48° 50' 10,6"N, 89° 32' 04,5"E

Өмнөх дурсгалт газраас зүүн урагш 250 м зайд, Сагсай голын зүүн эргийн тэгш дэвсэг. Эндээс 20 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн.

Зураг 41. Сагсай гол-7 дурсгалт газар (хойд талаас)

Зураг 42. Сагсай гол-7 дурсгалт газар (урд талаас)

22-р дурсгалт газар (Сагсай гол-8). Байршил (GPSmap62s ашиглан тогтоосон):
48° 49' 58,4"N, 89° 31' 59,9"E

Бор харгайтын хүн чулуутай дэнж. Хүн чулууны ойр орчмоос 5 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв.

Зураг 43. Сагсай гол-8 дурсгалт газар (зүүн талаас)

Зураг 43. Бор хайргайтын хүн чулуун хөшөө

Сагсай-8 дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн бүртгэл

№	Багаж зэвсгийн нэр	Хэмжээ (см)	Тодорхойлолт тайлбар	Гэрэл зураг
1	Хянгар	7,5x10,4x3,4	Хөх саарал өнгийн голын зууван дугуй хайрган чулуунг ташуу нэг талруу гол хүртэл өргөнөөр хагалж хурц ирмэг үүсгээд улмаар уг ирмэгээ нямбай холтчин ирлэжээ. Ирийг шаталсан байдлаар налуулан, жижиг, дунд зэрэг холтчин гаргажээ.	
2	Хайрган зэвсэг	11x12x4,8	Том хэмжээний жишүү дөрвөлжин цуулдасны өргөн талын нэгийг налуулан хагалж, холтчин алаг цоог ирлэхдээ буланг шовх хэлбэртэй болгон зассан байна. Үүрэг зориулалтын хувьд аливаа зүйлийг цохих, огтлох, тасдахад зориулагдсан зэвсэг байна.	
3	Хянгар	10,0x9,7x2,5	Нимгэн хайрган том залтасны нэг уртагтар талыг нэлэнхүйд нь холтчин ирлэж эржгэрдүү хэлбэртэй болгожээ. Ирлэхдээ зэрэгцээ байдлаар хлтчих аргыг түлхүү хэрэглэсэн байна.	
4	Чоппер		Хавтгай, цүлхэгэр хажуутай хайрган чулууны хоёр үзүүрийг тус бүр хага цохин хурц ирмэг үүсгэн хийжээ. Гадаргуу нь нэлээд өгөршсөн. Давхар ирт чоппер.	

5	Хошуу иртэй чоппинг зэвсэг	8,2x6,5x1,8	Хавтгай мөлгөр хайрганы нэг үзүүрийн голыг шовх байхаар тооцоолж хоёр хажуу руу хагалан цуулж хийсэн хошуу иртэй зэвсэг.	
---	----------------------------------	-------------	--	---

Дүгнэлт

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн 2020 оны чулуун зэвсгийн хайгуул судалгааны явцад Баян-Өлгий аймгийн Буянт, Сагсай, Цэнгэл, Улаанхус сумдын нутгаас 22 дурсгалт газар шинээр илрүүлэн олж, 250 орчим чулуун багаж зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав.

Хайгуул судалгааны үр дүнд палеолитын үеийн томоохон бууц суурин илрүүлэн олсон нь судалгааны өндөр ач холбогдолтойд тооцогдоно.

Ховд голын сав дагуу 4 дурсгалт газар шинээр нээж, дунд палеолитоос дээд палеолитын үе хүртэлх цаг хугацаанд хамаарах олдвор хэрэглэгдэхүүн байгааг тогтоов. Мөн өмнөх жил шинээр нээн олсон Цагаан дэнжийн 10-р бууцад дахин хайгуул хийж шинээр цөөн тооны боловч онц сонирхолтой олдвор түүвэрлэн цуглуулав.

Урьдчилсан байдлаар Цагаан дэнжийн дурсгалт газрууд нь Монгол Алтайн Чулуун зэвсгийн судалгаанд чухал ач холбогдолтой гэдэг нь тодорхой болсоор байна. Өмнө жил энэ дэнжээс 10 дурсгалт газар илэрч олдсон юм. Харин энэ жил шинээр нэг бууц илрүүлэн цөөн тооны чулуун зэвсгийн дурсгал цуглуулсны дотор доод палеолитын үеийн зэвсэг ч байна. Цагаан дэнжийн хамгийн “эртний” дэнжийн оройгоос олдсон багаж зэвсгүүдийг доод палеолитын үед холбогдуулан үзэж буй бөгөөд энэ жилийн Хөх толгойн орчмоос олдсон чоппер, чоппинг зэвсгүүд ч үүнийг дахин батлаж байна.

Цагаан дэнж нь өөрийн байгалийн өвөрмөц тогтоцоороо эртний хүн нутаглах таатай нөхцлийг бүрдүүлсэн байсан байна. Энэ нь юуны түрүүнд баруун зүгийн салхинаас Жаншит уулаар найдвартай хамгаалагдсан байгаа явдал юм. Мөн дэнжийн орой уужим, талбиун, уулын ам, гуу, жалгаас буух ус тогтохгүй, зэрэг онцлогтой. Энэ жилийн 7-8-р саруудад Монгол Алтайн нутгаар түр зуурын аюулт аадар бороо тасралтгүй орж, үер ус ихээхэн хэмжээгээр буусан бөгөөд Цагаан дэнжийн эх, адаг хавьд хэд хэдэн удаа үеэр бууж, усан уруйд автагдахад дэнжийн гол хэсэг буюу чулуун зэвсгийн эд өлөг олдсон газар усанд автагдаагүй байхыг нүдээр үзсэний хувьд энэ дэнж нь салхинаас хамгаалагдсан нөмөр нөөлгөөс гадна үер усанд үл автах газар тул эртний хүний амьдрах таатай нутгийн нэг яах аргагүй мөн юм байна гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн юм.

Цэнгэл сумаас баруун тийш Ховд гол руу шахаж тогтсон өндөр дэнжүүд элбэг. Энэ жил нэгэн хадан хошууны орчмын дэнжийг шалган үзэхэд цөөн тооны чулуун багаж зэвсгүүд бүхий гурван бууц илрүүлэн оллоо. Энэ нь Могойн голоос эхлэн Цэнгэл сумын төв хүртэлх нарийн хөндий хавцлаар урсах Ховд голын эрэг дэнжээр палеолитын үед нэн эртний хүмүүсийн омог, отог, бүлэг нягтрал сайтай нутаглаж байсны баталгаа юм.

Сагсай голын сав газраас 8 дурсгалт газар илэрч олдсон ба энэ голын сав дагуу доод палеолитын үеэс эртний хүмүүс төвлөрөн нутаглаж байсан нь тодорхой болж байна.

Буянт сумын нутгаас шинээр 2 дурсгалт газар нээн олсны нэг нь цаашид нарийвчилсан судалгаа хийхэд тохиромжтой газар хэмээн үзэж байна. Эндээс дунд палеолит, дээд палеолитын олдвор хэрэглэгдэхүүн голчлон олдлоо.

2020 оны судалгааны ажлын үр дүнд Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл, Улаанхус, Буянт, Сагсай сумдын нутаг дэвсгэрээс шинээр Монголын чулуун зэвсгийн судалгаанд чухал хувь нэмэр оруулахуйц, палеолитын үеийн чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн хөгжлийн

зүй тогтолыг илтгэн харуулах олон тооны олдвор, хэрэглэгдэхүүн бүхий томоохон суурингуудыг олж нээж олсон нь манай төслийн хамгийн чухал ололт амжилт юм. Дараа дараагийн жилүүдэд агуйн бууц сууринг илрүүлэн олох, хад асга бэрх байц бүхий голын хөндийгөөр хайгуул судалгааны ажлыг үргэлжлүүлэн хийх төлөвлөгөөтэй байна.

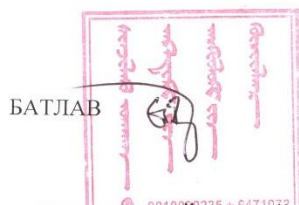
2020 онд, “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн судлаачид өмнөө чиглүүлсэн зорилтоо биелүүлж, хайгуул судалгааны ажлыг амжилттай хийж гүйцэтгэлээ.

Энэ жилийн судалгаагаар урьд өмнө мэдэгдэж судлагдаагүй 22 чулуун зэвсгийн сууринг илрүүлэн, олон зуун чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүнийг цуглуулан, Монгол Алтайн нурууны чулуун зэвсгийн үеийн түүхийг улируулан тодруулах, нэн эртний хүний ул мөрийг бодит баримтаар лавшруулан тогтооход томоохон алхам хийлээ.

Тайлан бичсэн:

Я.Цэрэндагва
Төслийн удирдагч,
доктор (Ph.D)

Төслийн хээрийн судалгааны ангийн үйл ажиллагаатай холбоотой зөвшөөрөл,
баримт, бичгүүд

БАТЛАВ

ШУА-ИЙН АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭНГИЙН
ЗАХИРЛЫН ҮҮРЭГ ГҮЙЦЭТГЭГЧ ДОКТОР,
ДЭД ПРОФЕССОР Г.ЭРЭГЗЭН

**“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ
СУДАЛГАА” СУУРЬ СУДАЛГААНЫ ТӨСЛИЙН 2020 ОНЫ ХЭЭРИЙН
ШИНЖИЛГЭЭНИЙ АЖЛЫН УДИРДАМЖ**

Уланбаатар

2020 оны 3-р сарын 6.

Төслийн тухай

Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа төсөл нь 2019 оноос үйл ажиллагаагаа явуулж эхэлсэн. Монгол Алтайн, тэр дундаа Алтай Таван Богдын ойр орчмын бүс нутагт археологийн судалгаа сүүлийн жилүүдэд эрчимтэй хийгдэж, эрдэм шинжилгээний өндөр ач холбогдолтой булш, хиргисүүр, буган хөшөө, хадны зураг, тахил тайлгын онгонууд ээлж дараагаар илэрч олдсон юм. Гэвч чулуун зэвсгийн дурсгалын судалгаа энэ бүс нутагт бараг хийгдээгүй ажээ. Иймд Алтайн Богдын бүс нутагт палеолит, неолитын дурсгалыг эрж хайх зорилгын үүднээс суурь судалгааны төслийг хэрэгжүүлж эхлээд байна.

2019 онд тус төсөл хээрийн шинжилгээний ажлыг Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутагт голлон хийсэн билээ. Судалгааны үр дүнд Монголын хуучин чулуун зэвсгийн доод шатанд холбогдох томоохон чулуун зэвсгийн дурсгалт газрыг илрүүлэн олсон юм. Энэхүү дурсгалт газар нь урьдчилсан байдлаар доод палеолитын үед ойролцоогоор 600-800 мянган жилийн өмнөх үед холбогдоно.

2020 оны хээрийн шинжилгээний ажлын зорилго

Баян-өлгий аймгийн Сагсай, Буянт, Улаанхус, Цэнгэл сумдын нутгаар чулуун зэвсгийн дурсгалын хайгуул судалгааг хийж гүйцэтгэнэ. Чулуун зэвсгийн үеийн ил суурин, агуйн дурсгалт газрыг хайж олох, олдвор хэрэглэгдэхүүн түүвэрлэн цуглуулах нь төслийн судалгааны ангийн гол зорилго юм.

Дурсгалт газрын байршил: Баян-Өлгий аймгийн Сагсай, Буянт сумдын хойд хэсэг, Улаанхус, Цэнгэл сумдын нутгийг бүхэлд нь хамруулна.

Дурсгалын судлагдсан байдал:

Монгол Алтайн нурууны бүс нутагт 1966, 1983-1984 онуудад МЗТСХЭ-ийн чулуун зэвсгийн судалгааны анги ажиллаж олон зуун дурсгалт газар илрүүлэн олж, тэдгээрээс хэдэн арван мянган чулуун зэвсгийн эд өлөг түүвэрлэн цуглуулж эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулсан байдаг. Манай төслийн судалгаа хийхээр сонгон авсан бүс нутаг болох Монгол Алтайн нурууны баруун хойд хэсэг Алтай Таван Богдын бүс нутагт чулуун зэвсгийн судалгааны дорвитой ажил хийгдээгүй байна. 2010 онд археологич Я.Цэрэндагва Хотон нуурын хөндийд орших Далан Түргэний хос толгойн орчмоос цөөн тооны палеолитын үеийн чулуун зэвсэг, 2011 онд Далан Түргэний хос толгой, Арцат уулын орчмоос хэд хэдэн бууц суурин, 2014 онд Урд Хүйтэн голын цутгалаас нэг бууц суурин илрүүлэн олж байв. Монгол-Францын хамтарсан судалгааны анги 2015 онд Годон голын

саваас цөөн тооны палеолитын чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүн түүвэрлэн цуглуулж байжээ.

Хугацаа:

2020 оны 6-р сарын 20-7-р сарын 20 хүртэл 30 хоног

Судалгааны арга зүй:

Археологийн хайгуул судалгааны уламжлалт болон орчин үеийн дэвшилтэт арга зүйг хослуулан хэрэглэнэ.

Судалгааны ангийн бүрэлдэхүүн:

Доктор, дэд профессор Я.Цэрэндагва (ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн)
Доктор Ц.Болорбат (ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн)
Доктор Д.Базаргүр (ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн)
Доктор Д.Одсүрэн (ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн)
Магистр С.Далантай (ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн)
Магистр Р.Төрбат (МУБИС)

Багаж, тоног төрхөөрөмж:

- Археологийн хайгуулын багаж хэрэгсэл
- Газар зүйн байршил тогтоох багаж хэрэгсэл

Санхүүжилт: БСШУСЯ, ШУТСан

Маршрут, унаа хөсөг:

Улаанбаатар – Өлгий - Улаанхус – Сагсай – Буянт – Цэнгэл – Өлгий – Улаанбаатар хот
Автомашин 1

Гарах үр дүн:

Хээрийн судалгааны ажлын тайлан бичиж хэвлүүлнэ. Олдсон олдвор хэрэглэгдэхүүнийг хээрийн болон лабораторийн нөхцөлд шинжлэн судалж илтгэл хэлэлцүүлэн, өгүүлэл хэвлэн нийтэлнэ.

Удирдамж боловсруулсан:

Төслийн удирдагч, доктор,
дэд профессор Я.Цэрэндагва

№...02.....

СУДАЛГААНЫ АЖИЛ ХИЙХ:

БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ УХААН, СПОРТЫН
САЙДЫН 2020 ОНЫ 05 ДУГААР САРЫН 29-НЫ
ӨДРИЙН 1272 ТООТ ТУШААЛААР .....

УДИРДАГЧТАЙ
"Нэн эртний хүний үе мөрийг
Алтай Таван богдос хайр
уулыг судалгаа" СУДАЛГААНЫ
АНГИД ПАЛЕОНТОЛОГИ, АРХЕОЛОГИЙН
ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ХАЙГУУЛ, МАЛТЛАГА
СУДАЛГААНЫ АЖИЛ ХИЙХ ЗӨВШӨӨРӨЛ ОЛГОВ.

ЗӨВШӨӨРӨЛ ОЛГОСОН:
МЭРГЭЖЛИЙН ЗӨВЛӨЛИЙН ДАРГА
Гарын үсэг нэрийн тайлал
2020 оны 05 сарын 29 өдөр

Засаг захиргааны нэгжийн нэр:
Баян-Өлгий аймаг, Сэлэнгэ
Бүртгэл Улаанхууль Цэнгэл

Газар нутгийн нэр:
Алтай Таван богдос
уулын ай сав

Дурсгалын нэр:

Солбицол:

Хугацаа:
20...20... оны 06 сарын 01 өдөр
20...20... оны 12 сарын 31 өдөр

Энэхүү зөвшөөрөл нь зөвхөн зөвшөөрөл
бичигдсэн газар, хугацаанд хүчинтэй

ХИЛИЙН БҮС, ЗУРВАСТ НЭВТРЭХ
ЗӨВШӨӨРӨЛ

БҮРТГЭВ 11/170
БҮРТГЭВ 136
2020 07 17 өдөр

2020 оны 07 дугаар сарын 17-ны өдөр

Дугаар 0761

Улаанбаатар хот

"ШУА Археологийн хүрээлэн"-гийн ирүүлсэн албан бичгийн хавсралтад заасан 6 хүн, 74-99 УБЧ дугаарын тээврийн хэрэгсэлтэй Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл, Улаанхууль сумдын нутаг Алтай Таван богдос уулын ай сав газраар 2020 оны 07 дугаар сарын 25-наас 08 дугаар сарын 25-ныг хүртэл 30 хоногийн хугацаатай археологийн хагуул судалгаа хийх зорилгоор хилийн зурвас, бүсэд зөвхөн хилийн ангиас тогтоон өгөх хэсэгт нэвтрэхийг зөвшөөрөв.

Уг зөвшөөрлийг олгохдоо Монгол Улсын хилийн тухай хуулийн 26, 30 дугаар зүйл, Улсын бүртгэлийн 2019 оны 9069001023 тоот гэрчилгээ, "ШУА Археологийн хүрээлэн"-гийн ирүүлсэн 2020 оны 07 дугаар сарын 17-ны өдрийн 02/170 дугаар албан бичгийг тус тус үндэслэв.

ХИЛИЙН АЛБА,
ХИЛИЙН ТӨЛӨӨЛӨГЧИЙН ГАЗРЫН ДАРГА,
ХУРАНДАА Ш.БААТАРСҮХ

ШУА, АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭНД

**МОНГОЛ УЛСЫН
БАЙГАЛЬ ОРЧИН,
АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ЯАМ**

15160 Улаанбаатар хот, Чингэлтэй дүүрэг,
Нэгдсэн Үндэстний гудамж 5/2, Засгийн газрын II байр,
Утас: 26 19 66, Факс: (976-51) 26 61 71,
И-мэйл: contact@mne.gov.mn, Вэбсайт: www.mne.mn

2020.07.21 № 1014986
танай 2020.07.17-ны № 021171 -т

Зөвшөөрөл олгох тухай

Танай ирүүлсэн Улсын тусгай хамгаалалттай газарт судалгаа хийх зөвшөөрөл хүсэх тухай албан бичигтэй танилцлаа.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хуулийн 27 дугаар зүйлийн 27.2 дахь заалтыг үндэслэн Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг болох Алтай таван богдын байгалийн цогцолборт газарт Чулуун зэвсгийн үеийн археологийн судалгааны ажлыг 2020 оны 07 дугаар сарын 25-ны өдрөөс 08 дугаар сарын 25-ны өдрийг дуустал явуулах зөвшөөрлийг үүгээр хүргүүлж байна.

Дээрх судалгааны ажлын явцад Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хуулийн 41 дүгээр зүйлийн холбогдох заалтуудын хэрэгжилтийг хангаж, Монгол Алтайн нурууны улсын тусгай хамгаалалттай газрын хамгаалалтын захиргааны хяналтан дор тус тус гүйцэтгэж, судалгааны үр дүн, дэлгэрэнгүй тайланг хамгаалалтын захиргаа болон Тусгай хамгаалалттай нутгийн удирдлагын газарт хүргүүлж ажиллах нь зүйтэй юм.

Тус яам шинжлэх ухааны холбогдох хүрээлэнгүүд, Их дээд сургуулиуд, ТББ-ын судалгаа шинжилгээ хийх хүсэлтийг аль болох дэмжих бодлого барьж ажилладаг ба хийгдсэн судалгааны ажлын тайлан, яамны бодлого шийдвэр, тухайн хамгаалалтын захиргааны менежментийн төлөвлөгөөнд хэрэг болохуйц үр дүн, мэдээлэл, зөвлөмж, судалгааны ажлын сорьц дээжийн талаарх мэдээллийг ирүүлэх тал дээр байгууллагууд хангалттай ажиллаж чадахгүй байгааг анхааруулж байна. Түүнчлэн судалгааны ажлыг хийх явцдаа ил задгай гал түлэхгүй, маршрут зөрчин автомашинаар хөрс талхлах зэрэг аливаа хууль бус үйлдэл гаргахгүй байхыг анхааруулж байна.

Судалгааны ажлын тайланг 2020 оны 10 дугаар сарын 01-ний дотор тус газарт, цахим хэлбэрээр /boldbaatar@mne.gov.mn/-руу ирүүлэхийг мэдэгдье.

Хувийг: Монгол Алтайн нурууны улсын тусгай хамгаалалттай газрын хамгаалалтын захиргаанд.

ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТТАЙ НУТГИЙН
УДИРДЛАГЫН ГАЗРЫН ДАРГЫН
АЛБАН ҮҮРГИЙГ ТҮР ОРЛОН
ГҮЙЦЭТГЭГЧ /САНСАРБАЯР

025269

Ажилласан газрын тэмдэглэл

№	Очсон газрын нэр	Очсон сар, өдөр (тамга)	Буцсан сар, өдөр (тамга)	Гарын үсэг
	Цэнхэр сум	VII/25	VIII/17	[Signature]
	Баянт сум	VIII/18	VIII/22	[Signature]

МОНГОЛ УЛС
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН

Эрдэм шинжилгээний
АЛБАН ТОМИЛОЛТ

Улаанбаатар хот

№ 21

Олгосон 2020 оны 07-р сарын 25 өдөр
Замд гарсан 2020 оны 07-р сарын 25 өдөр

Албан тушаал АИТД, доктор (Ph.D) 909
Овог Эдуаа
Нэр Аврагдорва

Томиллолтод хамрагдах хүмүүс:
Ц. Висорба, Д. Вазарцэр, Д. Огдорон,
С. Дайрагай, Р. Нурбаг

Ажиллах газрын нэр:
Валк-Огий аймгийн Улаасхуу,
Селсай, Булст, Монгол сумдаар
археологийн хайгуур судалгаа
ажлаар томилсон тул энэ үнэмлэхийг 30
хоногийн хугацаагаар олгов.

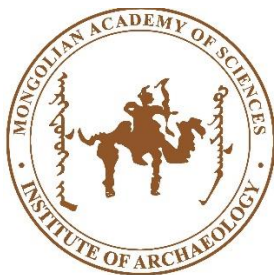
Захирал: [Signature]
901905135-6471072

Ажлыг хэрхэн гүйцэтгэсэн тухай
тодорхойлолт

Уулсрамны зурсал
хүндийн эзлэг
археологийн хайгуур
ажлаар байсан
археологийн хайгуур
Селсай, Булст, Монгол
сумын нутаг
археологийн хайгуур
археологийн хайгуур
Аврагдорва,

2020 оны 08-р сарын 26-д буцаж ирлээ.

[Signature]
(Захирлын гарын үсэг)
901905135-6471072

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН

**“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ
ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ СУДАЛГАА”
ТӨСЛИЙН 2022 ОНЫ ХЭЭРИЙН
ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН**

**Улаанбаатар
2023**

МОНГОЛ УЛС
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН

Гар бичмэлийн эрхтэй

**“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ
ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ СУДАЛГАА”
ТӨСЛИЙН 2022 ОНЫ ХЭЭРИЙН
ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН**

**Улаанбаатар
2023**

Бүртгэлийн дугаар.....

Нууцын зэрэглэл....
Гэрээний дугаар.....

**МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН**

Гар бичмэлийн эрхтэй

**“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ
ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ СУДАЛГАА”
ТӨСЛИЙН 2022 ОНЫ ХЭЭРИЙН
ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН
(Хээрийн судалгааны тайлан)**

Төслийн гүйцэтгэгч:

Я.Цэрэндагва,
Ц.Болорбат
Д.Базаргүр
С.Далантай
Д.Одсүрэн
Р.Төрбат

Төслийн захиалагч:

БШУЯам

Тайлан өмчлөгч:

**ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн,
13343, Улаанбаатар, Жуковын гудамж
77, ШУА-ийн нэгдсэн I байр. Утас:
452894, 452899**

Цахим шуудан: archaeology@mas.ac.mn

**Улаанбаатар
2023**

ГАРЧИГ

Удиртгал	2
“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн 2022 онд олж илрүүлсэн дурсгалт газрууд, олдвор хэрэглэгдэхүүн	4
Хөндийн сайр-1	4
Хөндийн сайр-2	7
Задгай Улаан уул-1	12
Задгай Улаан уул-2	15
Задгай Улаан уул-3	39
“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн 2023 оны хээрийн шинжилгээний явцад олж илрүүлсэн олдворт газруудын чулуун зэвсгийн бүртгэл	44
Дүгнэлт	61
Төслийн хээрийн судалгааны ангийн үйл ажиллагаатай холбоотой зөвшөөрөл, баримт, бичгүүд	62

Удиртгал

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төсөл 2019 оноос хэрэгжиж эхэлсэн.

Энэ төслийн үндсэн зорилго бол чулуун зэвсгийн археологийн судалгаа тун бага хийгдсэн Алтай Таван Богдын бүс нутгаас, нэн эртний хүний ул мөрийг, түүний үлдээсэн эд мөрийн баримт болох чулуун зэвсгийн дурсгалаар улируулан хайх явдал билээ. Сүүлийн жилүүдэд Монгол Алтайтай залгаа ОХУ-ын Алтайн хязгаар, Уулын Алтайгаас хуучин чулуун зэвсгийн үеийн олон тооны дурсгалууд шинээр нээгдэн, энэ бүс нутагт хүн амьдарч эхэлсэн цаг хугацаа, чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн талаарх өмнөх үеийн ойлголтууд үндсээрээ өөрчлөгдөн шинэчлэгдэж байгаа тул Монгол Алтайн бүс нутагт чулуун зэвсгийн судалгааг эрчимтэй хийх зүй ёсны шаардлага урган гарсан юм.

Тус төслийн судалгааны эхний жил буюу 2019 онд Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутгаар голлон хайгуул хийж чулуун зэвсгийн 12 дурсгалт газар шинээр илрүүлэн олжээ. Тэдгээрийн ихэнх нь Цэнгэл сумын нутагт орших Цагаан дэнжээс олдсон юм. Цагаан дэнжийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газруудын хувьд доод, дунд палеолитын үед холбогдох нь тодорхой болсон билээ. Цагаан дэнжээс нийтдээ 10 олдворт газар шинээр нээн олж, 140 гаруй чулуун зэвсгийн эд өлөг түүвэрлэн цуглуулсан байна².

2020 оны хээрийн судалгааны ажлын үр дүнд Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус сумын нутаг Бор бургасны тал, Их Ойгорын гол, Цэнгэл сумын нутаг Урт дэнж, Цагаан дэнж, Хөх толгой, Ховд голын эрэг Хадат хошуу, Арцат уул, Хурган нуур, Сагсай сумын нутаг Сагсай гол, Годон гол, Буянт сумын нутаг Сагсай голын зүүн эрэг, Задгай улаан уул зэрэг газруудаас чулуун зэвсгийн 22 олдворт газар илрүүлэн олжээ³.

2022 оны хээрийн судалгааны ажил ковидын цар тахлын дараа хийгдэж байгаагаараа онцлогтой байсан юм. 2021 онд хээрийн судалгаа хийгдэх ёстой байсан ч цар тахлын дэгдэлт, нөхцөл байдалтай уялдан гарсан “Төрийн хэмнэлтийн тухай хууль” зэргээс шалтгаалан 1 жилээр сунгагдсан билээ.

---

² Я.Цэрэндагва, С.Далантай. Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа төслийн 2019 оны хээрийн шинжилгээний тайлан. УБ.,2020.

³ “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн хүрээнд Баян-Өлгий аймгийн нутагт хийсэн хээрийн шинжилгээний ажлын тайлан. УБ.,2021.

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн судлаачид 2022 оны 7 сарын 5-аас 8 сарын 5 хүртэлх хугацаанд Баян-Өлгий аймгийн Буянт, Алтай, Дэлүүн сумдын нутгаар хайгуул судалгааг амжилттай хийж чулуун зэвсгийн 5 олдворт газар шинээр илрүүлэн, 60 гаруй чулуун зэвсгийн олдвор түүвэрлэн цуглууллаа. Хэдийгээр цаг уурын нөхцөл байдал хатуу ширүүн, зүсэр бороо олон хоногоор үргэлжлэн орж, зарим газарт үер бууж зам харгуй боогдон, даваа гүвээгээр давах аргагүй болох зэрэг бэрхшээлтэй удаа дараа тулгарч байсан хэдий ч өмнөө тавьсан зорилгоо амжилттай биелүүлэн Монгол Алтайн бүс нутагт чулуун зэвсгийн үед амьдарч байсан нэн эртний хүний ул мөрийг хадгалсан, эрдэм шинжилгээний чухал ач холбогдол бүхий олдворт газруудыг нээн оллоо.

Шинээр олдсон олдвор хэрэглэгдэхүүнүүд нь Монголын чулуун зэвсгийн тодорхой үеийн үйлдвэрлэлийн хөгжлийн чиг хандлага, эртний хүмүүсийн нүүдэл, нутагшил, тархалтын асуудлыг сэргээн тодруулахад чухал үүрэг гүйцэтгэх биет баримт болж байгааг урьдчилан тэмдэглэх нь зүйтэй.

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн 2022 онд олж илрүүлсэн дурсгалт газрууд, олдвор хэрэглэгдэхүүн

Хөндийн сайр-1. Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутагт оршино. Сумын төвөөс баруун зүгт 2 км зайд (Азимут-77°) өргөн сайрын баруун дэнж. Энэ дэнж нь 20 м өндөртэй плейстоцены дэнж юм. Дэнжийн ирмэгээс 5 м зайд м зайд эхний багаж зэвсэг болох хянгар олдсон. Хайгуул хийсэн талбай 100 х 50 м.

Байршил зүй: 48°34'55.5"N; 089°31'40.0"E.

Зураг 1. Хөндийн сайрын 1-р дурсгалт газар

Зураг 2. Хөндийн сайрын баруун дэнж

Олдворууд:

1. Хянгар

Хэмжээ: 6,9 x 6,0 x 1,0 см. *Жин:* 96,8 гр.

Тодорхойлолт: Саарал өнгийн занарлаг чулуугаар хийсэн. Доод ташуу ирмэг дагуулан гадна талаас холтчин, налуулан ирлэсэн. Баруун хажууг мөн хэд хэд холтчин ирлэсэн байх ба хоёр ирлэсэн талын уулзвар болох баруун доод булан шовх хэлбэртэй болжээ. Хянгар болон цоолтуурын үүрэг бүхий хосолмол багаж хэмээн үзэж болохоор ажээ.

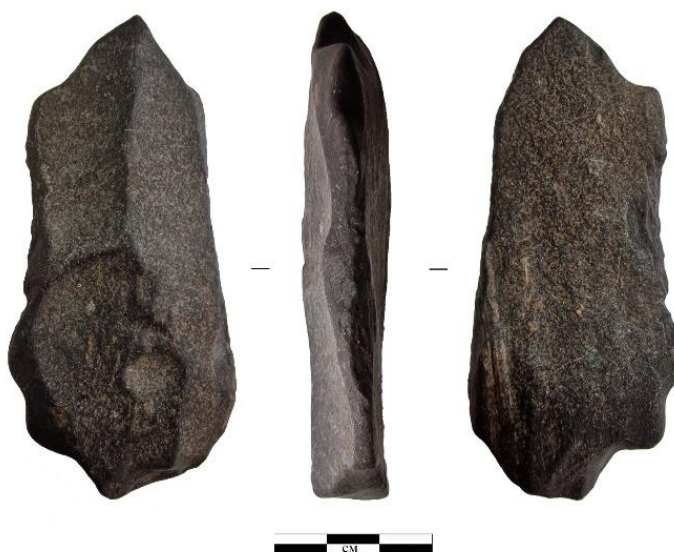

Зураг 3. Хянгар

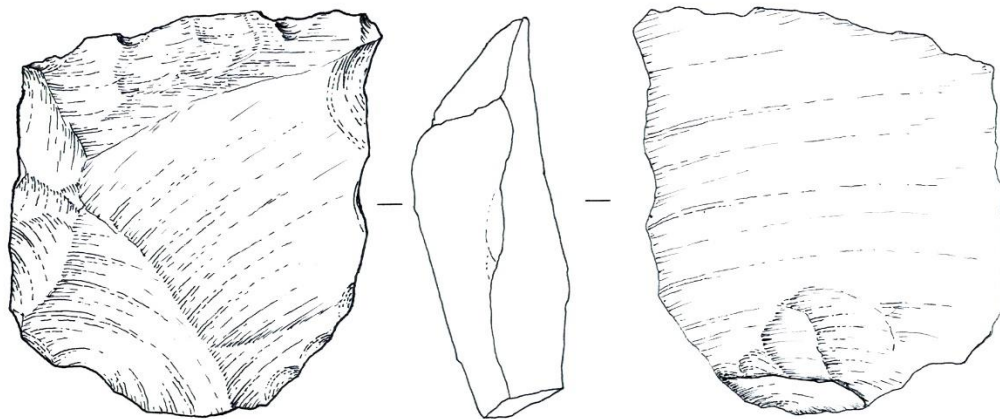
2. Хутга

Хэмжээ: 4,0 x 8,5 x 1,6 см. *Жин:* 73,0 гр

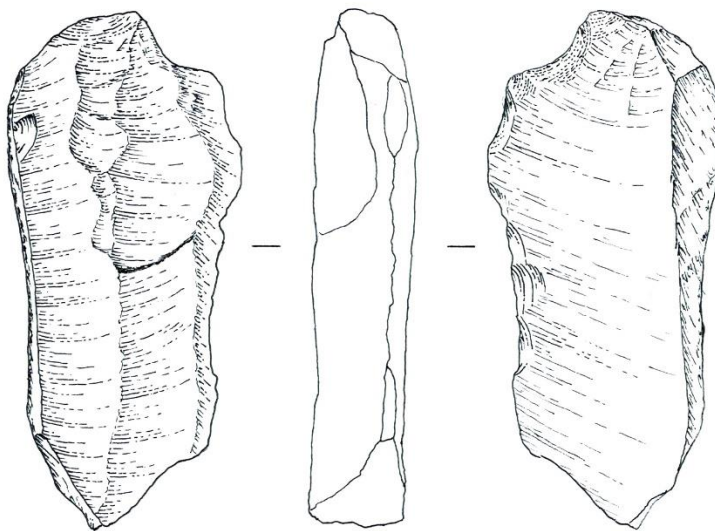
Тодорхойлолт: Хар өнгийн цахиурлаг, нягт сайтай алевролит чулуугаар хийсэн. Уртавтар сегментэн цуулдасны баруун хажууг дагуулан хоёр талаас ир гаргажээ. Ирний гол хэсэг хотгордуу. Мөр өргөн, шулуувтар.

Зураг 4. Хутга

1

2

Зураг 5. Хөндийн сайр-2-ын чулуун зэвсгүүд

Хөндийн сайр-2. Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутагт оршино. Өмнөх дурсгалт газраас баруун хойш 430 м зайтай. Хөндийн сайрын баруун талын хадтай, нугачаа ихтэй, барсгар шовх оройтой уулын хойд нарийн амны адаг үзүүрийн баруун товгор мөргөцгийн хойд энгэр, бэл, амны зүүн мөргөцөгийн зүүн энгэр дамнан 200 х 200 м газарт хайгуул хийж 6 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв. Чулуун зэвсгийн олдвор тархсан талбай 100 х 100 м.

Байршил зүй: 48°35'4.1"N; 089°31'23.5"E.

Зураг 6. Хөндийн сайр-2 чулуун зэвсгийн олдворт газар

Зураг 7. Амны баруун мөргөцөг

Зураг 8. Хөндийн сайр-2 олдворт газрын чулуун зэвсэг

Олдворууд:

Олдворуудыг төрөлжүүлэн ангилан авч үзвэл, хянгар -1 ш, хусуур -1 ш, сийлүүр-1 ш, цоолтуур-1 ш, ирлэсэн ялтас-1 ш, ирлэсэн ялтасны хугархай-1 ш тус тус байна.

Чулуун багаж зэвсгийн гадаргуу элэгдэл өгөршилд харьцангуй бага өртсөн. Ашигласан түүхий эдийн хувьд нэгдмэл. Олон тооны цагаан толбо, гялтгануурын жижиг талст бүхий цагаан хар өнгийн цахиуржсан хувирмал чулуу үндсэн түүхий эд нь болсон аж.

Хэдийгээр цөөн тооны олдвор олдсон хэдий ч төрөл зүйлийн хувьд чухал ач холбогдолтой багаж зэвсгүүдийг багтаажээ. Багаж зэвсгийг хийхдээ голчлон ялтас ашиглан холтлох, цуулах, эмтлэх зэрэг ир гаргах олон арга хэрэглэсэн байна. Ганц багажийг л залтсаар хийсэн байх аж. Нийт олдворууд уртын хэмжээний хувьд 2,4 – 4,7 см-ийн хооронд хэлбэлзэнэ.

1. Иртэй ялтасны хугархай

Хэмжээ: 4,2 x 3,6 x 1,1 см. *Жин:* 15,9 гр.

Тодорхойлолт: Дотроо гялтгануурын олон жижиг толботой, хар өнгийн цахиуржсан хүрмэн чулуугаар үйлдсэн. Дээд тал хавчиг. Доошоо өргөн байсан боловч таллан хугарчээ.

Цохилтын талбайн үлдэгдэл тэгш, гөлгөр. Гадар хэсэгт өмнөх цуулалтын хоёр зэрэгцээ цуулалтын ором, олон тооны давхардсан цуулалтын ормуудтай. Баруун хажуу ирмэгийг цохилтын талбайгаас эхлэн доош үргэлжлүүлэн гадна талаас 3 см орчим 2-3 мм өргөнтэйгээр завсаргүй холтчин ирлэжээ.

Эсрэг хажууг харин дотор гаднаас ээлжлэн дундаа зайтайгаар холтчин ирлэсэн байх ажээ. Цохилтын налуу талбайн ар ирмэгт цохилтын товгор тодорхой мэдэгдэнэ. Ялтасны өвөр тал бага зэрэг хотгордуу.

Зураг 9. Иртэй ялтасны хугархай

2. Хусуур

Хэмжээ: 4,3x3,8x1,0 см. Жин: 16,8 гр.

Тодорхойлолт: Дотроо гялтгануурын олон жижиг толботой, хар өнгийн цахиуржсан хүрмэн чулуу-гаар үйлдсэн. Үндсэн бэлдэц цуулдас болох залтасны доод талыг дугуйруулан, зэрэгцээ байдлаар холтчин, хэлтэлж босоодуу ир гаргажээ.

Зураг 10. Хусуур

3. Сийлүүр

Хэмжээ: 2,4 x 2,3 x 1,1 см. Жин: 6,5 гр.

Тодорхойлолт: Үндсэн түүхий эд нь дотроо цайвар өнгийн олон жижиг толботой, хар өнгийн цахиуржсан хүрмэн чулуу.

Зузаавтар, жижиг залтасны өргөн үзүүр ирмэгийн зүүн булангаас чулууны гол хэсэг рүү налуулан цуулалт хийж сийлүүрийн ир гаргажээ.

Зураг 11. Сийлүүр

4. Иртэй ялтас

Хэмжээ: 4,7 x 1,9 x 1,1 см. Жин: 8,5 гр.

Тодорхойлолт: Дотроо гялтгануурын олон жижиг толботой, хар өнгийн цахиуржсан хүрмэн чулуугаар үйлдсэн. Дотор тал хотгор, нэг хянгат, 2 талстат хавирган ялтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл хэсгийг зориуд таллан тайрчээ. Зүүн хажуу ирмэгт 0,7 мм 0,4 мм гүнтэй ховил ухсан байна. Баруун

хажууг гадраас, зүүн хажууг дотроос маш жижгээр холтчин торгон ир суулгасан. Баруун үзүүрийн талстыг хажуугаас зэрэгцээ байдлаар дөрөв нимгэлэн цуулсан нь тодорхой харагдана.

Зураг 12. Иртэй ялтас

5. Хянгар

Хэмжээ: 3,4 x 3,0 x 1,0 см. *Жин:* 11,1 гр.

Тодорхойлолт: Хар өнгийн цахиуржсан чулуугаар үйлдсэн. Тэг дундуур нь тасдаж хагалсан ялтасны зүүн хажуугийн гадар талд ирмэгээс тэгш хэмтэйгээр дөрөв холтчин ир гаргажээ. Эсрэг хажууг холтчин ирлэсэн байна.

Зураг 13. Хянгар

6. Цоолтуур

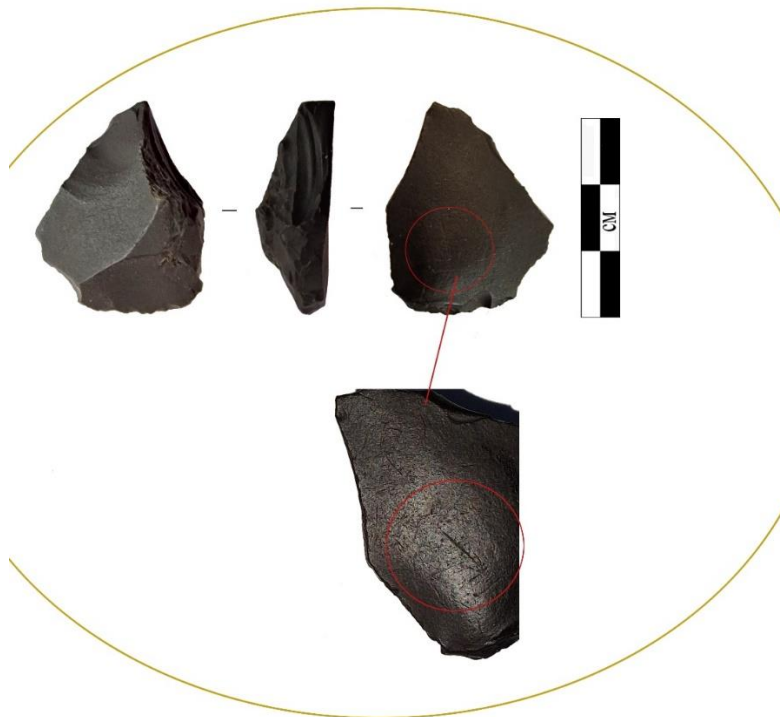
Хэмжээ: 3,0 x 2,4 x 1,0 см. *Жин:* 6,9 гр.

Тодорхойлолт: Хар өнгийн цахиуржсан чулуугаар хийсэн. Ялтасны дунд хэсгийг баруун хажуугаас ташуу хагалан улмаар зүүн хажуугаас томоор давхар давхар холтчин ирлэж жишүү шовх үзүүр гаргажээ.

Зураг 14. Цоолтуур

Зураг 15. Цоолтуурын дотор талд агшиглах явцад гарсан хортон зураас

Зураг 15а. Хөндийн сайр-2. Чулуун зэвсгүүд

Задгай Улаан уул-1. Буянт сумын төвөөс баруун урагш 8 км-т Задгай улаан уулын зүүн бэл, Хөлцөөтийн голоос татсан нарийн сувгийн зүүн эргийн тэгш дэвсгийн 50 х 10 м зурвас газраас 3 тооны чулуун зэвсгийн олдвор олдвор. Тэдгээр нь шаантган үлдэц, бичил хусуур, иртэй ялтсан залтас юм.

Байршил зүй: 48°33'51.4"N; 089°30'32.2"E.

Зураг 16. Задгай Улаан уул-1 олдворт газар

Зураг 17. Шаантган үлдэц олдсон газар

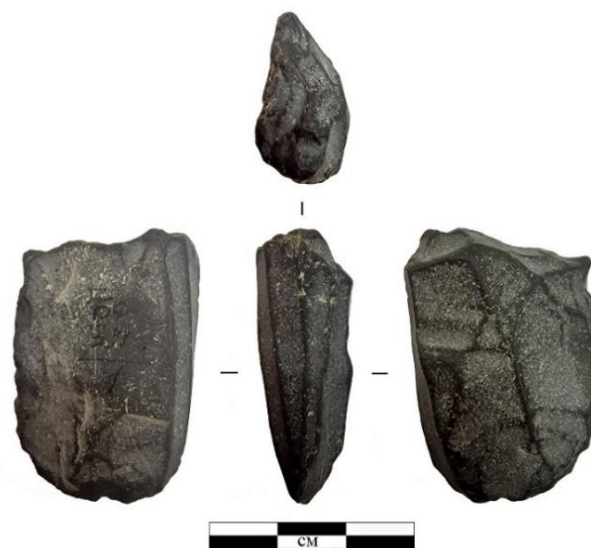
Зураг 18. Задгай Улаан уул-1

Олдворууд.

1. Шаантган үлдэц

Хэмжээ: 3,4 x 2,3 x 1,8 см. *Жин:* 12,9 гр.

Тодорхойлолт: Шаантган үлдцийг ногоон саарал өнгийн алевролит чулуу ашиглан хийсэн. Холтчин засаж бэлдсэн цохилтын талбай баруун хажуу руу үл мэдэг налуувтар. Цуулалтын гадаргуугаас дөрвөн хутган бичил ялтас цуулсан байна. Зүүн хажуу тэгш, гөлгөр. Баруун хажууг дээд, доод болон хянга талаас цуулан зассан. Хянга тэгш, хурц ирмэгтэй. Суурийг дугуйруулан нимгэлэн зассан байна.

Зураг 19. Шаантган үлдэц

2. Хусуур

Хэмжээ: 1,2 x 1,9 x 1,1 см. *Жин:* 1,2 гр.

Тодорхойлолт: Хянгар хэмжээний хувьд жижгэвтэр. Хоёр талстат цохилтын талбайн үлдэгдэл бүхий богино залтасны зүүн талын хажууг гадна талд нь зэрэгцээ байдлаар дөрөв холтчин налуудуу ир гаргасан. Эсрэг хажууг хоёр талаас үзүүрлэн шовхолсон өвөрмөц хийцтэй.

Зураг 20. Хусуур

3. Шүдлэг иртэй багаж

Хэмжээ: 2,6 x 1,8 x 0,5 см. Жин: 2,7 гр.

Тодорхойлолт: Зэвсгийн бэлдэц болох ялтасны хугархайн хувьд ногоон саарал өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан нэг хянгат ялтсан залтас. Эдлэлийн хоёр талд шүдлэг ир гаргасан байна.

Зураг 21. Шүдлэг иртэй багаж

Задгай Улаан уул-2. Буянт сумын төвөөс баруун урагш 8 км-т Задгай улаан уулын зүүн бэлийн хадтай шовх довцогийн хойд хотосын зам дагуух хэсэг болон Хөлцөөтийн голоос татсан нарийн сувгийн баруун талын уудам дэвсэгт байрлана. Хайгуул хийсэн талбай 300 х 400 м. Энэ олдворт газраас нийтдээ 48 тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав.

Багаж зэвсгүүдийг төрөлжүүлэн ангилан ялгахад, үлдэц-2 ш, бифасын бэлдэц-1, бифасын хугархай-1, цуулалт бүхий үлдэц хэлбэрийн эдлэл-1 ш, цуулалт бүхий хагархай-1 ш, үлдэц засахад гарсан цуулдас-2 ш, сегмент хэлбэрийн цуулдас-3 ш, леваллуагийн үзүүр мэс-1 ш, хавирган цуулдас-1 ш, хутга-2 ш, хутганы хугархай-1 ш, хусуур-2 ш, хянгар-1 ш, хагалмал ирт зэвсэг-2 ш, өвөрмөц маягийн багаж-1, чулуун өрөм-2 ш, цоолтуур-1 ш, шүдлэг иртэй зэвсэг-1 ш, иртэй ялтас-3 ш, иртэй ялтасны хугархай-1 ш, иртэй залтас-5 ш, иртэй залтасны хагархай-1 ш, иртэй цуулдас-1 ш, залтас-5 ш, ялтас-1 ш, гурван талт цуулдас-1 ш, нумарсан ирмэгтэй ялтас-1, цуулалт бүхий хагархай-1 ш тус тус байна.

Байршил зүй: 48°33'58.7"N; 089°30'42.4"E.

Зураг 22. Задгай Улаан уул-2 олдворт газар

Зураг 23. Задгай Улаан уул-2 олдворт газрын баруун хэсэг

Зураг 24. Задгай Улаан уул-2 олдворт газраас олдсон чулуун зэвсэг

Олдворууд.

1. Бифасны бэлдэц

Хэмжээ: 7,4 х 4,6 х 3,3 см. *Жин:* 114,2 гр.

Тодорхойлолт: Сарал өнгийн, гонзгойдуу хэлбэртэй алевролит чулууг хоёр урт хажуугаас олон тоогоор хагачин цуулж, долгиотсон хурц ирмэг үүсгэн хийжээ. Дээд, доод үзүүрийг хавтгайлан засжээ.

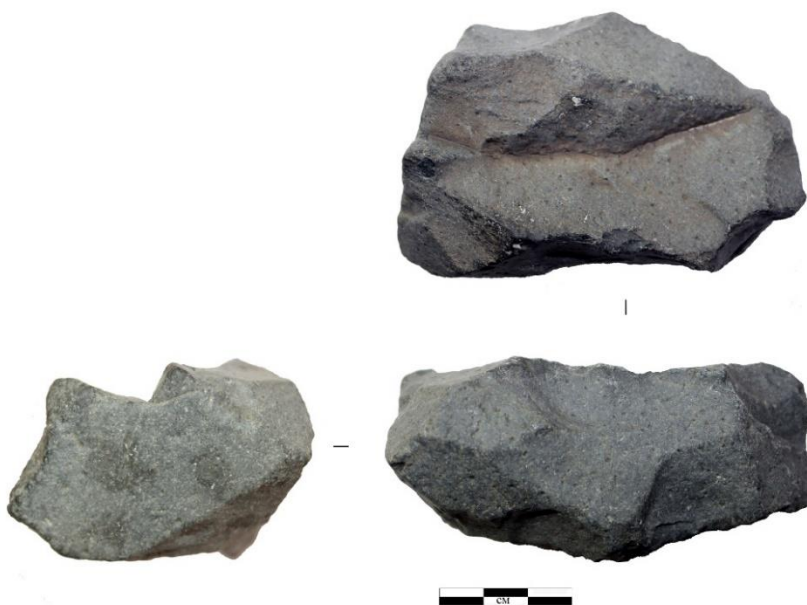

Зураг 25. Бифасны бэлдэц

2. Үлдэц

Хэмжээ: 3,8х8,1х5,3 см. *Жин:* 181,0 гр.

Тодорхойлолт: Хөхөвтөр туяатай саарал өнгийн хүрмэн чулуун баргил залтасны өргөвтөр хавчиг талыг цуулалтын гадаргуу болгон сонгож богино хэлбэртэй олон тооны залтасыг дээр доороос цохиж цуулан авсан байна. Цохилтын хоёр талбайтай, цуулалтын нэг гадаргуутай.

Зураг 26. Үлдэц

3. Хутга

Хэмжээ: 7,0 x 2,8 x 1,1 см. *Жин:* 29,3 гр.

Тодорхойлолт: Саарал өнгийн цахиуржсан алевролит чулуун ялтсаар хийсэн. Уртавтар тэгш хэмт хажуу ирмэгтэй, хоёр хянгат ялтасны баруун хажуугийн налуу ирмэгийг гадна талаас шатлаж, холтчин ирлэсэн байна. Ирний үзүүр хэсгийн төгсгөл хэсгийг хожим хоёр хэсэг газарт босуудуу байдлаар холтчин засаж хурц шүд гаргасан байна. Өөрөөр хэлбэл энэ багажийг дахин засаж ашиглаж байсан нь энэ холтлолтоос харагдана. Дахин ашигласан багаж зэвсгийн ангилалд багтана. Үндсэн ир нэлээд мөлийж элэгдсэн, цохилтын талбайн дээд хэсгийн гадарт хэсэгт шулуун өөлөн засалт хийсэн, доод үзүүрийг дотор талаас сэргүүлэн цавчин цуулсан зэрэг цуулалтын өвөрмөц арга барилаас харахад дээд палеолитын эхэн шатанд холбогдох нь тодорхой байна.

Зураг 27. Хутга

4. Хутганы хугархай

Хэмжээ: 4,2 x 2,7 x 1,8 см. *Жин:* 11,7 гр.

Тодорхойлолт: Шаргал, хар хосолсон алаг цахиуржсан занарлаг чулуун залтасаар хийсэн. Тэг дундуураа хугарсан. Шулуун, налуудуу мөрний эсрэг талын ирмэгийг хоёр талаас нь маш нарийн холтчин засаж хурц ирлэжээ. Ир үл мэдэг ташуу. Гол хэсгэрээ хугарчээ

Зураг 28. Хутганы хугархай

6. Иртэй залтас

Хэмжээ: 2,4 х 3,1 х 0,8 см. *Жин:* 6,1 гр.

Тодорхойлолт: Гөлгөр, тэгш дотортой, үзүүр мэт мэт гурвалжиндуу хэлбэртэй, жижигдүү хэмжээний залтасны ирмэгийг дагуулан дотор талд нь холтчин цуулж ир гаргасан байх ба нэг буланг шовхолсон нь цоолтуурыг санагдуулна.

Зураг 29. Иртэй залтас

6. Бифасны хугархай

Хэмжээ: 3,7 х 2,9 х 1,8 см. *Жин:* 20,1 гр.

Тодорхойлолт: Бор саарал өнгийн цахиуржсан чулуугтүүхий эд болгон ашигласан. Том хэмжээний бифас байгаад хагарч долгио маягийн иртэй хэсгийн тал хадгалагдан үлджээ. Хадгалагдсан ирний байдлаас харахад чулууны ирмэгээс төв рүү чиглүүлэн маш нямбай том жижгээр холтчин цуулж хурц ирмэг бүхий долгио маягийн иртэй байжээ.

Зураг 30. Бифасны хугархай

7. Хянгар

Хэмжээ: 6,3 х 4,9 х 2,1 см. *Жин:* 66,9 гр.

Тодорхойлолт: Хүрэн саарал өнгийн цахиуржсан хасархуу чулуугаар үйлдсэн. Цохилтын тэгш талбайн үлдэгдэлтэй. Залтасны баруун хажуу ирмэгийг тэгшлэн, холтчиж өөлөн, босоодуу ирлэсэн байна

Зураг 31. Хянгар

8. Иртэй залгас

Хэмжээ: 2,3 х 2,9 х 0,6 см. *Жин:* 5,1 гр.

Тодорхойлолт: Дөрвөлжин хэлбэрийн, хар саарал өнгийн цахиуржсан залтасны доод үзүүр хэсэгт шүдлэг маягийн ир гаргасан байна. Ир жигд бус оочин цоочин. Баруун хажуугийн гол хэсэгт том ховилыг хожим гаргаж холтослуур болгон хувиргажээ. Үүний эсрээг хажууг дотор талаас нь мөн л оочин цоочин ирлэсэн аж.

Зураг 32. Иртэй залгас

9. Иртэй ялтасны хугархай

Хэмжээ: 3,5 х 2,2 х 0,6 см. *Жин:* 5,7 гр.

Тодорхойлолт: Хар өнгийн цахиуржсан чулуунаас цуулагдсан. Нэг хянгат, шулуун ялтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл хэсэг хугарч үрэгдсэн байна. Хоёр хажуу ирмэгээр нарийн иртэй.

Зураг 33. Иртэй ялтасны хугархай

10. Иртэй цуулдас

Хэмжээ: 3,0 x 2,2 x 0,7 см. *Жин:* 4,8 гр.

Тодорхойлолт: Ухаавтар судалтай, хар боровтор өнгийн хавчиг, нарийн урт үзүүртэй цуулдас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл өргөн, хоёр талстат. Баруун хажуу ирмэгт оочин цоочин хэлтэлсэн ир мэдэгдэх төдий. Харин эсрэг хажуугийн дээхд хэсэгт дотор талаас хоёр зэрэгцээ хэлтэлсэн ором тод мэдэгдэнэ.

Зураг 34. Иртэй цуулдас

11. Хавирган цуулдас

Хэмжээ: 5,9 x 2,0 x 0,9 см. *Жин:* 10,1 гр.

Тодорхойлолт: Цайвар саарал өнгийн баржгар гадаргуутай хүрмэн чулуун урт цуулдас. Ихээхэн өгөршсөн тул цохилтын талбайн үлдэгдэл ямар цуулалт агуулж байгаа нь сайн мэдэгдэхгүй болжээ. Ямартай ч холтогсон цохилтын талбайн гадаргуутай байсан нь мэдэгдэнэ. Үзүүр үл мэдэг баруун тийш ээтгэр. Маш шовх. Өөлөн засалт, ир гаргалт зэргийг тандахад хүндрэлтэй байна. Цохилтын талбайн зүүн хажууг хэлт цохиж жижиг ховил гаргажээ.

Зураг 35. Хавирган цуулдас

12. Ялтас

Хэмжээ: 5,4 x 3,3 x 0,8 см. *Жин:* 19,0 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн алевролит чулуугаар үйлдсэн. Гадаргуу, ирмэг хөвөө, цохилтын талбайн үлдэгдэл ихэд өгөршиж элэгдсэн. Гадар дээр нь салаа үүтгэлтэй ганц хянга тод мэдэгдэнэ. Цохилтын талбайн үлдэгдэл нумарсан хэлбэртэй. Элэгдэл өгөршлийн байдлаас шалтгаалан ир гаргасан байдлыг тодорхойлон авч үзэх бололцоогүй болжээ.

Зураг 36. Ялтас

13. Иртэй ялтас

Хэмжээ: 5,0 x 2,9 x 0,8 см. *Жин:* 13,8 гр.

Тодорхойлолт: Шаргал цайвар өнгийн өнгөр тогтсон хөх саарал цахиуран чулуун ялтас. Цохилтын талбайн баруун хажууг хотойлгон өргөвтөр байдлаар холтолсон. Салаа үүтгэлтэй ганц хянга гадар дээр тод

мэдэгдэнэ. Цохилтын талбайн үлдэгдлийн тал, доод тэгш үзүүрийг таллан хожим хэлтэлсэн.

Ялтасны баруун хажуу ирмэгийг хоёр талаас нимгэлэн холтчиж хутганы ир гаргасан байсан нь ихэд элэгджээ. Харин эсрэг талын ирмэгийг хожим дахин засаж ирлэн шүдлэг зэвсэг болгон хувиргасан байна.

Зураг 37. Иртэй ялтас

14. Шүдлэг иртэй зэвсэг

Хэмжээ: 4,4 x 2,2 x 1,0 см. *Жин:* 10,0 гр.

Тодорхойлолт: Цагаан толботой цахиуржсан чулуун нуман ялтасны хотгор ирмэгийг дотор, гаднаас сөөлжлөн хэлтэлж шүдлэг, хүнхэр ир гаргажээ. Хоёр хянгат ялтас. Үзүүр хэсгийг зориуд хагалж тайрсан. Цохилтын талбайн үлдэгдэл тэгш, гөлгөр. Түүний дотор талд баруун булангаас өөлсөн ором мэдэгдэнэ.

Зураг 38. Шүдлэг иртэй зэвсэг

15. Иртэй ялтас

Хэмжээ: 2,8 x 1,9 x 0,5 см. *Жин:* 3,3 гр.

Тодорхойлолт: Бор саарал өнгийн цахиурлаг чулуугаар үйлдсэн ялтасны доод хэсгийн хугархай.

Баруун хажуу ирмэгийн төв хэсэгт зайдуухан дотор талаас хоёр ухаж цуулан богиновтор шүд гаргасан. Эсрэг хажуу ирмэгийг гадраас захлан торгон ир суулгажээ. Энэ ялтас нь төгсгөл үзүүрийг зориуд тасдан хагалсан багаж зэвсгийн төрөлд хамаарна.

Зураг 39. Иртэй ялтас

16. Леваллуагийн үзүүр мэс

Хэмжээ: 6,3 x 3,2 x 1,1 см. *Жин:* 29,7 гр.

Тодорхойлолт: Үелсэн судалтай, цайвар жижиг толбуудтай хар саарал өнгийн цахиуржсан чулуун үлдцээс цуулсан цохилтын холточмол талбайн үлдэгдэл бүхий үзүүр мэс. Үзүүр мэсний хоёр захын ирмэгийг харилцан адилгүй ирлэжээ. Гадар дээр нь өмнөх цуулалтын урт гурвалжин ором хадгалагдан үлдсэн. Цохилтын талбайгаас мөн нарийн өөлөн зассан ором мэдэгдэнэ. Энэ үзүүр мэстэй төстэй эдлэл Уулын Алтайн дунд палеолитын үеийн бууц суурингаас олон тоогоор олддог. Харьцуулах хэрэглэгдэхүүн олонтой.

Зураг 40. Леваллуагийн үзүүр мэс

17. Хагалмал ирт зэвсэг

Хэмжээ: 5,1 x 3,1 x 0,8 см. *Жин:* 15,6 гр.

Тодорхойлолт: Саарал өнгийн цахиурлаг чулуун ялтас ашиглан хийсэн. Хоёр хажуу ирмэгийг дотор гадна талаас захлан ирлэсэн. Төгсгөл үзүүрийг бага зэрэг хонхойлон ухаж хагалан ирлэжээ.

Зураг 41. Хагалмал ирт зэвсэг

18. Нумарсан ирмэгтэй ялтас

Хэмжээ: 7,9 x 3,9 x 1,5 см. *Жин:* 33,9 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн цахиурлаг чулуугаар хийсэн. Ялтасны зүүн хажуу гүдгэр, нумарсан хэлбэртэй. Харин нөгөө тал нь тэгш, үзүүр хэсгээрээ ээтгэр хэлбэртэй. Цохилтын талбайн үлдэгдэл холточмол. Цохилтын товгорыг өөлөн зассан дусал хэлбэрийн цуулалтын ором тод мэдэгдэнэ.

Зураг 42. Нумарсан ирмэгтэй ялтас

19. Иртэй ялтас

Хэмжээ: 3,9 x 2,9 x 0,8 см. *Жин:* 14,8 гр.

Тодорхойлолт: Саарал өнгийн цахиуржсан чулуун ялтасны үзүүрийг өөлөн цавчиж холтлон зассан. Баруун ирмэгийг хоёр талаас завсаргүй холтлон ирлэжээ. Эсрэг талын ирмэгийг хайнгадуухан ирлэсэн байна.

Зураг 43. Иртэй ялтас

20. Хагалмал ирт зэвсэг

Хэмжээ: 4,0 x 2,4 x 0,6 см. *Жин:* 7,0 гр.

Тодорхойлолт: Гадаргуу нь өгөршиж гандсан хар саарал өнгийн цахиурлаг чулуун ялтасны гол хэсгийг хагалан тайрч өөлөн засжээ. Гадар

дээр цохилтын талбайгаас ташуу өөлөлт мөн хийгдсэн аж. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр, тэгшхэн.

Зураг 44. Хагалмал иртэй зэвсэг

21. Хусуур

Хэмжээ: 4,4 х 3,3 х 1,0 см. *Жин:* 15,4 гр.

Тодорхойлолт: Цайвар саарал өнгийн кварцит чулуун ялтсан залтасны төгсгөл өргөн үзүүрийг үл мэдэг дугуйруулан засаж завсаргүй холтчин ирлэж босоодуу ир гаргажээ. Хоёр хажууд нэлээд хожуу эмтэрсэн хоёр ором мэдэгдэнэ.

Зураг 45. Хусуур

22. Техникийн цуулдас

Хэмжээ: 5,8 х 3,0 х 1,3 см. *Жин:* 16,9 гр.

Тодорхойлолт: Саарал өнгийн кварцит ашиглан хийсэн. Гадар дээр нь хөндлөн хоёр цуулалтын ором хадгалагджээ. Том үлдцийн хажууг засах явцад гарсан ажээ.

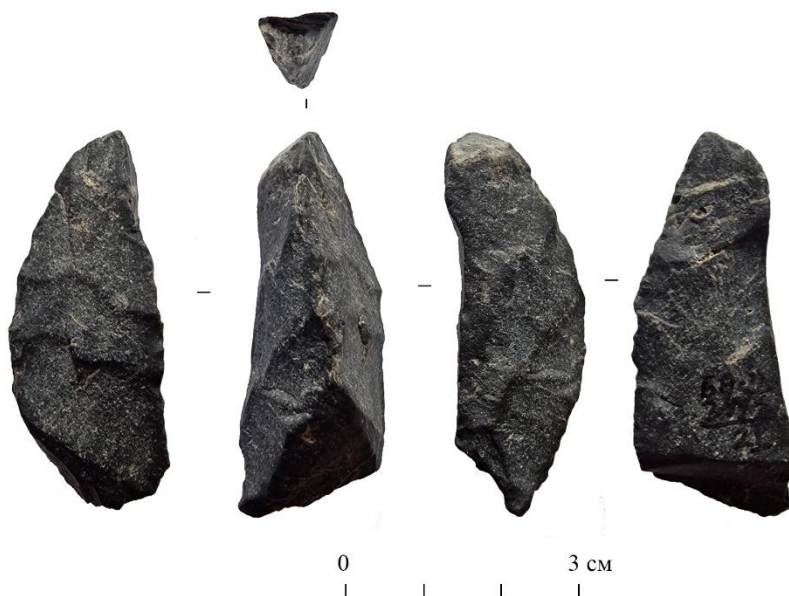

Зураг 46. Техникийн цуулдас

23. Гурван талт цуулдас

Хэмжээ: 4,8 х 1,9 х 1,7 см. *Жин:* 15,5 гр.

Тодорхойлолт: Хар өнгийн цахиуржсан чулуугаар хийсэн техникийн цуулдас. Цохилтын талбайн товгорыг хөндлөн цохиж тасалсан.

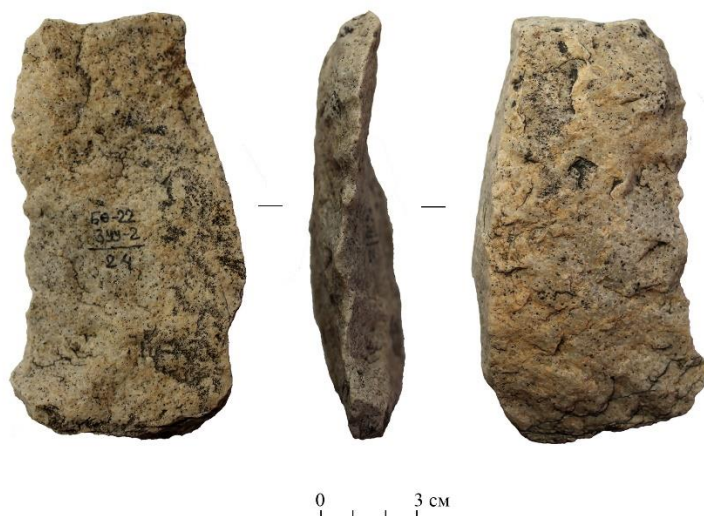
Зураг 47. Техникийн цуулдас

24. Сегментэн цуулдас

Хэмжээ: 12,5 х 6,7 х 3 см. *Жин:* 254,7 гр.

Тодорхойлолт: Цайвар өнгийн кварцит чулуунаас цуулан авсан ялтсан хэлбэрийн баргил том цуулдас. Чулууны өнгөн бүрхүүл хоёр богино үзүүр тал болон нэг хажуу урт талын дагуу зурваслан хадгалагдан үлдсэн. Нэг

хажуу нь цуулалтын дүнд маш хурц ирмэгтэй болсон ба огтлох зүсэх үйлд зориулагдсан хутга балиусны үүрэг гүйцэтгэж байсныг илтгэнэ. Элэгдэл өгөршлийн байдлаас шалтгаалан ир гаргалтын төлөв байдлыг тандан үзэх бололцоогүй болжээ.

Зураг 48. Сегментэн цуулдас

25. Сегментэн цуулдас

Хэмжээ: 4,4 x 3,7 x 1,2 см. *Жин:* 22,7 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан. Сегментэн бүрхүүл эдлэлийн ирмэгийн 1/3-ийг эзлэнэ. Доод талын гадараас сөргүүлэн хагалж нэг хажууг нимгэлэн, дараа нь холтлон ирлэсэн байна. Ир нэг эгнээ. Үл мэдэг эржгэр, ерөнхийдөө шулуувтар.

Зураг 49. Сегментэн цуулдас

26. Сегментэн цуулдас

Хэмжээ: 5,1 x 5,2 x 1,9 см. *Жин:* 47,0 гр.

Тодорхойлолт: Саарал өнгийн алевролит хайрган чулуунаас цуулсан. Сегментийн бүрхүүл цуулдасны 1/3-ийг эзлэнэ. Мөн гадаргын талаас илүү хувийг бүрхсэн. Хамгийн сонирхолтой нь энэ цуулдасны цохилтын талбайг урьдчилан бэлдэж цуулсан нь гөлгөрдүү цохилтын талбайн үлдэгдэл, цохилтын товгороос тод мэдэгдэж байна. Нэг хажуу ирмэгийг дугуйруулан ирлэсэн байсан ба элэгдлийн байдлаас шалтгаалан тандан тодорхойлох боломжгүй болжээ.

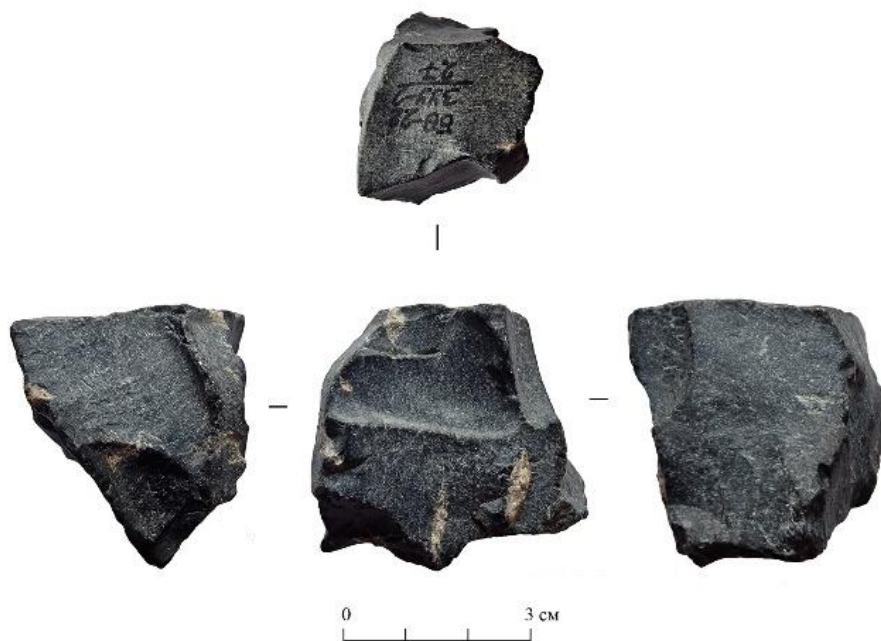

Зураг 50. Сегментэн цуулдас

27. Олон талт үлдэц

Хэмжээ: 2,9 x 3,6 x 3,0 см. *Жин:* 34,1 гр.

Тодорхойлолт: Дөрвөлжиндүү жижиг хэмжээтэй саарал алевролит чулуун үлдэц. Дор хаяж уг үлдцийн 5 талаас жижиг богино хэлбэрийн залтас цуулан авсан байна. Энэ төрлийн үлдцийг хийх арга барилын нэгэн адилаар цохилтын талбайг урьдчилан бэлдэлгүй, цуулалт хийсэн аль нэг гадаргууг дараагийн цуулалт хийх талын цохилтын талбай болгон ашиглаж байжээ. Хэмжээний хувьд жижгэрсэн нь энэ үлдцийг маш сайн ашиглаж цуулалтыг олон дахин хийж байсныг гэрчилж байна.

Зураг 51. Олон талт үлдэц

28. Цуулалт бүхий хагархай

Хэмжээ: 5,4 х 6,6 х 2,9 см. *Жин:* 80,5 гр.

Тодорхойлолт: Саарал өнгийн алевролит чулуу. Зууван хэлбэртэй. Нэг өргөн талын гадаргуу дээр хажуу захаас цохилт хийж хагалсан хоёр зэрэгцээ өргөн цуулалт, хажуугаас хагалсан хэд хэдэн жижиг нарийн цуулалтын оромтой.

Зураг 52. Цуулалт бүхий хагархай

29. Үлдэц хэлбэрийн хагархай

Хэмжээ: 3,9 х 3,1 х 1,9 см. *Жин:* 21,3 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн алевролит чулуу. Хөндлөн огтлолоороо гурвалжин харагдана. Нэг өргөн талд олон тооны цуулалтын

ором хадгалагдсан нь энэхүү эдлэлийг яст мэлхийн хуяг мэт харагдуулна. Нөгөө хоёр нарийн тал гөлгөр, тэгшхэн.

Зураг 53. Үлдэц хэлбэрийн хагархай

30. Техникийн цуулдас

Хэмжээ: 5,7 x 3,0 x 3,1 см. *Жин:* 38,0 гр.

Тодорхойлолт: Том хэмжээний үлдцийн ар хажууг дахин засах явцад доод үзүүр жишиж цуулагджээ. Саарал өнгийн үелсэн бүтэцтэй занарлаг чулуу.

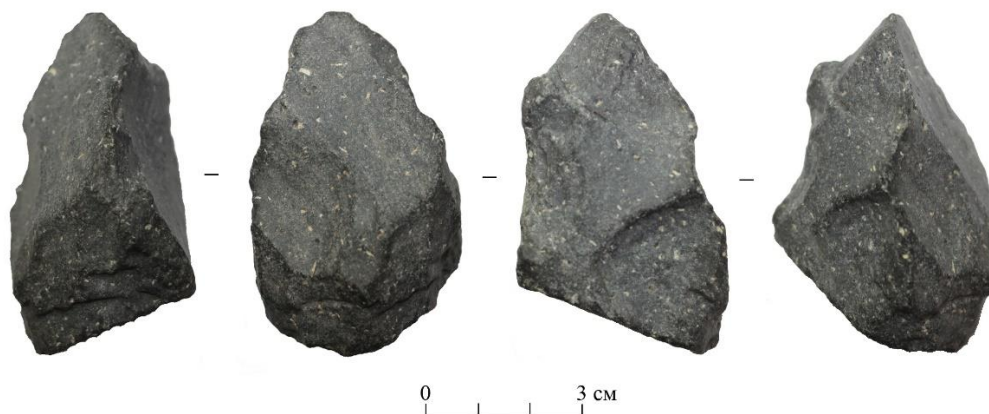
Зураг 54. Техникийн цуулдас

31. Өвөрмөц зэвсэг

Хэмжээ: 6,0 x 4,0 x 3,4 см. *Жин:* 73,0 гр.

Тодорхойлолт: Цагаан толботой, цахиурлаг хувирмал чулуугаар хийсэн. Уг эдлэл гол хэсгээрээ хөндлөн хугарсан байна. Үзүүр хэсэг нь хадгалагдан үлдсэн. Хавиргалан долгиотсон ирмэгүүд бүхий гурван талт, сац хэлбэртэй. Багаж зэвсгийн гурван талд олон тооны цуулалт хийсэн ором

мөр хадгалагдан үлджээ. Хагарсан хэсгийн орчим өргөн, үзүүр нарийн. Үзүүрийг тал дугуйруулан тэгшлэн зассан хавтгай талаас зэрэгцээ байдлаар холтлон цуулан хусуурын ир гаргасан байна.

Зураг 55. Өвөрмөц багаж

32. Баргил залгас

Хэмжээ: 6,6 х 6,6 х 2,4 см. *Жин:* 88,0 гр.

Тодорхойлолт: Трапец хэлбэрийн том залгас. Цохилтын хотгор талбайг холточсон. Цохилтын товгорыг зориуд өөлөн засаж нимгэлсэн байна. Доод үзүүр хэсэг өргөн, голоороо ац хэлбэртэй хагалагджээ.

Зураг 56. Баргил залгас

33. Иртэй залгас

Хэмжээ: 5,1 х 4,0 х 1,7 см. *Жин:* 31,8 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн цахиурлаг чулуун залгас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл тэгш, гөлгөр. Босоо дөрвөлжин хэлбэртэй. Цохилтын талбайн баруун хажууг ташуу хагалж тасалсан. Гадар дээр нь уулзмал

дөрвөн цуулалтын ором мэдэгдэнэ. Талбайн зүүн талын шулуун ирмэгийг дотор тал руу нь жигд бус холтчин эмтэлж ир гаргасан байна.

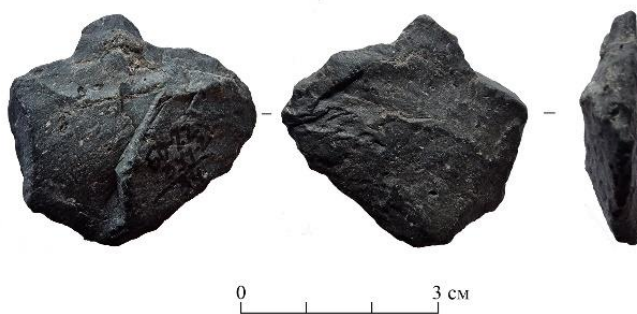

Зураг 57. Иртэй залтас

34. Өрөм

Хэмжээ: 3,6 x 3,8 x 0,9 см. *Жин:* 12,2 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн алаг цоог цагаан толботой, цахиуржсан элсэн чулуугаар хийсэн залтсан багаж. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр. Доод төгсгөлийн өргөн ирмэгийн гол хэсгийг хагалж хамар маягийн шовхдуу өрөмний ир гаргасан байна. Цохилтын талбайн зүүн хажууг дотор талаас нь захлан ирлэсэн.

Зураг 58. Өрөм

35. Залтас

Хэмжээ: 4,2 x 4,1 x 1,0 см. *Жин:* 17,0 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн алевролит чулуун залтас. Хөхүүр хэлбэртэй харагдана. Доод үзүүрийн тал хэсгийг дотор талаас зориуд хагалжээ.

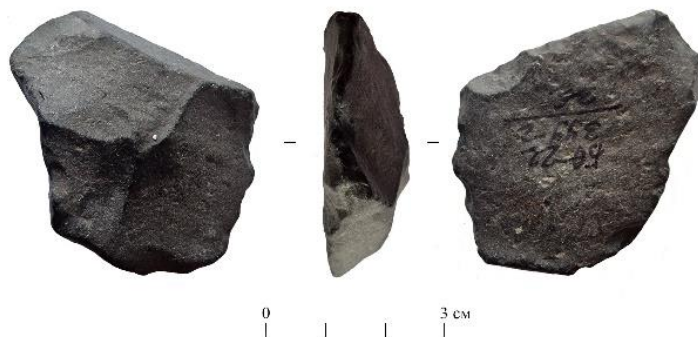

Зураг 59. Залтас

36. Иртэй залтас

Хэмжээ: 4,4 х 3,9 х 1,5 см. *Жин:* 29,8 гр.

Тодорхойлолт: Конвергент хэлбэрийн цохилтын талбайн баруун шулуун хажуу болон үзүүрийн өргөн ирмэгийг дотор талаас завсаргүй холтчин ирлэсэн байна.

Зураг 60. Иртэй залтас

37. Залтас

Хэмжээ: 2,5 х 4,2 х 0,7 см. *Жин:* 7,8 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн алевролит чулуун нимгэн зуван залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл-цэгэн. Дотор тал үл мэдэг гүдгэр.

Зураг 61. Залтас

38. Хутга

Хэмжээ: 5,1 х 4,3 х 1,0 см. *Жин:* 30,6 гр.

Тодорхойлолт: Леваллуагийн залтасны үзүүр хэсгийг дотор талаас тэгшхэн хэлбэртэйгээр өөлөн зассан. Зүүн хажууг үл мэдэг нумруулан хоёр

тал руу захлан ирлэж хийсэн бөгөөд маш их элэгдсэн тул ирний төлөв байдлыг тандан тодорхойлох боломж хомс байна.

Зураг 62. Хутга

39. Залтас

Хэмжээ: 3,5 x 3,4 x 1,1 см. Жин: 14,6 гр.

Тодорхойлолт: Бор өнгөтэй, босоо дөрөвөлжин хэлбэртэй, занарлаг чулуун залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл тэгш, гөлгөр.

Зураг 63. Залтас

40. Иргэй залтас

Хэмжээ: 3,5 x 3,4 x 1,0 см. Жин: 12,1 гр.

Тодорхойлолт: Цагаан толботой, хөх саарал цахиуржсан алевролит чулуун залтас. Гурвалжиндуу хэлбэртэй. Цохилтын талбайн үлдэгдэл тэгш, гөлгөр. Цохилтын талбайн баруун буланг ухаж ховил гаргасан. Баруун хажуугийн гүдгэр ирмэгийн голоос эхлэн доод үзүүр хүртэл дотор гаднаас хоёр томоор хэлтлэн сөрөг ир гаргажээ. Үзүүрийг хөндлөн тайрсан байна. Налуу мөр бүхий зүүн хажуу шулуун.

Зураг 64. Залтас

41. Залтас

Хэмжээ: 4,2 x 3,5 x 0,9 см. *Жин:* 12,1 гр.

Тодорхойлолт: Бор өнгийн гялтга өнгөр тогтсон хар цахиуржсан чулуун залтас. Ирмэгүүдийг хожим засаж эржийлгэн ир гаргасан байна.

Зураг 65. Залтас

42. Залтас

Хэмжээ: 3,2 x 2,5 x 0,7 см. *Жин:* 6,5 гр.

Тодорхойлолт: Анхдагч залтас. Хайрган чулууны хажуугаас цуулан авсан бололтой. Цохилтын талбайн үлдэгдэл-цэгэн.

Зураг 66. Залтас

43. Иртэй залтас

Хэмжээ: 2,8 х 2,2 х 0,9 см. *Жин:* 6,8 гр.

Тодорхойлолт: Бөгтөр ирмэгтэй, хар саарал өнгийн цахиуржсан чулуун залтас. Шулуун ирмэгийг гадар, дотор талаас завсаргүй хэлтлэн ирлэж эржгэр ир гаргасан байна. Мөн цохилтын талбайн хэсгийг нимгэлэн засаж өөлсөн нь уг багажийг зориулалтын мод, ясан бариуланд бэхлэн тогтоож байсныг илтгэж байна.

Зураг 67. Иртэй залтас

44. Залтасны хагархай

Хэмжээ: 2,8 х 2,5 х 0,4 см. *Жин:* 3,6 гр.

Тодорхойлолт: Саарал алевролитээр хийсэн, иртэй залтасны нимгэн хугархай. Цохилтын талбайн хэсгийн хонхойлгон хагалжээ. Ирмэг хөвөгөөр жигд бус хэлтэлсэн ир тод мэдэгдэнэ.

Зураг 68. Иртэй залтасны хагархай

45. Залтасны хагархай

Хэмжээ: 2,2 x 2,2 x 0,7 см. *Жин:* 4,9 гр.

Тодорхойлолт: Бор саарал өнгийн залтасны хугархай. Цохилтын талбайн үлдэгдэл холточмол.

Зураг 69. Залтасны хагархай

46. Өрөм

Хэмжээ: 3,3 x 2,7 x 0,7 см. *Жин:* 5,0 гр.

Тодорхойлолт: Цохилтын талбайн үлдэгдлийн том тавтай, уртавтар залтасны зүүн хажуу дотор гадна талаас сөөлжлөн ухаж холтлон хурц шовх үзүүр гарган хийжээ. Баруун хажуу шулуувтар. Жижиг ирлэлт мэдэгдэнэ.

Зураг 70. Чулуун өрөм

47. Хамар хусуур

Хэмжээ: 2,2 x 3,0 x 0,6 см. *Жин:* 6,4 гр.

Тодорхойлолт: Залтасны хагархайн нэг хажуу, төгсгөл үзүүрийн өргөн ирмэгийг дагуулан завсаргүй, зэрэгцээ байдлаар холтчин босоо ир гаргажээ.

Зураг 71. Хусуур

48. Цоолтуур

Хэмжээ: 5,1 x 1,9 x 1,5 см. *Жин:* 22,4 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн алевролит чулууны өөрийн хэлбэрийг сайтар тооцоолон дотор талаас нимгэлэн цуулж, хажуу нэг ирмэгийг шовхлон засаж хийсэн байна. Маш их элэгдэж өгөршсөн тул хийцийн нарийн ширийнийг илүү тодорхойлох боломж алга.

Зураг 72. Цоолтуур

Задгай Улаан уул-3. Буянт сумын төвөөс баруун урагш 8 км-т Задгай улаан уулын зүүн бэлд өмнөх дурсгалт газраас хойш зам дагуу 200 м зайтай газарт хоёр мөргөцгийн хоорондох хотос газарт оршино. Энэ газарт 50 х 100 м талбайгаас 10 тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав. Нийт олдворыг төрөлжүүлэн ангилан авч үзвэл, леваллуагийн ялтас-1 ш, хянгар маягийн багаж-1 ш, хавирган цуулдас- 1 ш, сийлүүр-1 ш, чулуун өрөм-1 ш, цоолтуур-1 ш, иртэй залтас-2 ш, залтас-2 ш тус тус байна. Ашигласан чулууны түүхий эдийн хувьд хар өнгийн харьцангуй бүдүүн ширхэгтэй цахиуржсан чулуу голлож байна.

Байршил зүй: [48°34'1.9"N](#); [089°30'42.7"E](#).

Зураг 73. Задгай Улаан уул-3 олдворт газар

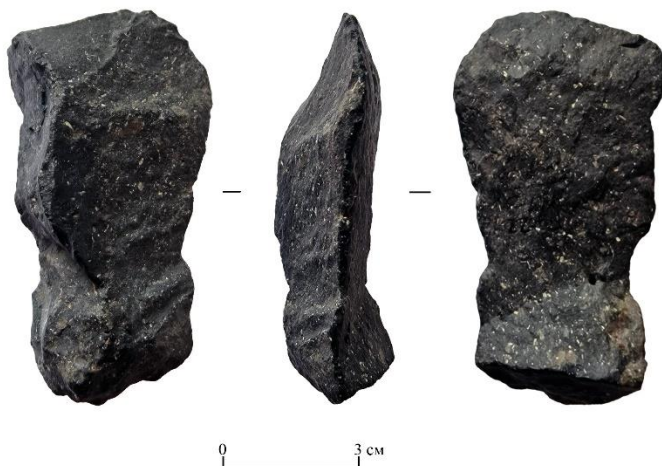
Зураг 74. Задгай Улаан уул-3 олдворт газар (хойд хэсэг)

Олдворууд.

1. Хавирган цуулдас

Хэмжээ: 8,1 х 4,6 х 2,3 см. *Жин:* 87,2 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн бүдүүн ширхэгтэй цахиуржсан баргил том чулуун цуулдас. Том үлдцийн хажуу ирмэгийг дахин засахад цуулагджээ.

Зураг 75. Хавирган цуулдас

2. Хянгар маягийн зэвсэг

Хэмжээ: 4,7 х 7,1 х 2,2 см. *Жин:* 59,3 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн цахиурлаг, барзгар гадаргуутай чулуугаар үйлдсэн. Хөндлөн уртлаг хэлбэртэй. Баруун үзүүр ээтгэр, шовх. Цохилтын талбайн эсрэг талын өргөн ирмэгийг гадраас холтлон, хэлтэлж ир гаргажээ.

Зураг 76. Хянгар маягийн багаж

3. Залгас

Хэмжээ: 8,1 х 4,6 х 2,3 см. *Жин:* 43,5 гр.

Тодорхойлолт: Хар бараан өнгийн хүрмэн чулуун залтас. Гадаргуу дээр нь өмнөх хоёр цуулалтын ором мэдэгдэнэ. Чулууны чанараас шалтгаалан цохилтын талбайн үлдэгдэл мэдэгдэхгүй болжээ.

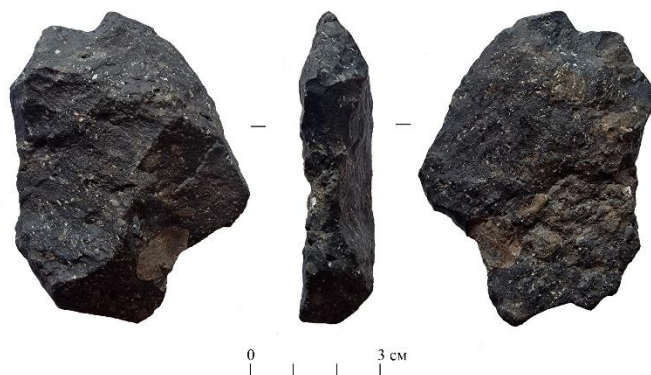

Зураг 77. Залтас

4. Залтас

Хэмжээ: 8,1 x 4,6 x 2,3 см. *Жин:* 43,5 гр.

Тодорхойлолт: Цагаан жижиг толбуудтай хар өнгийн цахиуржсан чулуунаас цуулагдсан. Тодорхой хэлбэргүй. Цохилтын талбайн үлдэгдлийг хагалж өөлсөн. Үзүүр хэсэгт гадраас холтолж хагалан гүн биш ховил гаргасан байна

Зураг 78. Залтас

5. Иртэй залтас

Хэмжээ: 3,7 x 5,2 x 1,5 см. *Жин:* 31,7 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн цахиуржсан чулуун залтас. Трапец хэлбэртэй. Цохилтын талбайн үлдэгдлээс харахад ар тийш налуу, тэгш, гөлгөр. Цохилтын том биш товгор, цохилтын долгио тод мэдэгдэнэ. Баруун хажуу ирмэгийг дотор талаас шатлан хэлтэлж ирлэсэн байна.

Зураг 79. Иртэй залгас

6. Иртэй залгас

Хэмжээ: 4,2 x 4,4 x 1,5 см. *Жин:* 28,9 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн цахиуржсан, цагаан толботой чулуунаас цуулсан залгасны баруун хажуугийн шулуун ирмэгийг гадраас хэлтлэн эмтэлж ирлэжээ. Төгсгөл үзүүрийг хоёр талаас ирмэг дагуу хагалж хурц шовх шүд үзүүр гаргажээ.

Зураг 80. Иртэй залгас

7. Чулуун өрөм

Хэмжээ: 3,1 x 4,0 x 1,3 см. *Жин:* 13,7 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн цахиуржсан алевролтон залгасны нэг өргөн хажуугийн гол хэсэгт ташуу маягийн хурц шовх үзүүр гарган хийжээ. Уг үзүүрийг шовхлон өөлөн зассан байна.

Зураг 81. Чулуун өрөм

8. Цоолтуур

Хэмжээ: 4,0 x 1,9 x 1,0 см. *Жин:* 11,8 гр.

Тодорхойлолт: Хар өнгийн цахиуржсан чулуунаас цуулсан залтасны баруун буланг шовхлон засаж үзүүрлэж хийжээ. Цохилтын талбайг дотор талаас өөлөн засаж нимгэлсэн байх ба засалтын дүнд шовхдуу хэлбэртэй болсон харагдана.

Зураг 82. Цоолтуур

9. Сийлүүр

Хэмжээ: 2,4 x 1,7 x 0,7 см. *Жин:* 4,7 гр.

Тодорхойлолт: Хар өнгийн цахиуржсан, нягт сайтай чулуун залтсаар үйлдсэн. Цохилтын талбайн зүүн хажуугийн дээрээс сийлүүрийн цуулалт хийсэн байна. Эсрэг талын хажуу тэгшхэн.

Зураг 83. Сийлүүр

10. Леваллуагийн ялтас

Хэмжээ: 4,5 х 2,5 х 0,8 см. *Жин:* 9,8 гр.

Тодорхойлолт: Хар саарал өнгийн нарийн ширхэгтэй, нягт сайтай цахиуржсан чулуугаар хийсэн. Үзүүр хэсэг хугарсан. Цуулалтын талбайн үлдэгдэл гүдгэр, холточмол.

Зураг 84. Леваллуагийн ялтас

**“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн
2023 оны хээрийн шинжилгээний явцад олж илрүүлсэн олдворт газруудын чулуун
зэвсгийн бүртгэл**

Хөндий сайр – 1 (2 ш)

№	Багаж зэвсгийн нэрс	Хэмжээ	Элэгдэл өгөршил	Гэрэл зураг	Тайлбар
1	Хянгар	6,9x6,0x1,0	Их		Саарал өнгийн занарлаг чулуугаар хийсэн. Доод ташуу ирмэг дагуулан гадна талаас холтчин, налуулан ирлэсэн. Баруун хажууг мөн хэд хэд холтчин ирлэсэн байх ба хоёр ирлэсэн талын уулзвар болох баруун доод булан шовх хэлбэртэй болжээ. Хянгар болон цоолтуурын үүрэг бүхий хосолмол багаж хэмээн үзэж ч болохоор аж
2	Хутга	4,0x8,5x1,6	Их		Хар өнгийн цахиурлаг нягт алевролит чулуугаар хийсэн. Уртавтар сегментэн цуулдасны баруун хажууг дагуулан хоёр талаас ир гаргасан. Ирний гол хэсэг хотгордуу. Мөр өргөн. Шулуун.

Хөндийн сайр – 2 (6 ш)

№	Багаж зэвсгийн нэрс	Хэмжээ	Элэгдэл өгөршил	Гэрэл зураг	Тайлбар
1	Иртэй ялтасны хугархай	4,2x3,6x1,1	Бага		<p>Дотроо гялтгануурын олон жижиг толботой, хар өнгийн цахиуржсан хүрмэн чулуугаар үйлдсэн. Дээд тал хавчиг. Доошоо өргөн байсан боловч таллан хугарчээ. Цохилтын талбайн үлдэгдэл тэгш, гөлгөр. Гадар хэсэгт өмнөх цуулалтын хоёр зэрэгцээ цуулалтын ором, олон тооны давхардсан цуулалтын ормуудтай. Баруун хажуу ирмэгийг цохилтын талбайгаас эхлэн доош үргэлжлүүлэн гадна талаас 3 см орчим 2-3 мм өргөнтэйгээр завсаргүй холтчин ирлэжээ. Эсрэг хажууг харин дотор гаднаас ээлжлэн дундаа зайтайгаар холтчин ирлэсэн байх ажээ. Цохилтын налуу талбайн ар ирмэгт цохилтын товгор тодорхой мэдэгдэнэ. Ялтасны өвөр тал бага зэрэг хотгордуу.</p>
2	Хусуур	4,3x3,8x1,0	Бага		<p>Дотроо гялтгануурын олон жижиг толботой, хар өнгийн цахиуржсан хүрмэн чулуугаар үйлдсэн. Үндсэн бэлдэц цуулдас болох залтасны доод талыг дугуйруулан, зэрэгцээ байдлаар холтчин, хэлтэлж босоодуу ир гаргажээ.</p>

3	Сийлүүр	2,4x2,3x1,1	Бага		<p>Үндсэн түүхий эд нь дотроо гялтгануурын олон жижиг толботой, хар өнгийн цахиуржсан хүрмэн чулуу. Зузаавтар жижгэвтэр залтасны өргөн үзүүр ирмэгийн зүүн булангаас чулууны гол хэсэг рүү налуулан цуулалт хийж сийлүүрийн ир гаргажээ.</p>
4	Иртэй ялтас	4,7x1,9x1,1	Дунд		<p>Дотроо гялтгануурын олон жижиг толботой, хар өнгийн цахиуржсан хүрмэн чулуугаар үйлдсэн. Дотор нь хотгор, нэг хянгат, 2 талстат хавирган ялтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл хэсгийг зориуд таллан тайрчээ. Зүүн хажуу ирмэгт 0,7 мм 0,4 мм гүнтэй ховил ухсан байна. Баруун хажууг гадраас, зүүн хажууг дотроос маш жижгээр холтчин торгон ир суулгасан. Баруун үзүүрийн талстыг хажуугаас зэрэгцээ байдлаар 4 нимгэлэн цуулсан нь тодорхой харагдана.</p>
5	Хянгар	3,4x3,0x1,0	Дунд		<p>Хар өнгийн цахиуржсан чулуугаар үйлдсэн. Тэг дундуур нь тасдаж хагалсан ялтасны зүүн хажуугийн гадар талд ирмэгээс тэгш хэмтэйгээр дөрөв холтчин ир гаргажээ. Эсрэг хажууг холтчин ирлэсэн байна.</p>

6	Цоолтуур	3,0x2,4x1,0	Дунд		<p>Хар өнгийн цахиуржсан чулуугаар хийсэн. Ялтасны дунд хэсгийг баруун хажуугаас ташуу хагалан улмаар зүүн хажуугаас томоор давхар давхар холтчин ирлэж жишүү шовх үзүүр гаргажээ.</p>
---	----------	-------------	------	--	--

Задгай улаан уул-1 (3 ш)

№	Багаж зэвсгийн нэрс	Хэмжээ (см)	Элэгдэл өгөршил	Гэрэл зураг	Тайлбар
1	Шаантган үлдэц	3,4x2,3x1,8	Дунд		Ногоон саарал өнгийн алевролит чулуу ашиглан хийсэн. Цохилтын талбай баруун хажуу руу үл мэдэг налуувтар. Холтчин зассан. Цуулалтын гадаргуугаас 4 хутган бичил ялтас цуулсан ором тод мэдэгдэнэ. Зүүн хажуу тэгш, гөлгөр. Баруун хажууг дээд, доод болон хянга талаас цуулан засжээ. Хянга тэгш, хурц ирмэгтэй. Суурийг дугуйруулан нимгэлэн зассан байна.
2	Хусуур	1,2x1,9x1,1	Бага		Хоёр талстат цохилтын талбайн үлдэгдэл бүхий богино залтасны зүүн талын хажууг гадна талд нь зэрэгцээ бйдлаар дөрөв холтчин налуудуу ир гаргасан. Эсрэг хажууг хоёр талаас үзүүрлэн шовхолжээ.
3	Шүдлэг иртэй багаж	2,6x1,8x0,5	Дунд		Ногоон саарал өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан нэг хянгат ялтсан залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл тэгш, гөлгөр. Баруун хажуугийн гол хэсэгт дотор талаас хоёр талаас нь ухаж шүд гаргасан. Зүүн хажууг хагалж мохоо шүд гаргасан байна.

Задгай улаан уул-2 (48 ш)

№	Багаж зэвсгийн нэрс	Хэмжээ	Элэгдэл өгөршил	Гэрэл зураг	Тайлбар
1	Бифасны бэлдэц	7,4x4,6x3,3	Дунд		Саарал өнгийн, гонзгойдуу хэлбэртэй алевролит чулууг хоёр урт хажуугаас олон тоогоор хагачин цуулж долгитсон хурц ирмэг үүсгэн хийжээ. Дээд, доод үзүүрийг хавтгайлан засжээ.
2	Үлдэц	3,8x8,1x5,3	Дунд		Хөхөвтөр туяатай саарал өнгийн хүрмэн чулуун баргил залтасны өргөвтөр хавчиг талыг цуулалтын гадаргуу болгон сонгож богино хэлбэртэй олон тооны залтсыг дээр доороос цохиж цуулан авсан байна. Цохилтын хоёр талбайтай, цуулалтын нэг гадаргуутай.
3	Хутга	7,0x2,8x1,1	Дунд		Саарал өнгийн цахиуржсан алевролит чулуун ялтсаар хийсэн. Уртавтар тэгш хэмт хажуу ирмэгтэй, хоёр хянгат ялтасны баруун хажуугийн налуу ирмэгийг гадна талаас шатлаж, холтчин ирлэсэн байна. Ирний үзүүр хэсгийн төгсгөл хэсгийг хожим хоёр хэсэг газарт босуудуу байдлаар холтчин засаж хурц шүд гаргасан байна. Өөрөөр хэлбэл энэ багажийг дахин засаж ашиглаж байсан нь энэ холтлолтоос харагдана. Дахин ашигласан багаж зэвсгийн ангилалд багтана. Үндсэн ир нэлээд мөлийж элэгдсэн, цохилтын талбайн дээд хэсгийн гадарт хэсэгт шулуун өөлөн засалт хийсэн, доод үзүүрийг дотор талаас сөргүүлэн цавчин цуулсан зэрэг цуулалтын өвөрмөц арга барилаас харахад дээд

					палеолитын эхэн шатанд холбогдох нь тодорхой байна.
4	Хутганы хугархай	4,2x2,7x1,8			Шаргал хар хосолсон алаг цахиуржсан занарлаг чулуун залтасаар хийсэн. Тэг дундуураа хугарсан. Шулуун, налуудуу мөрний эсрэг талын ирмэгийг хоёр талаас нь маш нарийн холтчин засаж хурц ирлэжээ. Ир үл мэдэг ташуу. Гол хэсгэрээ хугарчээ
5	Иртэй залтас	2,4x3,1x0,8	дунд		Гөлгөр, тэгш дотортой, үзүүр мэс мэт гурвалжиндуу хэлбэртэй жижиг хэмжээтэй залтасны ирмэгийг дагуулан дотор талд нь холтчин цуулж ир гаргасан байх ба нэг буланг шовхолсон нь цоолтуурыг санагдуулна.
6	Бифасны хугархай	3,7x2,9x1,8	дунд		Бор саарал өнгийн цахиуржсан чулууг түүхий эд болгон ашигласан. Том хэмжээний бифас байгаад хагарч долгио маягийн иртэй хэсгийн тал хадгалагдан үлджээ. Хадгалагдсан ирний байдлаас харахад чулууны ирмэгээс төв рүү чиглүүлэн маш нямбай том жижгээр холтчин цуулж хурц ирмэг бүхий долгио маягийн ир гаргасан байжээ.
7	Хянгар	6,3x4,9x2,1	Дунд		Хүрэн саарал өнгийн цахиуржсан хасархуу чулуугаар үйлдсэн. Цохилтын тэгш талбайн үлдэгдэлтэй. Залтасны баруун хажуу ирмэгийг тэгшлэн, холтчин өөлөн, босоодуу ирлэсэн байна.
8	Иртэй залтас	2,3x2,9x0,6	Дунд		Дөрвөлжин хэлбэрийн, хар саарал өнгийн цахиуржсан залтасны доод үзүүр хэсэгт шүдлэг маягийн ир гаргасан байна. Ир жигд бус оочин цоочин. Баруун хажугийн гол хэсэгт том ховилыг хожим гаргаж холтослуур болгон хувиргажээ. Үүний эсрэг хажууг дотор талаас нь мөн л оочин цоочин ирлэсэн аж.

9	Иртэй ялтасны хугархай	3,5x2,2x0,6	Дунд		Хар өнгийн цахиуржсан чулуунаас цуулагдсан. Нэг хянгат, шулуун ялтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл хэсэг хугарч үрэгдсэн байна. Хоёр хажуу ирмэгээр нарийн иртэй.
10	Иртэй цуулдас	3,0x2,2x0,7	Бага		Ухаавтар судалтай, хар боровтор өнгийн хавчиг, нарийн урт үзүүртэй цуулдас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл өргөн, хоёр талстат. Баруун хажуу ирмэгт оочин цоочин хэлтэлсэн ир мэдэгдэх төдий. Харин эсрэг хажуугийн дээхнэ хэсэгт дотор талаас хоёр зэрэгцээ хэлтэлсэн ором тод мэдэгдэнэ.
11	Хавирган цуулдас	5,9x2,0x0,9	Их		Цайвар саарал өнгийн баржгар гадаргуутай хүрмэн чулуун урт цуулдас. Ихээхэн өгөршсөн тул цохилтын талбайн үлдэгдэл ямар цуулалт агуулж байгаа нь сайн мэдэгдэхгүй. Ямартай ч холточсон цохилтын талбайн гадаргуутай байсан мэт. Үзүүр үл мэдэг баруун тийш ээтгэр. Маш шовх. Өөлөн засалт, ир гаргалт зэргийг тандахад хүндрэлтэй болжээ. Цохилтын талбайн зүүн хажууг хэлт цохиж жижиг ховил гаргажээ.
12	Ялтас	5,4x3,3x0,8	Их		Хар саарал өнгийн алевролит чулуугаар үйлдсэн. Гадаргуу, ирмэг хөвөө, цохилтын талбайн үлдэгдэл ихэд өгөршиж элэгдсэн. Гадар дээр нь салаа үүтгэлтэй ганц хянга тод мэдэгдэнэ. Цохилтын талбайн үлдэгдэл нумарсан хэлбэртэй. Элэгдэл өгөршлийн байдлаас шалтгаалан ир гаргасан байдлыг тодорхойлон авч үзэх бололцоогүй болжээ.

13	Иртэй ялтас	5,0x2,9x0,8	Дунд		<p>Шаргал цайвар өнгийн өнгөр тогтсон хөх саарал цахиуран чулуун ялтас. Цохилтын талбайн баруун хажууг хотойлгон өргөвтөр байдлаар холтолсон. Салаа үүтгэлтэй ганц хянга гадар дээр тод мэдэгдэнэ. Цохилтын талбайн үлдэгдлийн тал, доод тэгш үзүүрийг таллан хожим хэлтэлсэн.</p> <p>Ялтасны баруун хажуу ирмэгийг хоёр талаас нимгэлэн холтчиж хутганы ир гаргасан байсан нь ихэд элэгджээ. Харин эсрэг талын ирмэгийг хожим дахин засаж ирлэн шүдлэг зэвсэг болгон хувиргасан байна.</p>
14	Шүдлэг иртэй зэвсэг	4,4x2,2x1,0	Дунд		<p>Цагаан толботой цахиуржсан чулуун нуман ялтасны хотгор ирмэгийг дотор, гаднаас сөөлжлөн хэлтэлж шүдлэг, хүнхэр ир гаргажээ. Хоёр хянгат ялтас. Үзүүр хэсгийг зориуд хагалж тайрсан. Цохилтын талбайн үлдэгдэл тэгш, гөлгөр. Түүний баруун булангаас дотор талд өөлсөн ором мэдэгдэнэ.</p>
15	Иртэй ялтас	2,8x1,9x0,5	Дунд		<p>Бор саарал өнгийн цахиурлаг чулуугаар үйлдсэн ялтасны доод хэсгийн хугархай. Баруун хажуу ирмэгийн төв хэсэгт зайдуухан дотор талаас хоёр ухаж цуулан богиновтор шүд гаргасан. Эсрэг хажуу ирмэгийг гадраас захлан торгон ир суулгажээ. Энэ ялтас нь төгсгөл үзүүрийг зориуд тасдан хагалсан багаж зэвсгийн төрөлд хамаарна.</p>

16	Леваллуа-гийн үзүүр мэс	6,3x3,2x1,1	Дунд		Үелсэн судалтай, цайвар жижиг толбуудтай хар саарал өнгийн цахиуржсан чулуун үлдцээс цуулсан цохилтын холточмол талбайн үлдэгдэл бүхий үзүүр мэс. Үзүүр мэсний хоёр захын ирмэгийг харилцан адилгүй ирлэжээ. Гадар дээр нь өмнөх цуулалтын урт гурвалжин ором хадгалагдан үлдсэн. Цохилтын талбайгаас мөн нарийн өөлөн зассан ором мэдэгдэнэ. Энэ үзүүр мэстэй төстэй эдлэл Уулын Алтайн дунд палеолитын үеийн бууц суурингаас олон тоогоор олддог. Харьцуулах хэрэглэгдэхүүн олонтой.
17	Хагалмал иртэй зэвсэг	5,1x3,1x0,8	Дунд		Саарал өнгийн цахиурлаг чулуун ялтас ашиглан хийсэн. Хоёр хажуу ирмэгийг дотор гадна талаас захлан ирлэсэн. Төгсгөл үзүүрийг бага зэрэг хонхойлон ухаж хагалан ирлэжээ.
18	Нумарсан ирмэгтэй ялтас	7,9x3,9x1,5	дунд		Хар саарал өнгийн цахиурлаг чулуугаар хийсэн. Ялтасны зүүн хажуу гүдгэр, нумарсан хэлбэртэй. Харин нөгөө тал нь тэгш, үзүүр хэсгээрээ ээтгэр хэлбэртэй. Цохилтын талбайн үлдэгдэл холточмол. Цохилтын товгорыг өөлөн зассан дусал хэлбэрийн цуулалтын ором тод мэдэгдэнэ.
19	Иртэй ялтас	3,9x2,9x0,8	дунд		Саарал өнгийн цахиуржсан чулуун ялтасны үзүүрийг өөлөн цавчиж холтлон зассан. Баруун ирмэгийг хоёр талаас завсаргүй холтлон ирлэжээ. Эсрэг талын ирмэгийг хайнгадуухан ирлэсэн байна.

20	Хагалмал иртэй зэвсэг	4,0x2,4x0,6	дунд		Гадаргуу нь өгөршиж гандсан хар саарал өнгийн цахиурлаг чулуун ялтасны гол хэсгийг хагалан тайрч өөлөн засжээ. Гадар дээр цохилтын талбайгаас ташуу өөлөлт мөн хийгдсэн аж. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр, тэгшхэн.
21	Хусуур	4,4x3,3x1,0	дунд		Цайвар саарал өнгийн кварцит чулуун ялтсан залтасны төгсгөл өргөн үзүүрийг үл мэдэг дугуйруулан засаж завсаргүй холтчин ирлэж босоодуу ир гаргажээ. Хоёр хажууд нэлээд хожуу эмтэрсэн хоёр ором мэдэгдэнэ.
22	Техникийн цуулдас	5,8x3,0x1,3	их		Саарал өнгийн кварцит ашиглан хийсэн. Гадар дээр нь хөндлөн хоёр цуулалтын ором хадгалагджээ. Том үлдцийн хажууг засах явцад гарсан ажээ.
23	Гурван талт цуулдас	4,8x1,9x1,7	дунд		Хар өнгийн цахиуржсан чулуугаар хийсэн техникийн цуулдас. Цохилтын талбайн товгорыг хөндлөн цохиж тасдсан.
24	Сегментэн цуулдас	12,5x6,7x3	их		Цайвар өнгийн кварцит чулуунаас цуулан авсан ялтсан хэлбэрийн баргил том цуулдас. Чулууны өнгөн бүрхүүл хоёр богино үзүүр тал болон нэг хажуу урт талын дагуу зурваслан хадгалагдан үлдсэн. Нэг хажуу нь цуулалтын дүнд маш хурц ирмэгтэй болсон ба огтлох зүсэх үйлд зориулагдсан хутга балиусны үүрэг гүйцэтгэж байсныг илтгэнэ. Элэгдэл өгөршлийн байдлаас шалтгаалан ир гаргалтын төлөв байдлыг тандан үзэх бололцоогүй болжээ.

25	Сегментэн цуулдас	4,4x3,7x1,2	их		Хар саарал өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан. Сегментэн бүрхүүл эдлэлийн ирмэгийн 1/3-ийг эзлэнэ. Доод талын гадараас сөргүүлэн хагалж нэг хажууг нимгэлэн, дараа нь холтлон ирлэсэн байна. Ир нэг эгнээ. Үл мэдэг эржгэр, ерөнхийдөө шулуувтар.
26	Сегментэн цуулдас	5,1x5,2x1,9	их		Саарал өнгийн алевролит хайрган чулуунаас цуулсан. Сегментийн бүрхүүл цуулдасны 1/3-ийг эзлэнэ. Мөн гадаргын талаас илүү хувийг эзэлж байна. Хамгийн сонирхолтой нь энэ цуулдасны цохилтын талбайг урьдчилан бэлдэж цуулсан нь гөлгөрдүү цохилтын талбайн үлдэгдэл, цохилтын товгороос тод мэдэгдэж байна. Нэг хажуу ирмэгийг дугуйруулан ирлэсэн байсан ба элэгдлийн байдлаас шалтгаалан тандан тодорхойлох боломжгүй болжээ.
27	Олон талт үлдэц	2,9x3,6x3,0	дунд		Дөрвөлжиндүү жижиг хэмжээтэй саарал алевролит чулуун үлдэц. Дор хаяж уг үлдэцний таван талаас жижиг богино хэлбэрийн залтас цуулан авсан байна. Энэ төрлийн үлдцийг хийх арга барилын нэгэн адилаар цохилтын талбайг урьдчилан бэлдэлгүй, цуулалт хийсэн аль нэг гадаргууг дараагийн цуулалт хийх талын цохилтын талбай болгон ашиглаж байжээ. Хэмжээний хувьд жижгэрсэн нь энэ үлдцийг маш сайн ашиглаж цуулалтыг олон дахин хийж байсныг гэрчилж байна.
28	Цуулалт бүхий хагархай	5,4x6,6x2,9	дунд		Саарал өнгийн алевролит чулуу. Зууван хэлбэртэй. Нэг өргөн талын гадаргуу дээр хажуу захаас цохилт хийж хагалсан хоёр зэрэгцээ өргөн цуулалт, хажуугаас хагалсан хэд хэдэн жижиг нарийн цуулалтын оромтой.

29	Цуулалт бүхий үлдэц хэлбэрийн хагархай	3,9x3,1x1,9			Хар саарал өнгийн алевролит чулуу. Хөндлөн огтлолоороо гурвалжин харагдана. Нэг өргөн талд олон тооны цуулалтын ором хадгалагдсан нь энэхүү эдлэлийг яст мэлхийн хуяг мэт харагдуулна. Нөгөө хоёр нарийн тал гөлгөр, тэгшхэн.
30	Техникийн цуулдас	5,7x3,0x3,1	дунд		Том хэмжээний үлдцийн ар хажууг дахин засах явцад доод үзүүр жишиж цуулагджээ. Саарал өнгийн үелсэн бүтэцтэй занарлаг чулуу.
31	Өвөрмөц багаж	6,0x4,0x3,4	дунд		Цагаан толботой, цахиурлаг хувирмал чулуугаар хийсэн. Уг эдлэл гол хэсгээрээ хөндлөн хугарсан байна. Үзүүр хэсэг нь хадгалагдан үлдсэн. Хавиргалан долгиотсон ирмэгүүд бүхий гурван талт, сац хэлбэртэй. Багаж зэвсгийн гурван талд олон тооны цуулалт хийсэн ором мөр хадгалагдан үлджээ. Хагарсан хэсгийн орчим өргөн, үзүүр нарийн. Үзүүрийг тал дугуйруулан тэгшлэн зассан хавтгай талаас зэрэгцээ байдлаар холтлон цуулан хусуурын ир гаргасан байна.
32	Залтас	6,6x6,6x2,4	дунд		Трапец хэлбэрийн том залтас. Цохилтын хотгор талбайг холточсон. Цохилтын товгорыг зориуд өөлөн засаж нимгэлсэн байна. Доод үзүүр хэсэг өргөн, голоороо ац хэлбэртэй хагалагджээ.
33	Иргэй залтас	5,1x4,0x1,7	дунд		Хар саарал өнгийн цахиурлаг чулуун залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл тэгш, гөлгөр. Босоо дөрвөлжин хэлбэртэй. Цохилтын талбайн баруун хажууг ташуу хагалж тасалсан. Гадар дээр нь уулзмал дөрвөн цуулалтын ором мэдэгдэнэ. Талбайн зүүн талын шулуун ирмэгийг дотор

					тал руу нь жигд бус холтчин эмтэлж ир гаргасан байна.
34	Чулуун өрөм	3,6x3,8x0,9	дунд		Хар саарал өнгийн алаг цоог цагаан толботой, цахиуржсан элсэн чулуугаар хийсэн залтсан багаж. Цохилтын талбайн үлдэгдэл гөлгөр. Доод төгсгөлийн өргөн ирмэгийн гол хэсгийг хагалж хамар маягийн шовхдуу өрөмний ир гаргасан байна. Цохилтын талбайн зүүн хажууг дотор талаас нь захлан ирлэсэн.
35	Залтас	4,2x4,1x1,0	их		Хар саарал өнгийн алевролит чулуун залтас. Хөхүүр хэлбэртэй харагдана. Доод үзүүрийн тал хэсгийг дотор талаас зориуд хагалжээ. Элэгдлийн байдлаас шалтгаалан ирлэлтийг тандан үзэх бололцоо алга байна. Цохилтын талбайн үлдэгдэл холточмол.
36	Иртэй залтас	4,4x3,9x1,5	дунд		Конвергент хэлбэрийн цохилтын талбайн баруун шулуун хажуу болон үзүүрийн өргөн ирмэгийг дотор талаас завсаргүй холтчин ирлэсэн байна.
37	Залтас	2,5x4,2x0,7	Дунд		Хар саарал өнгийн алевролитон нимгэн зууван залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл-цэгэн. Дотор тал үл мэдэг гүдгэр.
38	Хутга	5,1x4,3x1,0	Их		Леваллуагийн залтасны үзүүр хэсгийг дотор талаас тэгшхэн хэлбэртэйгээр өөлөн зассан. Зүүн хажууг үл мэдэг нумруулан хоёр тал руу захлан ирлэж хийсэн бөгөөд маш их элэгдсэн тул ирний төлөв байдлыг тандан тодорхойлох боломж хомс байна.
39	Залтас	3,5x3,4x1,1	их		Бор өнгөтэй, босоо дөрвөлжин хэлбэртэй, занарлаг чулуун залтас. Цохилтын талбайн үлдэгдэл тэгш, гөлгөр.

40	Иртэй залтас	3,5x3,4x1,0	дунд		Цагаан толботой, хөх саарал цахиуржсан алевролит чулуун залтас. Гурвалжиндуу хэлбэртэй. Цохилтын талбайн үлдэгдэл тэгш, гөлгөр. Цохилтын талбайн баруун буланг ухаж ховил гаргасан. Баруун хажуугийн гүдгэр ирмэгийн голоос эхлэн доод үзүүр хүртэл дотор гаднаас хоёр томоор хэлтлэн сөрөг ир гаргажээ. Үзүүрийг хөндлөн тайрсан байна. Налуу мөр бүхий зүүн хажуу шулуун.
41	Залтас	4,2x3,5x0,9	дунд		Бор өнгийн гялтга өнгөр тогтсон хар цахиуржсан чулуун залтас. Ирмэгүүдийг хожим засаж эржийлгэн ир гаргасан байна.
42	Залтас	3,2x2,5x0,7	дунд		Анхдагч залтас. Хайрган чулууны хажуугаас цуулан авсан бололтой. Цохилтын талбайн үлдэгдэл-цэгэн.
43	Иртэй залтас	2,8x2,2x0,9	дунд		Хар саарал өнгийн цахиуржсан чулуун бөгтөр ирмэгтэй залтас. Шулуун ирмэгийг гадар, дотор талаас завсаргүй хэлтлэн ирлэж эржгэр ир гаргасан байна. Мөн цохилтын талбайн хэсгийг нимгэлэн засаж өөлсөн нь уг багажийг зориулалтын мод, ясан бариуланд бэхлэн тогтоож байсныг илтгэж байна.
44	Иртэй залтасны хугархай	2,8x2,5x0,4	дунд		Саарал алевролиитоор хийсэн, иртэй залтасны нимгэн хугархай. Цохилтын талбайн хэсгийн хонхойлгон хагалжээ. Ирмэг хөвөгөөр жигд бус хэлтэлсэн ир тод мэдэгдэнэ.
45	Залтасны хугархай	2,2x2,2x0,7	дунд		Бор саарал өнгийн залтасны хугархай. Цохилтын талбайн үлдэгдэл холточмол.

46	Чулуун өрөм	3,3x2,7x0,7	Дунд		Цохилтын талбайн үлдэгдлийн тав томтой, уртавтар залтасны зүүн хажуу дотор гадна талаас сөөлжлөн ухаж холтлон хурц шовх үзүүр гарган хийжээ. Баруун хажуу шулуувтар. Жижиг ирлэлт мэдэгдэнэ.
47	Хамар хусуур	2,2x3,0x0,6	дунд		Залтасны хагархайн нэг хажуу, төгсгөл үзүүрийн өргөн ирмэгийг дагуулан завсаргүй, зэрэгцээ байдлаар холтчин босоо ир гаргажээ.
48	Цоолтуур	5,1x1,9x1,5	дунд		Хар саарал өнгийн алевролит чулууны өөрийн хэлбэрийг сайтар тооцоолон дотор талаас нимгэлэн цуулж, хажуу нэг ирмэгийг шовхлон засаж хийсэн байна. Маш их элэгдэж өгөршсөн тул хийцийн нарийн ширийнийг илүү тодорхойлох боломж алга.

Задгай Улаан уул-3 (10)

№	Багаж зэвсгийн нэрс	Хэмжээ	Элэгдэл өгөршил	Гэрэл зураг	Тайлбар
1	Хавирган цуулдас	8,1x4,6x2,3	Дунд		Хар саарал өнгийн бүдүүн ширхэгтэй цахиуржсан чулуун цуулдас. Том үлдцийн хажуу ирмэгийг дахин засахад цуулагджээ. Баргил том.
2	Хянгар маягийн зэвсэг	4,7x7,1x2,2	Дунд		Хар саарал өнгийн цахиурлаг, барзгар гадаргуутай чулуугаар үйлдсэн. Хөндлөн уртлаг хэлбэртэй. Баруун үзүүр ээтгэр, шовх. Цохилтын талбайн эсрэг талын өргөн ирмэгийг гадраас холтлон, хэлтэлж ир гаргажээ.
3	Залтас	5,4x4,8x1,7	Дунд		Хар бараан өнгийн хүрмэн чулуун залтас. Гадаргуу дээр нь өмнөх хоёр цуулалтын ором мэдэгдэнэ. Чулууны чанараас шалтгаалан цохилтын талбайн үлдэгдэл мэдэгдэхгүй болжээ.

4	Залтас	6,6x5,2x1,6	Дунд		<p>Цагаан жижиг толбуудтай хар өнгийн цахиуржсан чулуунаас цуулагдсан. Тодорхой хэлбэргүй. Цохилтын талбайн үлдэгдлийг хагалж өөлсөн. Үзүүр хэсэгт гадраас холтолж хагалан гүн биш ховил гаргасан байна.</p>
5	Иртэй залтас	3,7x5,2x1,5	дунд		<p>Хар саарал өнгийн цахиуржсан чулуун залтас. Трапец хэлбэртэй. Цохилтын талбайн үлдэгдлээс харахад ар тийш налуу, тэгш, гөлгөр. Цохилтын том биш товгор, цохилтын долгио тод мэдэгдэнэ. Баруун хажуу ирмэгийг дотор талаас шатлан хэлтэлж ирлэсэн байна.</p>
6	Иртэй залтас	4,2x4,4x1,5	дунд		<p>Хар саарал өнгийн цахиуржсан, цагаан толботой чулуунаас цуулсан залтасны баруун хажуугийн шулуун ирмэгийг гадраас хэлтлэн эмтэлж ирлэжээ. Төгсгөл үзүүрийг хоёр талаас ирмэг дагуу хагалж хурц шовх шүд үзүүр гаргажээ.</p>

7	Чулуун өрөм	3,1x4,0x1,3	дунд		Хар саарал өнгийн цахиуржсан алевролтон залтасны нэг өргөн хажуугийн гол хэсэгт ташуу маягийн хурц шовх үзүүр гарган хийжээ. Уг үзүүрийг шовхлон өөлөн зассан байна.
8	Цоолтуур	4,0x1,9x1,0	дунд		Хар өнгийн цахиуржсан чулуунаас цуулсан залтасны баруун буланг шовхлон засаж үзүүрлэж хийжээ. Цохилтын талбайг дотор талаас өөлөн засаж нимгэлсэн байх ба засалтын дүнд шовхдуу хэлбэртэй болсон харагдана.
9	Сийлүүр	2,4x1,7x0,7	дунд		Хар өнгийн цахиуржсан, нягт сайтай чулуун залтсаар үйлдсэн. Цохилтын талбайн зүүн хажуугийн дээрээс сийлүүрийн цуулалт хийсэн байна. Эсрэг талын хажуу тэгшхэн.
10	Леваллуагийн ялтас	4,5x2,5x0,8	дунд		Хар саарал өнгийн нарийн ширхэгтэй, нягт сайтай цахиуржсан чулуугаар хийсэн. Үзүүр хэсэг хугарсан. Цуулалтын талбайн үлдэгдэл гүдгэр, холточмол.

ДҮГНЭЛТ

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн 2022 оны хайгуул судалгааны явцад Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутгаас 5 дурсгалт газар шинээр илрүүлэн олж, 69 чулуун багаж зэвсэг түүвэрлэн цуглууллаа.

Олдсон олдвор хэрэглэгдэхүүний төрөл зүйл, хийсэн арга ажиллагаанд урьдчилан хийсэн дүн шинжилгээнээс үзэхэд ихэнх багаж зэвсгүүдэд дунд палеолит, дээд палеолитын эхэн үед Умард Азид тархсан чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн өвөрмөц арга барил, хийц тодорхой ажиглагдаж байгааг цохон дурдах нь зүйтэй.

Чулуун зэвсгийн үндсэн түүхий эд нь тухайн газарт элбэг тархсан цахиурлаг чулуулаг, алевролит, кварцит, хүрмэн чулууд байна. Энэ нь тухайн үеийн хүмүүс чулуун зэвсгийн түүхий эдийн гаршийнхаа ойр нутаглан амьдарч, чулуун багаж зэвсгээ хийх таатай нөхцөл бүрэлдсэн байсныг илтгэн харуулна.

Задгай Улаан уул-2 дурсгалт газраас тооны хувьд бусдаасаа харьцангуй олон тоотой, төрөл зүйлийн хувьд баялаг багаж зэвсгүүд цуглуулсан явдал нь эдгээр багаж зэвсгийг үлдээгсэд түүхийн тодорхой цаг үед тогтвортой удаан хугацаагаар энд нутаглаж байсны баталгаа юм. Энэ дурсгалт газрын олдвор хэрэглэгдэхүүн дотор ялтас, ялтсан багаж зэвсгүүд давамгайлна. Мөн леваллуагийн чулуун зэвсэг хийх арга ажиллагаа нэгэнт хэлбэрээ олсон байсан нь үзүүр мэс, ялтаснаас тодорхой харагдаж байна.

Он цагийг баримжаалан авч үзэхэд Хөндийн сайрын 1-р дурсгалт газраас олдсон хоёр эдлэл харьцангуй эртний болох нь хийсэн арга барил, элэгдэл өгөршилд өртсөн зэргээс тодорхой мэдэгдэж байна. Харин Задгай Улаан уулын 2-р дурсгалт газрын хувьд дээд палеолитын эхэн үеийн чулуун зэвсэг хийх арга ажиллагаа тод ажиглагдана. Хөндийн сайрын 2-р дурсгалт газрын олдворууд дээд палеолитын үед, Задгай Улаан уулын 1-р дурсгалт газрын олдворууд голоцены үед холбогдоно. Ийнхүү бие биенээсээ холгүй орших 5 дурсгалт газарт дунд палеолитоос неолитын үе хүртэлх цаг хугацаанд хамаарах чулуун багаж зэвсгүүд олдсон нь Алтай Таван Богдын бүс нутагт нэн эртний хүмүүс тасралтгүй амьдарч, ул мөрөө баттай үлдээсэн нь манай төслийн 2022 оны хээрийн судалгааны үр дүнд баттай тогтоогдлоо.

ТӨСЛИЙН ХЭЭРИЙН СУДАЛГААНЫ АНГИЙН ҮЙЛ АЖИЛЛАГААТАЙ ХОЛБООТОЙ ЗӨВШӨӨРӨЛ, БАРИМТ, БИЧГҮҮД

БАТЛАВ

ШУА-ИЙН АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭНГИЙН
ЗАХИРАЛ ДОКТОР, ДЭД ПРОФЕССОР
Г.ЭРЭГЗЭН

“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ
СУДАЛГАА” СУУРЬ СУДАЛГААНЫ ТӨСЛИЙН 2021 ОНЫ ХЭЭРИЙН
ШИНЖИЛГЭЭНИЙ АЖЛЫН УДИРДАМЖ

Улаанбаатар

2021 оны 12-р сарын 15.

Төслийн тухай

Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа төсөл нь 2019 оноос үйл ажиллагаагаа явуулж эхэлсэн. Монгол Алтайн, тэр дундаа Алтай Таван Богдын ойр орчмын бүс нутагт археологийн судалгаа сүүлийн жилүүдэд эрчимтэй хийгдэж, эрдэм шинжилгээний өндөр ач холбогдолтой булц, хиргисүүр, буган хөшөө, хадны зураг, тахил тайлгын онгонууд ээлж дараагаар илэрч олдсон юм. Гэвч чулуун зэвсгийн дурсгалын судалгаа энэ бүс нутагт бараг хийгдээгүй ажээ. Иймд Алтайн Богдын бүс нутагт палеолит, неолитын дурсгалыг эрж хайх зорилгын үүднээс суурь судалгааны төслийг хэрэгжүүлж эхлээд байна.

2019-2020 онд тус төсөл хээрийн шинжилгээний ажлыг Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл, Улаанхус, Буянт сумдын нутагт хийсэн билээ. Судалгааны үр дүнд Монголын хуучин чулуун зэвсгийн доод шатанд холбогдох томоохон чулуун зэвсгийн 34 дурсгалт газрыг илрүүлэн олсон юм. Энэхүү дурсгалт газрууд нь урьдчилсан байдлаар доод палеолитын үеэс неолитын үед холбогдоно.

2022 оны хээрийн шинжилгээний ажлын зорилго

Баян-өлгий аймгийн Буянт, Булган, Алтай, Дэлүүн сумдын нутгаар чулуун зэвсгийн дурсгалын хайгуул судалгааг хийж гүйцэтгэнэ. Чулуун зэвсгийн үеийн ил суурин, агуйн дурсгалт газрыг хайж олох, олдвор хэрэглэгдэхүүн түүвэрлэн цуглуулах нь төслийн судалгааны ангийн гол зорилго юм.

Дурсгалт газрын байршил: Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын баруун, баруун урд хэсэг, Алтай, Дэлүүн, Булган сумдын нутгийг бүхэлд нь хамруулна.

Дурсгалын судлагдсан байдал:

Монгол Алтайн нурууны бүс нутагт 1966, 1983-1984 онуудад МЗТСХЭ-ийн чулуун зэвсгийн судалгааны анги ажиллаж олон зуун дурсгалт газар илрүүлэн олж, тэдгээрээс хэдэн арван мянган чулуун зэвсгийн эд өлөг түүвэрлэн цуглуулж эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулсан байдаг. Манай төслийн судалгаа хийхээр сонгон авсан бүс нутаг болох Монгол Алтайн нурууны баруун хойд хэсэг Алтай Таван Богдын бүс нутагт чулуун зэвсгийн судалгааны дорвитой ажил хийгдээгүй байна. 2010 онд археологич Я.Цэрэндагва Хотон нуурын хөндийд орших Далан Түргэний хос толгойн орчмоос цөөн тооны палеолитын үеийн чулуун зэвсэг, 2011 онд Далан Түргэний хос толгой, Арцаг уулын орчмоос хэд хэдэн бууц суурин, 2014 онд Урд Хүйтэн голын цутгалаас нэг бууц суурин илрүүлэн олж байв. Монгол-Францын хамтарсан судалгааны анги 2015 онд Годон голын саваас цөөн тооны палеолитын чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүн түүвэрлэн цуглуулж байжээ.

Хугацаа:

2022 оны 04-р сарын 10-5-р сарын 10 хүртэл 30 хоног

Судалгааны арга зүй:

Археологийн хайгуул судалгааны уламжлалт болон орчин үеийн дэвшилтэт арга зүйг хослуулан хэрэглэнэ.

Судалгааны ангийн бүрэлдэхүүн:

Доктор, дэд профессор Я.Цэрэндагва (ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн)
Доктор Ц.Болорбаг (ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн)
Доктор Д.Базаргүр (ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн)
Доктор Д.Одсүрэн (ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн)
Магистр С.Далантай (ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн)
Магистр Р.Төрбат (МУБИС)

Багаж, тоног торхооромж:

- Археологийн хайгуулын багаж хэрэгсэл
- Газар зүйн байршил тогтоох багаж хэрэгсэл

Санхүүжилт: БСНУСЯ, ШУТСан

Маршрут, унаа хөсөг:

Улаанбаатар – Өлгий – Буянт – Алтай – Булган – Дэлүүн – Өлгий – Улаанбаатар хот
Автомашин 1

Гарах үр дүн:

Хээрийн судалгааны ажлын тайлан бичиж хэвлүүлнэ. Олдсон олдвор хэрэглэгдэхүүнийг хээрийн болон лабораторийн нөхцөлд шинжлэн судалж илтгэл хэлэлцүүлэн, өгүүлэл хэвлэн нийтэлнэ.

Удирдамж боловсруулсан:

Төслийн удирдагч, доктор,
дэд профессор Я.Цэрэндагва

№ 22-1	СУДАЛГААНЫ АЖИЛ ХИЙХ:
СОЁЛЫН САЙДЫН 20 22 ОНЫ 05 ДУГААР САРЫН 04-НЫ ӨДРИЙН 412 ДУГААР ТУШААЛААР	Засаг захиргааны нэгжийн нэр: ..... Баян-Өлгий аймгийн
..... Я.Цэрэндагва	Буянт, Цэнгэл, Алтай, Дэлүүн сумд
..... УДИРДАГЧТАЙ "Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа" судалгааны	Газар нутгийн нэр: ..... Буянт сумын баруун, баруун урд хэсэг, Цэнгэл сумын өмнөд хэсэг, Алтай, Дэлүүн сумын нутаг
АНГИД ПАЛЕОНТОЛОГИ, АРХЕОЛОГИЙН ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ХАЙГУУЛ, МАЛТЛАГА СУДАЛГААНЫ АЖИЛ ХИЙХ ЗӨВШӨӨРӨЛ ОЛГОВ.	Дурсгалын нэр: ..... Ил суурин, агуй
..... ЗӨВШӨӨРӨЛ ОЛГОСОН: МЭРГЭЖЛИЙН ЗӨВЛӨЛИЙН ДАРГА: ..... / М.БАТБАЯР / Гарын үсэг нэрийн тайлал (тэмдэг)	Солбицол: .... Хугацаа: 20 22 оны 04 дугаар сарын 01 -ны өдөр 20 22 оны 05 дугаар сарын 01 -ны өдөр
9029030416 CTC2340 6594204	Энэхүү зөвшөөрөл нь зөвхөн зөвшөөрөлд бичигдсэн газар, хугацаанд хүчинтэй.

Хил хамгаалах ерөнхий газрын даргын 2017
оны 04 дүгээр сарын 12-ны өдрийн А/97
дугаар тушаалын хоёрдугаар хавсралт

ХИЛИЙН ЗУРВАС, БҮСЭД НЭВТРЭХ ЗӨВШӨӨРӨЛ

2022 оны 06 дугаар
сарын 16-ны өдөр

Дугаар 0980

Улаанбаатар
хот

“Шинжлэх Ухааны Академи Археологийн Хүрээлэн”-гийн 2022 оны 05 дугаар сарын 30-ны өдрийн 01/202 дугаартай албан бичгийн хавсралтад заасан 6 хүн, 1 тээврийн хэрэгсэлтэй Баян-Өлгий аймгийн Буянт, Дэлүүн, Цэнгэл, Алтай сумын нутагт 2022 оны 07 дугаар сарын 05-наас 08 дугаар сарын 05-ныг хүртэл 30 хоногийн хугацаатай археологийн судалгаа хийх зорилгоор улсын хилийн бүсэд зөвхөн хилийн ангиас тогтоон өгөх хэсэгт түр нэвтрэхийг зөвшөөрөв.

Уг зөвшөөрлийг олгохдоо Монгол Улсын хилийн тухай хуулийн 30 дугаар зүйл, Улсын бүртгэлийн 2019 оны 9069001023 дугаар гэрчилгээ, Соёлын яамны 2022 оны 22-1 дүгээр судалгаа хийх зөвшөөрөл, Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яамны 2022 оны 09/3117 дугаар “Зөвшөөрөл олгох тухай” албан бичиг, тус хүрээлэнгийн 2022 оны хээрийн шинжилгээний ажлын удирдамжийг тус тус үндэслэв.

ХИЛИЙН АЛБА, ХИЛИЙН ТӨЛӨӨЛӨГЧИЙН
ГАЗРЫН ДАРГА,
ХУРАНДАА

Ш.БААТАРСҮХ

13343091073

**МОНГОЛ УЛСЫН
БАЙГАЛЬ ОРЧИН,
АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ЯАМ**

15160 Улаанбаатар хот, Чингэлтэй дүүрэг,
Нэгдсэн Үндэстний гудамж 5/2, Засгийн газрын II байр,
Утас: 26 19 66, Факс: (976-51) 26 61 71,
И-мэйл: contact@mne.gov.mn, Вэбсайт: www.mne.mn

2022.06.03 № 09/3117
танай _____-ны № _____-т

ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭНГИЙН
ЗАХИРАЛ ДОКТОР, ДЭД
ПРОФЕССОР Г.ЭРЭГЗЭН ТАНАА

Зөвшөөрөл олгох тухай

Танай ирүүлсэн 2022 оны 05 дугаар сарын 30-ны өдрийн 01/204 дугаар албан бичигтэй танилцлаа.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хуулийн 27 дугаар зүйлийн 27.2 дахь заалтыг үндэслэн Монгол алтайн нурууны улсын тусгай хамгаалалттай газарт Чулуун зэвсгийн судалгааны салбар “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа Хуучин чулуун зэвсгийн үе” археологийн суурь судалгааны ажлыг 2022 оны 07 дугаар сарын 05-ны өдрөөс 08 дугаар сарын 05-ний өдрийг дуустал хийх зөвшөөрлийг үүгээр хүргүүлж байна.

Дээрх судалгааны ажлын явцад Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хуулийн 41 дүгээр зүйлийн холбогдох заалтуудын хэрэгжилтийг хангаж, хамгаалалтын захиргааны хяналтан дор гүйцэтгэж, судалгааны үр дүн, дэлгэрэнгүй тайланг хамгаалалтын захиргаа болон Тусгай хамгаалалттай бүс нутгийн удирдлагын газарт 2022 оны 10 дугаар сарын 01-ний дотор цахим хэлбэрээр (boldbaatar@met.gov.mn) ирүүлэхийг мэдэгдье.

Хувийг: Монгол алтайн нурууны улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хамгаалалтын захиргаанд

ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТТАЙ БҮС
НУТГИЙН УДИРДЛАГЫН ГАЗРЫН
ДАРГЫН АЛБАН ҮҮРГИЙГ
ТҮР ОРЛОН ГҮЙЦЭТГЭГЧ

Д.БАТМӨНХ

153271013

2. ӨГҮҮЛЛҮҮД

ДЭЛХИЙН ӨВ - МОНГОЛ АЛТАЙН ХАДНЫ ЗУРАГ

УЛААНБААТАР
2021

ДАА - 378.121
ННА - 72
Б - 332

Эрдэм шинжилгээний редактор:	Профессор Ц.Төрбат
Эрдэм шинжилгээний зөвлөх:	Б.Даваасүрэн
Зохиогчид:	Доктор (Ph.D) Б.Өмирбек Доктор (Ph.D) Н.Батболд Доктор (Ph.D), дэд профессор Я.Цэрэндагва

Энэхүү бүтээл нь Дэлхийн өв — Монгол Алтайн хадны зургийн цогцолборын хамгаалалтын захиргааны үйл ажиллагааг олон нийтэд сурталчлан таниулах, эрдэм шинжилгээний эргэлтэнд оруулах, хадны зургийн бүрэн бүтэн байдал, эх төрхийг хадгалах, хамгаалах менежментийг сайжруулах үүднээс сонирхон судлаач, гадаад дотоодын жуулчдад гарын авлага, залуу хойч үеийхэнд эх түүхээрээ бахархах хүмүүжил олгох зорилготой бүтээгдсэн болно. Тус бүтээл нь Монгол Алтайн хадны зургийн цогцолбор газрууд болох Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын Арал Толгой, Шивээт хайрхан, Улаанхуе сумын Цагаан салаа — Бага Ойгорын хадны зургийн дурсгалт газрууд дахь түүх-сөөл, археологи, урлагтай холбоотой олон мэдээллийг өөртөө багтаасан анхны бүтээл юм. Бид цаашид Дэлхийн Өв — Монгол Алтайн хадны зураг бүтээлийг цуврал болгон жил бүр нийтлүүлж байхаар төлөвлөн ажиллаж байна.

Эхийг бэлтгэсэн:	Н.Баярхүү М.Адъяабек Х.Ербахыт
Хэвлэлийн хуудас:	18 х.х.

Тус бүтээл нь зохиогчийн эрхийн хуулийн дагуу хамгаалагдсан тул редактор ба зохиогчдын зөвшөөрөлгүйгээр дахин хэвлэх, цахим хэлбэрээр болон хэвлэмэл байдлаар хэсэгчлэн хуулбарлах, хувиран олшруулахыг хориглоно.

© Зохиогчид

Адмон принт ХХК-д хэвлэв.
Цаасны хэмжээ: 210 x 280 мм
Хэвлэсэн тоо: 500 ширхэг

ISBN: 978-9919-26-140-5

ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ

ДЭЛХИЙН ӨВИЙН ГАЗАР НУТАГ ДАХЬ СОЁЛЫН ӨВ

1. АРХЕОЛОГИЙН ДУРСГАЛУУДЫН ТАНИЛЦУУЛГА

1.1. Монгол Алтайн баруун биеийн чулуун зэвсгийн үе

Монгол Алтайн нурууны бүс нутаг археологийн үе үеийн дурсгалаар нэн арвин баялаг билээ. Энэ бүс нутагт 1950-иад оны сүүлээс эхлэн манай үндэсний археологчид судалгаа шинжилгээний ажил хийж эхэлсэн түүхтэй. Судалгааны үр дүнд хүрэл, төмөр зэвсгийн түрүү үе, эртний нүүдэлчдийн арвин баялаг хэрэглэгдэхүүн цугларч чадсан хэдий ч чулуун зэвсгийн үеийн дурсгал харахан илрүүлээгүй юм. Харин 1966 онд А.П.Окладников, Н.Сэр-Оджав нарын удирдсан судалгааны анги (судалгааны ангийн бүрэлдэхүүнд археологич Д.Дорж, В.Е.Ларичев, В.В.Волков, А.П.Деревянко, В.И.Жалковский нар оролцон ажиллажээ) Баян-Өлгий аймгийн нутгаар хайгуул судалгаа хийж олон арван бууц, суурин нээж олжээ. Тухайн судалгааны ангийн хайгуулын үр дүнд Баян-Өлгий аймгийн нутгаас анхлан олдсон дурсгалт газар нь Бухын амны бууц юм. Өлгий хотоос холгүйхэн Ховд голын эрэгт орших энэ амны 15 м өндөр, налуу дэнжээс хайрган зэвсгийн үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүн болох олон тооны цуулалт бүхий хайрга, хайрган үлдцүүд, хянгарууд, хэлбэрийн хувьд сүхтэй төстэй хавтгай чулуун чоппер зэвсэг, цохилтын том товгортой өргөн, баргил ялтаснууд зэрэг 58 эдлэл олджээ (Окладников, Ларичев 1967: 86, Деревянко нар 1990:312). Хатуугийн гол дагуу хийсэн өргөн хэмжээний хайгуулын дүнд Халзан булаг, Харганатайн ам, Шивэр уул (9 дурсгалт газар) орчмоос олон тооны чулуун зэвсгүүд түүвэрлэсэн байна. Мөн түүнчлэн Толбо нуурын зүүн эргээс 2, Хаашаатын даваанаас 1 бууц илрүүлэн олжээ.

1966 онд хийсэн хайгуулаас хойш 17 жилийн дараа 1983 онд Монгол, Зөвлөлтийн түүх соёлын хамтарсан экспедицийн чулуун зэвсгийн судалгааны анги (экспедицийн удирдагчид: А.П.Деревянко, Д.Дорж, оролцогчид: В.П.Алексеев, И.В.Асеев, В.Е.Ларичев, В.Т.Петрин, Б.А.Абрамов (зураач), М.И.Жалковский (зураач), В.П.Мыльников (гэрэл зурагчин)) Монгол Алтайн нурууны гол хэсэг болсон Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэр дээр үлдэж хоцорсон чулуун зэвсгийн үеийн дурсгалыг эрж хайх судалгааны ажлыг өргөн далайцтайгаар үргэлжлүүлсэн юм. Тухайн жил Сагсай голын хөндий (Сагсай, Буянт сумдын орчим), Хар ус нуур, Даян нуурыг чиглэсэн зам дагуу эхний хэсгийн судалгааг хийжээ. Судалгааны үр дүнд Сагсай голын сав дагуугаас 14 бууц, Буянт сумын Хар ус нуурын эргээс 5, Даян нуур орох замын орчмоос 3, Өлгий хотоос Сагсай сум орох зам дагуугаас 2, Буянт сумаас Сагсай сум орох зам дагуугаас 3, Шар нуурын эргээс 2, Улаанхус сумын нутгаас 1, нийтдээ 30 дурсгалт газар илрүүлэн олжээ. Судалгааны хоёрдахь маршрут Өлгий хотоос зүүн, зүүн өмнө зүгт хийгдсэн байна. Судалгааны үр дүнд Алтанцөгц сумын төв орчимд Ховд голын саваас 8, Баян голоос 1, Толбо нуурын зүүн хойд хөтлөөс 1, Толбо нуурын зүүн эргээс 2, нийтдээ 13 дурсгалт газрыг илрүүлэн олжээ (Деревянко нар 1984).

1984 онд МЗТСХЭ (экспедицийн удирдагчид: А.П.Деревянко, Д.Наваан, оролцогчид: В.П.Алексеев, Р.С.Васильевский, В.Е.Ларичев, В.Т.Петрин, Б.А.Абрамов (зураач), М.И.Жалковский (зураач), А.И.Глозов, В.Т.Новиков (гэрэл зурагчид)) Баян-Өлгий аймгийн нутаг дахь чулуун зэвсгийн судалгааг үргэлжлүүлэн Өлгий хотоос зүүн, зүүн урагш, зүүн хойш Баянгол, Ховд гол, Ачит нуурын сав дагуу өргөн хэмжээний хайгуул хийж Бугат, Алтанцөгц, Ногооннуур, Баяннуур сумдын нутгаас 49 дурсгалт газрыг нээн олсон байна (Деревянко нар 1985).

2010 онд археологич Я.Цэрэндагва Хотон нуурын хойд эрэгт орших Далан түргэний хос толгойн орчмоос палеолитын үеийн гурван зэвсэг олсон нь Алтай Таван Богдын тусгай хамгаалалттай бүс

нутгаас илрүүлсэн анхны дурсгал болсон юм.

2011 онд Монгол, Америкийн хамтарсан “Хадны зураг ба археологи: Монгол Алтайн шүтлэгт газрын судалгаа” экспедицийн судлаач Я.Цэрэндагва, Б.Жаргалсайхан, Р.Кортум, В.Фитцу нар Хотон нуурын сав дахь Далан Түргэний хос толгой, Арцат уулнаас чулуун зэвсгийн гурван дурсгалт газрыг илрүүлэн, олон тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэжээ. Мөн түүнчлэн тус экспедици, Арцат уулын зүүн бэлд байрлах “Цэнгэл хэлбэрийн” байгууламжийг малтан судлахад неолитын үеийн 25 ш чулуун зэвсэг хөрснөөс гарсан байна (Fitzhugh, Kortum 2012: 66, 70).

2015 онд Монгол, Америкийн хамтарсан “Баян-Өлгийн хадны зураг” судалгааны экспедицийн судлаач Я.Цэрэндагва, Б.Жаргалсайхан нар Урт Хүйтэн голын Хотон нуурт цутгах цутгалын зүүн дэнжээс палеолитын үеийн бууц шинээр илрүүлэн 29 тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулжээ (Цэрэндагва, Жаргалсайхан, Кортум 2016: 18-22).

2015 онд Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутаг Цагаан асгад ажилласан Монгол, Францын хамтарсан экспедицийн ахлагч П.Х.Жискар, Ц. Төрбат нар Годон голын эргээс чулуун зэвсгийн бууц илрүүлэн 20 гаруй чулуун зэвсэг түүвэрлэжээ (Цэрэндагва 2021).

2017 онд Монгол, Америкийн хамтарсан “Баян-Өлгийн хадны зураг” судалгааны экспедици Далан Түргэний хос толгойн хоорондох хөндийгөөс 12 тооны чулуун зэвсэг цуглуулжээ (Цэрэндагва, Жаргалсайхан, Кортум 2017: 27-29).

2019 онд “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн судлаач Я.Цэрэндагва, С.Далантай нар Цэнгэл сумын нутаг Ховд голын дэнжээс 12 дурсгалт газар нээн олж, 145 чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн байна (Цэрэндагва, Далантай 2020).

2020 онд “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн судлаач Я.Цэрэндагва, С.Далантай нар Цэнгэл, Улаанхус, Сагсай, Буянт сумдын нутгаар хайгуул судалгаа хийж, Улаанхус сумын нутаг Бор бургасны голоос 1, Их Ойгор голоос 1, Цэнгэл сумын нутаг Уртын дэнжээс 1, Цагаан дэнжээс 1, Хөх толгойгоос 2, Арцат уулаас 2, Хурган нуурын хөндийгөөс 1, Ховд голын Хадат хошуунаас 3, Сагсай сумын нутаг Сагсай голын зүүн дэнжээс 4, баруун дэнжээс 4, Буянт сумын нутаг Сагсай голын эргээс 1, Задгай улаан уулнаас 2, нийтдээ 22 дурсгалт газар шинээр нээн олж 250 орчим чулуун зэвсэг түүвэрлэн авсан байна (Цэрэндагва, Далантай 2021).

Баян-Өлгий аймгийн нутгаас олдсон чулуун зэвсгийн дурсгалт газрууд:

Өнөөгийн судалгааны түвшинд Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрээс чулуун зэвсгийн үеийн 150 бууц бүхий дурсгалт газар илэрч олоод байна. Ийнхүү тус аймгийн нутаг дэвсгэрээс чулуун зэвсгийн үеийн хүний хийж, хэрэглэж байгаад үлдээсэн чулуун зэвсэг бүхий бууц суурин олноор олдсон нь энэ бүс нутаг, тэр дундаа томоохон гол, нууруудын савд хуучин чулуун зэвсгийн үеэс шинэ чулуун зэвсгийн үе хүртэл эртний үе үеийн чулуун зэвсгийн дурсгалыг хадгалсан Цагаан дэнж хүмүүс тасралтгүй амьдарч ирсэн чулуун зэвсэгтэний соёл, ахуйн томоохон төв байсныг батлан харуулж байна.

Зураг 1. Монгол Алтайн нурууны доод палеолитын томоохон суурин болох Алтанцөгц

Зураг 2. Үе үеийн чулуун зэвсгийн дурсгалыг хадгалсан Цагаан дэнж

Доод палеолитын үеийн дурсгалууд: Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрээс олон жилийн хайгуул судалгааны үр дүнд илэрч, судлагдсан чулуун зэвсгийн дурсгалууд дотор хуучин чулуун зэвсгийн доод шатанд хамаарах дурсгалууд цөөн тоотой байна. Анх 1966 онд судалгаа хийсэн академич А.П.Окладников, доктор В.Е.Ларичев нар Хатуугийн гол, Алтанцөгцийн нутагт доод палеолитын үеийн хүний хийж хэрэглэж үлдээсэн багаж зэвсгүүд байгааг онцлон дурдаж байв (Окладников, Ларичев 1967: 88). Тэд хайрган зэвсгүүдийн элэгдэл өгөршлийн байдлыг онцолсны зэрэгцээ хайрган хугацад зэвсэг буюу чоппер чоппинг, хайрган үлдцүүдийг доод палеолитод холбогдуулан үзжээ.

1983-1984 онд хийсэн судалгааны явцад доод палеолитын хоёр дурсгалт газар олдсон нь Алтанцөгц-1, Олон нуур-2 юм. Сүүлийн жилүүдэд хийсэн судалгаанаас үзэхэд Цэнгэл сумын нутаг Цагаан дэнжээс доод палеолитын томоохон дурсгалууд олоод байна. Цагаан дэнжийн 3-р дэнжид бие биенээсээ холгүй, жалга судгаар тусгаарлагдсан 6 хэсэг газраас доод палеолитын үеийн олдвор хэрэглэгдэхүүнд олдсон нь одоогийн байдлаар манай орны хамгийн баруун хойд талд орших дурсгалт газрууд болж байна Мөн түүнчлэн Сагсай сумын нутаг Годон голын сав, Сагсай голын хөндийгөөс доод палеолитын үеийн цөөвгөр багаж зэвсгүүд илэрч олдлоо. Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрээс илэрч судлагдсан доод палеолитын үеийн дурсгалт газраас нийтдээ 253 тооны олдвор хэрэглэгдэхүүн цугларч, судлагдаад байна. Судалгааны өнөөдрийн үр дүнгээс харахад Баян-Өлгий аймгийн нутгаас доод палеолитын үед холбогдох арван гурван дурсгалт газар олоод байгаагаас хоёр нь дунд, дээд палеолитын, нэг нь дээд палеолитын үеийн олдвор хэрэглэгдэхүүнтэй хамт байсан байна. Энэ нь монголын чулуун зэвсгийн дурсгалын тархалтын онцлогтой салшгүй холбоотой юм. Хөрс тогтох үйл явц хэдэн зуун мянган жилийн хугацаанд сул явагдсан байгаль цаг уурын онцлогоос шалтгаалан ийнхүү өөр өөр үеийн дурсгалууд газрын хөрсөн дээр нэг дор хадгалагдан үлдэх явдал манай орны чулуун зэвсгийн дурсгалуудад түгээмэл байдаг. Монголын доод палеолитын тодорхой шатны чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн хөгжлийн чиг хандлагийн бүрэн харуулж чадахуйц дурсгалын тоонд Алтанцөгц, Олоннуур-2 зүй ёсоор багтдаг тул энэ хоёр дурсгалын олдвор хэрэглэгдэхүүний талаар тогтож өгүүлэх нь зүйд нийцнэ.

Алтанцөгц. Баян-Өлгий аймгийн Алтанцөгц сумын урд захад, Хавцалын голын баруун эргийн 13-18 м өндөр дэнжийн орой болон ёроолоос олдсон 137 эдлэлээс харьцангуй ихээр элэгдэж өгөршсөн 19 ширхэгийг доод палеолитын үед холбогдуулан авч үздэг (Деревянко нар 1990: 212). Тэдгээрийн дотор үлдэц (3 ш), анхдагч цуулдас (1 ш), залтас (10 ш), ялтас (4 ш) багтана. Чулуун зэвсгүүдийн дийлэнхийн гадаргуу, ирмэг өгөршилд өртөж элэгдсэн тул боловсруулалтын арга ажиллагааны зарим нэг нарийн зүйлийг тодорхойлоход хүндрэлтэй болжээ.

Үлдцүүд бүгд цохилтын нэг талбайт, цуулалтын нэг гадаргуут, боловсруулалтын хувьд цуулалтын эхэн шатны арга ажиллагааг илтгэх дөнгөж л цуулалт хийгээд орхисон эдлэлүүд байх аж.

Зураг 3. Алтанцөгцийн доод палеолитын үеийн хайрган зэвсэг

Залтаснууд хэмжээний хувьд баргил, цохилтын том товгор хадгалагдан үлдсэн нь хатуу цохиурын аргаар цуулагдсныг гэрчилдэг. Ялтаснууд хугархайгаар илэрхийлэгдэх ба хөндлөн огтлолоороо гурвалжин хэлбэртэй.

Олон нуур-2. Баян-Өлгий аймгийн Алтанцөгц сумын төвөөс урагш 20 орчим км-т, Цамбагарав уулын ар бэлд, мөстлөгөөс тогтсон хадан толгодын орчимд 500-1000 м бүхий газраас 1984 онд МЗТСХЭ-ийн археологчид 324 тооны чулуун зэвсгийн дурсгал түүвэрлэсний доторх, элэгдэл өгөршилд ихээр өртсөн 38 тооны эдлэл доод палеолитын үед холбогдоно (Деревянко нар 1990: 459).

Олон нуурын 2-р суурины доод палеолитын үйлдвэрлэлийн анхдагч цуулалт нь залтас цуулан авах зориулалт бүхий цохилтын нэг талбайт, цуулалтын нэг гадаргуут үлдцээр илэрхийлэгддэг. Цуулалт хийхдээ үлдцийн нарийн талыг ашиглаж байсан нь Олон нуурын чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн нэг

онцлог юм. Хөндлөн болон зэрэгцээ цуулалтын арга ажиллагааг түлхүү ашигласны дээр радиаль цуулалтын арга бас ажиглагддаг. Тухайлбал нэг үлдэцээс радиаль болон зэрэгцээ цуулалтын арга ажиллагааг хослуулан цуулалт хийсэн нь чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн олон төрлийн арга ажиллагааг туршиж байсны илэрхийлэл юм. Мөн дэвүүр маягийн цуулалтын арга барилыг ч ашиглаж байжээ.

Багаж зэвсгийн хувьд хянгар, өвөрмөц хэлбэрийн буюу нэг талт зэвсэг, хоёр үзүүртэй мэсэн зэвсэг, шүдлэг хүнхэр иртэй зэвсэг, хайрган зэвсэг илэрч олдсон. Цохиур чулуу хоёр олдсон нь чулуун зэвсэг хийх арга ажиллагааны үндсийг судлахад чухал ач холбогдолтой юм.

Цуулдас, залтасны хувьд янз бүрийн хэлбэр, хэмжээтэй. Гадаргуу дээрээ олон янзын цуулалтын ормыг хадгалжээ. Зарим залтсанд цохилтын талбайн том үлдэгдэл хадгалагдсан.

Алтанцөгц, Олоннуур-2 дурсгалт газруудын доод палеолитын чулуун зэвсгүүд элэгдэл өгөршилд маш ихээр өртсөн шинжтэй төдийгүй зарим багаж зэвсгийн цуулалтын ором, ир гаргасан байдлыг нь тандан үзэх бололцоогүй байгаа юм. Энэ нь харьцангуй эрт үед холбогдохыг батлан харуулахын хамт мөстлөгийн үйл явц ч түлхүү нөлөөлснийг илтгэнэ.

Хоёр дурсгалт газрын анхдагч цуулалт хэд хэдэн төрлийн үлдцээр илэрхийлэгдэж байна. Зэрэгцээ цуулалтын арга ашиглан том өргөн ялтас цуулан авч байсан үлдцүүд давамгайлна (6 ш). Ихэвчлэн цохилтын нэг талбай бэлтгэн цуулалт хийж байсны зэрэгцээ үлдцийн нарийн талыг цуулалтын гадаргуу болгон ашиглаж байсан нь анхаарал татдаг. Түүнчлэн таргил үлдэц, дэвүүр маягийн цуулалтын зарчимт үлдэц, хосолмол шинж бүхий үлдцүүд байгаа нь чулуун зэвсэг хийх арга барил олон янз байсныг илтгэн харуулж байна.

Багаж зэвсэг олон биш ч гэсэн чоппер зэвсэг, хоёр цохиур чулуу, иртэй залтас, шүдлэг хүнхэр иртэй зэвсгүүд тод ялгарна.

Цуулдасны үйлдвэрлэлд том цохилтын товгортой залтас давамгайлах хэдий ч өргөн зөв хэлбэрийн ялтас тодорхой тоогоор байна. Мөн түүнчлэн хайрган зэвсгийн эртний үйлдвэрлэлийн арга болох сегментэн цуулалтын арга барил ч тод илэрдэг юм.

Дунд палеолитын үеийн дурсгалууд: Монгол Алтайн нуруу дагасан томоохон гол мөрний сав, өндөр уулсын хоорондох холхи хөндий нутгаар дунд палеолитын үеийн хүмүүс тархан амьдарч байсныг гэрчлэх дурсгалууд тодорхой хэмжээгээр олноор байна. Монгол Алтайн баруун биеийн бүс нутгаас одоогоор энэ үеийн 16 дурсгалт газар бүртгэгдэн судлагдсаны дотор арван дурсгал дангаараа, гурав нь доод, дээд палеолит, хоёр нь дээд палеолитын үеийн дурсгалтай хамт нэг дороос олджээ.

Бугат сумын Шивэр уул-3, Баянгол-1, Алтанцөгц сумын Олоннуур-1, Цэнгэл сумын Цагаан дэнж-5, Цагаан дэнж-6, Цагаан дэнж-7, Хөх толгой, Сагсай сумын Годон гол, Сагсай-4, Сагсай-5, Сагсай-7 зэрэг бууцуудаас дунд палеолитын олдвор хэрэглэгдэхүүн дангаараа олноор байна. Харин Алтанцөгц, Олоннуур-2, Сагсай сумын Годон гол (2015 оны цуглуулга) дурсгалт газраас доод болон дээд палеолитын дурсгалуудтай хамт, Алтанцөгц-4, Бугат сумын Баян-Өлгий-6, Цэнгэл сумын Цагаан дэнж-2 бууцнаас дээд палеолитын олдвор хэрэглэгдэхүүнтэй хамт нэг дор тархсан байдалтай байв. Дээрх дурсгалт газруудад байх дунд палеолитын үеийн олдвор хэрэглэгдэхүүний тоо харилцан адилгүй. Алтанцөгц-4, Сагсай-4-өөс тус бүр 2 ш эдлэл олдсон бол Олоннуур-2-оос хамгийн олон буюу 159 багаж зэвсэг олджээ. Нийтдээ Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрт байх дунд палеолитын үеийн 16 дурсгалт газраас 491 ш чулуун багаж зэвсэг олноор байна.

Доод, дээд палеолитын эдлэл хэрэглэгдэхүүнтэй хамт олдож буй баримт нь чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэл орон нутгийн онцлог шинжийг илтгэн харуулахын зэрэгцээ тасралтгүй үргэлжлэн хөгжсөн болохыг баталж байгаа явдал юм. Тэдгээр дурсгалуудаас олдворын тоо, багаж зэвсгийн төрөл зүйлийн хувьд гурван дурсгал онцгойрон ялгардаг бөгөөд энэ нь Алтанцөгц, Олоннуур-1, Олоннуур-2-ийн дурсгалууд юм.

Зураг 4. Годон голоос олдсон леваллуагийн үлдэц

Алтанцөгц. 1983 онд МЗТСХЭ-ийн чулуун зэвсгийн судалгааны анги илрүүлсэн. Алтанцөгц сумын төвийн урд зах, Ховд голын цутгал Хавцалын голын баруун эргийн 13-18 м өндөр дэнжийн орой болон ёроолоос доод болон дээд палеолитын эдлэлүүдтэй хамт олдсон 106 эдлэл дунд палеолитын үед холбогдоно. Нийт цуглуулсан чулуун зэвсгийн цуглуулга дотор анхдагч цуулалтыг илтгэх эдлэл харьцангуй их тоотой буюу 66, харин багаж зэвсгийн зүйлс ердөө 14 байгаа нь тухайн дурсгалт газрыг дархны газар байсан уу, хүн удаан хугацаагаар амьдарч байсан бууц суурин байсан уу гэдгийг тодорхойлоход хүндрэл учруулдаг.

Анхдагч цуулалттай холбоотой эдлэлүүдийг шинжлэн судлахад ялтас цуулан авах зориулалт бүхий цохилтын нэг талбайт, цуулалтын нэг гадаргуутай зэрэгцээ цуулалтын зарчимт үлдэц давамгайлна. Дээрх үлдэцүүд нь өргөн ялтас цуулан авахад зориулагджээ. Бусад үлдэцүүдийн хувьд леваллуагийн үзүүр мэс цуулахад чиглэгдсэн гурвалжин үлдэц (3 ш), таргил үлдэц (3 ш), замбараагүй цуулалтат (1 ш), зэрэгцээ цуулалтын зарчимт хажуугийн (3 ш) гэж ангилагдана. Багаж зэвсгийн хувьд таван хянгар, иртэй 5 цуулдас, иртэй үлдэц хэлбэрийн хагархай, иртэй ялтас тус бүр хоёр байна. Цохиур чулуу мөн нэг олдсон. Үйлдвэрлэлийн хаягдлын хувьд залтас (29 ш) давамгайлна. Ялтас, анхдагч болон хоёрдогч

Зураг 5. Алтанцөгцийн дунд палеолитын үеийн чулуун зэвсгүүд

цуулдас ч олон тоогоор олджээ. Чулуун зэвсэг хийсэн арга барил, багаж зэвсгийн хэлбэр төрх зэргээс харахад Алтанцөгцийн энэ хэсгийн дурсгал нь дунд палеолитын төгсгөлийн шатанд холбогдоно.

Олоннуурын дурсгалууд. Баян-Өлгий аймгийн Алтанцөгц сумын төвөөс урагш 20 орчим км-т, Цамбагарав уулын ар бэлд байх мөстлөгөөс үүдэлтэй морены дэнжийн эрэгцэгт байрлана. Эндээс хоорондоо холгүй байрлах хоёр бууцыг 1983 онд МЗТСХЭ-ийн археологчид хайгуулаар илрүүлэн олсон. Олон нуурын 1-р бууцнаас 101, 2-р бууцнаас 159 тооны дунд палеолитын чулуун зэвсгийн дурсгал олдсон юм.

Олон нуурын хоёр бууцны дунд палеолитын үеийн чулуун зэвсгийн цуулалтын анхдагч арга ажиллагаа үлдцүүдээс тод томруунаар мэдэгдэнэ. Хамгийн олон тоотой нь зэрэгцээ цуулалтын зарчимт үлдэц юм. Энэ төрлийн үлдцүүд хэлбэрийн хувьд олон янз. Дөрвөлжиндүү үлдцүүд давамгайлна. Зууван гонзгой, гурвалжин хэлбэртэй үлдцүүд ч нэлээд байна. Жишүү зэрэгцээ цуулалтын зарчимт үлдцүүд тодорхой хэмжээгээр байгаа бөгөөд таргил болон зэрэгцээ цуулалтат үлдэц хийх арга барилын завсрын шинжийг агуулна.

Зэрэгцээ цуулалтат үлдцүүдийн дийлэнх нь цохилтын нэг талбайт цуулалтын нэг гадаргуутай. Цохилтын талбайг хөндлөн болон тэнхлэгийн дагуу уртааш цуулан налуу бэлтгэх уламжлалтай байсан нь тод мэдэгддэг.

Олон нуурын дурсгалт газрын чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн нэг өвөрмөц тал нь хөндлөн хэлбэрийн цохилтын нэг талбайт, цуулалтын нэг гадаргуут үлдэц олон байгаа явдал юм. Энэ төрлийн үлдцээс богино залас цуулан авдаг байсан ба ир гаргалгүй зэвсэг болгон ашиглаж байсан нь тодорхой юм.

Цохилтын нэг талбайт, цуулалтын нэг гадаргуут хажуугийн үлдцүүд хэдий цөөвтөр ч цуулалтын өвөрмөц аргаараа ялгардаг. Тэдгээрийн цохилтын талбайг хөндлөн ирмэг, босоо хажууг дамнуулан гаргасан онцлогтой.

Зэрэгцээ цуулалтын зарчимтай үлдцийн өвөрмөц төрөл болох хоёр талбайт цуулалтын нэг гадаргуут

үлдүүдийг өргөн ашиглаж цуулдас цуулан авч байжээ. Хөндлөн босоо цуулалтын зарчимт үлдүүд зөвхөн Олоннуур-2 дурсгалт газраас цөөн тоогоор олдсон. Энэ төрлийн үлдцийн хоёр дахь цуулалтын гадаргуугаас дан хөндлөн цуулалт хийж байсан онцлогтой. Цохилтын нэг талбайг сайтар бэлтгэн зассан байх ба хоёрдахь талбайн үүргийг хажуугийн ирмэг гүйцэтгэх зориулалттай байжээ.

Радиаль, дэвүүр маягийн цуулалтын зарчимт үлдэц багагүй, харин леваллуагийн үлдэц гурав олдсон байна. Монгол Алтайд леваллуагийн арга ажиллагаа нэвтэрсэн байсан нь дээрх гурван үлдцээс тодорхой мэдэгдэх хэдий ч хязгаарлагдмал шинжтэй байсан нь леваллуагийн цуулдас бараг байхгүй байгаас харагдаж байна.

Олоннуурын таргил үлдцийн нэг онцлог нь цуулалтын гадаргуу тэгшдүү байгаа явдал юм. Дээрх үлдцээс богино залтас цуулан авч байжээ Мөн түүнчлэн нэлээд товгор, пирамид хэлбэрийн үлдэц ч бий. Энэ төрлийн үлдцээс харьцангуй урт цуулдас цуулан авсан байна.

Багаж зэвсгийн хувьд хянгар зэвсэг зонхилно. Тэдгээрийг хийхдээ том баргил залтас, цуулдас ашигласан байхаас гадна хавтгай чулуу, зууван нимгэн, мөлгөр хайрга чулуу хүртэл ашигласан байна. Ирийг голчлон гадна талаас урт болон хөндлөн тэнхлэгийн дагуу нэг талд нь гаргаж байжээ. Бусад зэвсгүүдийн хувьд шүдлэг хүнхэр иртэй зэвсэг, иртэй цуулдасууд голлоно. Багаж зэвсгүүдийн элэгдэл өгөршлийн байдал нь ир гаргалтын арга ажиллагааг бүрэн дүүрэн тодорхойлоход хүндрэлтэй болгосныг энд цохон дурдах нь зүйтэй санагдана.

Зураг 6. Олоннуур-2 дурсгалт газраас олдсон дунд палеолитын үеийн таргил үлдэц

Цуулдасны үйлдвэрлэлийн хувьд тооны хувьд төдийгүй төрөл байдлын хувьд олон янз. Цохилтын талбай болон цуулалтын гадаргууг засахад гарсан техникийн цуулдас олон байна. Анхдагч болон хоёрдогч цуулдасууд хэмжээний хувьд том, цохилтын хайрган болон гөлгөр гадаргуу тэдгээрт зонхилно. Залтасууд хэмжээний хувьд харилцан адилгүй. Цохилтын том товгороос харахад хатуу цохиур голлон ашиглаж байсан нь мэдэгдэнэ. Ялтас, леваллуагийн цуулдас цөөтөр тааралдана.

Дээд палеолитын үеийн дурсгалууд: Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрээс дээд палеолитын үед холбогдох 101 дурсгалт газар илэрч оллоод байна. Тэдгээр дурсгалт газрууд нь чулуун зэвсгийн тоо, төрөл зүйлийн хувьд харилцан адилгүй. Ихэнх дурсгалууд түр зуурын буудал байсан хэдий ч дээд палеолитын үеийн хүмүүс удаан хугацаагаар нутаглаж байсан бууц, суурин, дархны газрууд нэлээд бий.

Дээд палеолитын бүртгэгдсэн дурсгалуудын хувьд 93 дурсгал дангаараа, гурав нь доод, дээд палеолит, хоёр нь дунд палеолит, хоёр нь мезолит, неолит, нэг нь дээд палеолитын үеийн дурсгалтай хамт нэг дороос олджээ.

Дурсгалт газруудын байршил зүйг авч үзвэл Ховд голын сав дагуу 67, Сагсай голын сав дагуу 8, Согоо голын хөндийд 1, Их Ойгор голын хөндийд 1, Годон голын хөндийд 1, Урт Хүйтэн голын эрэгт 1, Толбо нуурын ай савд 3, Хар ус нуурын эрэг дагуу 6, Хотон нуурын ай савд 7, Шар нуурын хөндийд 1, Буянт сумын нутагт уулын холхи хөндийд 4, Олон нуурын хотгорт 1 бууц суурин байна. Дээрх дурсгалт газруудаас харилцан адилгүй тоотой олдвор хэрэглэгдэхүүн олдсон юм. Өлгий хотоос Сагсай орох зам дагуух 2 дурсгалт газар, Баяннуур-11, Баяннуур-12-оос тус бүр 1, Толбо нуур-1, Сагсай -4, Буянт-1, Хар ус -8, Алтанцөгц-9, Ховд-10, Далан Түргэний хос толгой (2010 оны цуглуулга), Ховд гол-1 (Жаншит уул)-

ээс 2-3 ш буюу хамгийн бага тоотой олдвор олдсон бол Баяннуур-13-аас 317, Улаанхусаас 367, Ховд-2-оос 335, Ховд-14-өөс 726 тооны чулуун зэвсгүүд олдсон байна. Нарийвчлан авч үзвэл 43 дурсгалаас 10 хүртэлх олдвор, 38 дурсгалаас 30 хүртэлх олдвор, 4 дурсгалаас 50 хүртэлх олдвор, 7 дурсгалаас 80 хүртэлх олдвор, 4 дурсгалаас 100-200 хүртэлх олдвор, 1 дурсгалаас 300 хүртэлх олдвор, 3 дурсгалаас 300-аас дээш олдвор, 1 дурсгалаас 700-аас дээш олдвор цугларсан байна. Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрт байх дээд палеолитын үеийн 100 дурсгалт газраас нийтдээ 3932 ш чулуун багаж зэвсэг оллоод байна.

Чулуун зэвсгийн тархалт, багаж зэвсгийн төрөл зүйн олон янз байдлаараа Ховд-14, Баяннуур-13, Улаанхус (Васильевский нар 1987) зэрэг бууц суурин бусдаас ихээхэн онцгойрч ялгарах төдийгүй Монгол Алтайн бүс нутгийн дээд палеолитын үеийн жишиг дурсгалт газар болох юм.

Зураг 7. Урт Хүйтэн голын чулуун зэвсгүүд.

Ховд-14. Ховд голын хавцлын зүүн төгсгөлийн эсрэг талд орших үргэлжилсэн өндөр дэнжид байрлана. Анх 1984 онд нээсэн. Энд нийт гурван цэгээс 726 тооны чулуун зэвсгийн зүйл түүвэрлэн цуглуулсны зэрэгцээ сорилын малтлага хийсэн байдаг (Деревянко нар 1985а: 10-43). Чулуун зэвсгээ Ховд голын хөндийн хайргаар хийж байжээ. Чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн анхдагч цуулалтыг тод томруунаар сэргээн харуулах олон тооны эдлэл олдсоны дотор бэлдэц (9 ш), төрөл бүрийн үлдэц (33 ш), үлдцийн цуулдас (38 ш), үлдэц хэлбэрийн хагархай (18) байна. Үлдцүүдийн хувьд том биш тайрдсан төрөл зонхилохын зэрэгцээ цуулалтын нэг гадаргуут, зэрэгцээ цуулалтын зарчимт үлдцүүд ч тааралдана.

Багаж зэвсгийг авч үзвэл 13 төрлийн зэвсэг байна. Тэдгээрээс хамгийн олон тоотой нь иртэй залтас юм. Нийтдээ энэ төрлийн багаж зэвсэг 61 ш олджээ. Тэдгээрийн 28 нь жигд бус шүдлэг иртэй байгаа нь анхаарал татдаг. Хусуур (23 ш), хянгар (16 ш) ч нэлээд тоогоор олджээ. Эдгээр хоёр төрлийн багаж нийтдээ 39 ш байна. Өвөрмөц хэбэрийн багаж зэвсгүүд олон (14 ш) байна. Тэдгээрийн ихэнх нь хосолмол зориулалттай багаж ажээ. Тухайлбал хусуур, сийлүүрийн хос иртэй, сийлүүр, хусуурын иртэй ч байна. Мөн охор жадны гилбэр болон хутга байж мэдэхээр өвөрмөц зассан нэг эдлэл онцгойрон ялгарна. Бусад багажны хувьд иртэй залтас (10 ш), хутга (6 ш), холтослуур (5 ш), сийлүүр (4 ш), ирлэгч (3 ш), цохиур чулуу (1 ш), жадны гилбэрийн хугархай (1 ш), зуулга ир (1 ш), хугарсан багаж зэвсгүүд (10 ш) тус тус байна.

Цуулдаснуудын хувьд төрөл бүрийн залтас хамгийн олон тоотой байв (277 ш). Бусад цуулдасуудыг тоон үзүүлэлтээр авч үзвэл анхдагч цуулдас – 66 ш, хоёрдогч цуулдас – 30 ш, сегментэн цуулдас – 28 ш, ялтас болон түүний хугархай – 24 ш, ялтсан цуулдас – 12 ш, хагархайнууд – 36 ш байна.

Ховд-14 дурсгалт газрын чулуун зэвсгүүд дотор ялтас цуулан авах үлдэц давамгайлах хэдий ч ялтсаар хийсэн багаж зэвсгүүд харьцангуй цөөн байгаа явдал нь ялтсаар хийсэн багаж зэвсгийг голчлон ан гөрөөнд ашиглаж байсантай холбоотойгоор тайлбарлаж болохоор байна. Үүнтэй уялдан залтсаар

хийсэн багаж зэвсгийг нутаглаж байгаа газартаа ахуйн хэрэглээнд түлхүү ашиглаж байжээ.

Энэ дурсгалт газрын чулуун зэвсгийн эдлэл хэрэглэгдэхүүнийг үнэлэн үзвэл, дээд палеолитын төгсгөлийн шатанд холбогдох, нэгдсэн нэг уламжлал бүхий дурсгалт газар гэдэг нь тодорхой байна. Энэхүү чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн зарим нэгэн төрөл энэ бүс нутгийн дараагийн үед уламжлагдан тасралтгүй хөгжжээ.

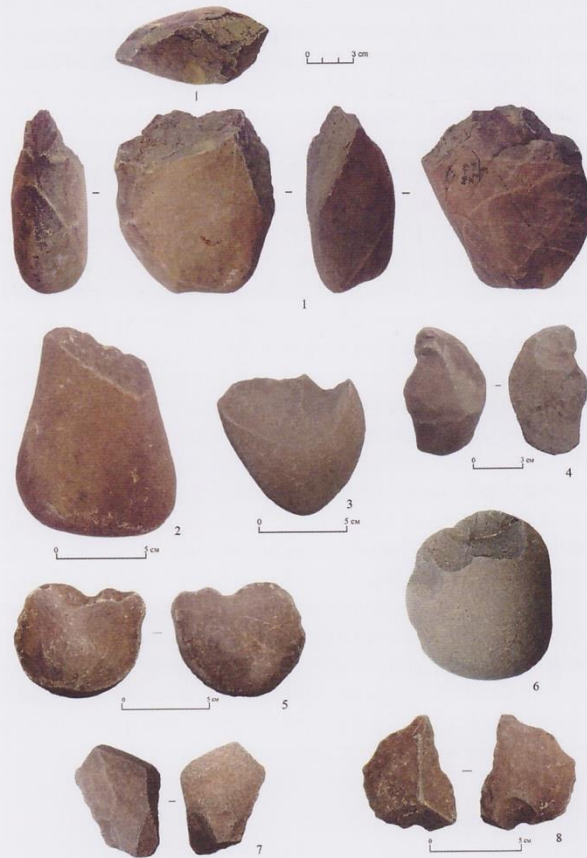
Баяннуур-13. Энэ дурсгалт газар Баяннуур сумын төвөөс баруун хойш 27 км-т Ховд голын баруун эрэгт дугуйран шахсан уулсын хоорондох хуурай сайрын зүүн эргийн дэвсэгт байрлана. Энэ газрын 120 м² талбайгаас хар өнгийн цахиурсан голын хайргаар хийсэн 317 тооны чулуун зэвсгийн олдвор цугларсан байна (Деревянка нар 1985а: 3-40). Олдворууд дотор үлдцийн эзлэх хувь (7,3 %) өндөр биш ч гэсэн чулуун зэвсэг хийх арга барилыг тодорхойлох хангалттай мэдээлэл өгч чадахаар байна. Хоёр төрлийн үлдцүүд давамгайлна. Эхнийх нь цохилтын нэг талбайт, цуулалтын нэг гадаргуут (13 ш), нөгөөх нь тайрдсан үлдцүүд (7 ш) юм. Мөн түүнчлэн цохилтын хоёр талбайт, цуулалтын нэг гадаргуут үлдэц (1 ш), цохилтын хоёр талбайт таргил үлдэц (1 ш), цохилтын нэг талбайт цуулалтын хоёр гадаргуут, цохилтын нэг талбайт үлдэц (1 ш) байна. Цохилтын нэг талбайт, цуулалтын нэг гадаргуут үлдцүүдээс харилцан адилгүй хэмжээтэй олон тооны залтас цуулан авсан бол тайрдсан үлдцүүдээс ялтас цуулан авч байсан нь тодорхой мэдэгдэнэ. Бэлдцүүд (9 ш). Арга ажиллагааны хувьд харилцан адилгүй. Зарим нь тайрдсан үлдэц хийхэд зориулагдсан бол ихэнх нь залтас цуулах зориулалттай үлдэц хийхээр бэлтгэн зассан боловч цуулалт хийлгүй орхигджээ. Үлдцийг дахин засахад гарсан цуулдсууд (24 ш)-ын

Зураг 8. Хотон нуурын хөндийн Арцат уулаас олдсон чулуун зэвсгүүд

Зураг 9. Ховд голын Цагаан дэнжээс олдсон чулуун зэвсгүүд

15 нь цуулалтын гадаргуу болон хажууг засахад цуулагдсан босоо цуулдас, 9 нь хөндлөн цуулдас, 6 нь цохилтын талбай болон суурийг засахад гарсан цуулдсууд байна. Баяннуур-13-аас найман төрлийн багаж зэвсгүүд олдсон. Хамгийн том овортой зэвсэг нь чоппинг хэлбэрийн 2 зэвсэг ажээ. Тэдгээрийг голын зууван гонзгой хайргаар хийхдээ нарийн үзүүрийг хэд хэд хагалж хурц ирмэг ир гаргасан байна. Бусад зэвсгүүдийн хувьд хянгар (11 ш), нэг талт хурц үзүүрт зэвсэг (10 ш), хоёр талт гилбэр (11 ш), сийлүүр (4 ш), өвөрмөц хэлбэрийн зэвсэг (10 ш) байна. Нэг тал, болон хоёр талыг цулд нь хайрслан холтчин цуулсан хурц үзүүр бүхий жадны гилбэр зэвсгүүд олон тоогоор олдсон нь энэхүү дурсгалт газрын өвөрмөц онцлогийн нэг юм. Монгол орны нутаг дэвсгэрээс урьд өмнө ийм төрлийн зэвсгийн үйлдвэрлэлийг илтгэх зэвсгүүд олдож байгаагүй бөгөөд энэ утгаараа тухайн бууцны ач холбогдол маш өндөр юм. “Баяннуурын соёл” хэмээн тодорхойлон тусгайлан авч үзэж болмоор байна.

Сийлүүр зэвсэг тун цөөхөн олдсон нь Баяннуурын төдийгүй Монгол Алтайн нурууны чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн онцлогтой холбоотой. Энэ нь Монгол Алтайд дээд палеолитын үед сийлүүр зэвсэг хийх арга ажиллагаа түгээмэл биш байсныг давхар батлан харуулж байна.

Хэлбэр, хийцийн хувьд дахин давтагдашгүй, үүрэг зориулалтыг тодорхойлоход хүндрэлтэй, төрөл зүйлийн аль нэгэн ангилалд оруулахад төвөгтэй хэсэг багаж зэвсгийн өвөрмөц зэвсгийн бүрэлдэхүүнд оруулан ангилдаг. Нийтдээ ийм төрлийн 10 багаж зэвсгүүд байна. Зарим багажууд цоолтуур, шөвөг, хөрөөний зориулалтаар ашиглагдаж байсан байж болохоор ажээ.

Чулуун зэвсгийн цуглуулгын үнэмлэхүй хувийг төрөл бүрийн цуулдсууд (нийт олдворын 64,2 %) эзэлдэг. Тэдгээрээс хамгийн олон тоотой нь залтас (156 ш-49,4 %) юм. Дээрхээс гадна ялтас 47 ш, цуулалт бүхий хагархай 9 ш олджээ.

Баяннуур-13 дурсгалт газар бол дээд палеолитын үеийн хүмүүсийн суурьшин амьдарч байсан нэгдмэл цогц чулуун зэвсгийн арга ажиллагааг илтгэх томоохон бууц юм. Олон тооны охор жадны гилбэр олдож байгаагаас улбаалан үзэхэд энэ бууцны оршин суугчдийн эрхэлж байсан гол аж ахуй нь ан гөрөө байсан байна.

Мезолит, неолитын үеийн дурсгалууд: Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрээс хуучин чулуун зэвсгийн дараагийн үе болох мезолит, неолитын үеийн дурсгалууд цөөвтөр буюу 16 олджээ. Тэдгээр нь Бугат сумын нутагт орших Шивэр уул-9, Сагсай сумын нутагт Сагсай-1, Сагсай-2, Сагсай-3, Сагсай-4, Сагсай-8-12, Буянт сумын нутагт байх Буянт-3 (Сагсай голын эрэг), Хар ус 1, Хар ус-2, Шар нуур-2, Алтанцөгц сумын нутагт орших Алтанцөгц-2, Баяннуур сумын нутаг Уушигтай, Ногооннуур сумын нутагт орших Ховд-8, Өлгий хотоос хойш 17-км-т орших бууц, Цэнгэл сумын нутаг Хурган нуурын дэнжийн бууцууд юм. Дээрх дурсгалт газруудаас олдсон олдвор хэрэглэгдэхүүн харилцан адилгүй хэдий ч (Хурган нуураас 1 ш, Алтанцөгц-2-оос 189 ш олдвор олдсон) нэгтгэн авч үзвэл 534 тооны чулуун зэвсэг илэрч цугларсан байна.

Ихэнх дурсгалууд нь эртний нуурын эрэг хөвөө байсан газрын ойролцоох наран эзвэр хадан тогтоцын ойролцоогоос олдсон нь эрт цагт эдгээр хөндий усаар арвин байсныг батлан харуулна. Энэ байдал Сагсайн хөндийн, Хар ус нуур, Шар нуурын дурсгалуудад тод ажиглагдана.

Ихэнх дурсгалт газраас олдсон олдворын тоо цөөн хэдий ч багаж зэвсгийн эзлэх хувь их байгаа нь голоцны үеийн анчид улирлын шинжтэй нутаглаж байсан түр зуурын буудал, бууц болохыг илтгэн харуулж байна.

Монгол Алтайн баруун биеийн мезолит, неолитын үеийн чулуун зэвсэг үйлдвэрлэл нь жижиг хэмжээний тайрдсан болон шаантган үлдэц, олон талстат үлдэц дээр суурилж байсныг өгүүлэн буй бууц суурингуудын чулуун зэвсгийн анхдагч цуулалтын төрөл зүйлээс тодорхой харагддаг.

Меолит, неолитын дурсгалт газрууд Монгол Алтайд тодорхой хэмжээгээр тархсан байгаа явдал нь мөстлөгийн дараагаас энэ бүс нутаг эртний хүн амьдрах байгаль цаг уурын таатай нөхцөл эргэн бүрэлдсэн байсныг харуулж байгаа явдал юм. Мезолит неолитын үеийн оршин суугчдын гол аж ахуй нь ан гөрөө байсан бөгөөд үүнтэй уялдан хийж хэрэглэж байсан багаж зэвсгүүдийн төрөл зүйл, хэлбэр хэмжээ өөрчлөгдөн хувьсаж шинэ шинэ багаж зэвсгүүд сэдэж хэрэглэх болжээ. Үүний тод илэрхийлэл бол нум сумны чулуун зэвүүд олдож байгаа явдал юм.

Товч дүгнэлт

Байгалийн үзэмж төгс тогтоцтой, ус ундаргаар баялаг Монгол Алтайн уулс нь чулуун зэвсгийн үеийн хүн төрөлхтний цөм нутгийн нэг байсан төдийгүй доод палеолитын үеэс неолитын үе хүртэл түүхийн асар урт цаг хугацаанд нэн эрт, эртний хүмүүс тасралгүй нутаглан амьдарч байсан болохыг тэдний сэдэж хийж, хэрэглэж, үлдээсэн чулуун зэвсгийн гайхамшигт эд өлгөөс маш тодорхой мэдэгдэж байна.

Монгол-Алтайн нурууны зулай болох Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрээс 150 чулуун зэвсгийн дурсгалт газар илэрч судлагджээ. Тэдгээр дурсгалт газруудад тархан, хадгалагдан үлдсэн чулуун соёлын эд өлөг нь чулуун зэвсгийн түүхийн асар урт цаг хугацааны үе, шат болгоны түүхийг бидэнд өгүүлнэ. Дээрх бууц суурин дархны газруудаас нийтдээ 5319 тооны чулуун зэвсэг илэрч цуглагдсан байна.

Дурсгалт газруудаас илэрч олдсон чулуун зэвсгийн тоо харилцан адилгүй. Зарим дурсгалт газраас ердөө ганц нэг эдлэл олдож байхад нэг хэсгээс 10, 20, нөгөө заримаас нь 100, 200, 300 гарсан чулуун зэвсгүүд олдсон нь түгээмэл Цөөхөн олдвортой дурсгалт газар бол, мэдээж түр зуурын шинжтэй буудал, зарим тохиолдолд эртний анчдын зэвсгээ гэсэн газар байх магадлалтай билээ. Харин олон тооны дурсгал нэг дор тархсан газрууд бол яах аргагүй эртний анчин омгынхны удаан хугацаагаар төвхнөн, нутаглан сууж байсан бууц, суурин, дархны газар болох нь тодорхой юм.

Ихэнх дурсгалууд Ховд гол, цөөн дурсгалууд Сагсай, Годон, Өмнө голууд, Хавцалын гол, Хотон, Шар нуур, Толбо нуур, Баян нуур дагасан эрэг дэнж, уулын хөндийд байрлаж байгаа нь эртний хүн усаа даган амьдарч байсан сонгодог амьдралын хэв маягийн тод баримт юм.

Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрт 1990 оноос өмнө ердөө гуравхан удаа л чулуун зэвсгийн судалгааны тусгай экспедици ажилласан боловч, судалгааны үр дүн нь маш өндөр байжээ. Чухам, дурдан буй Монгол, Зөвлөлтийн хамтарсан чулуун зэвсгийн судалгааны анги, МЗХТСЭ-ийн эрэл хайгуулын үр дүнд Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрт нэн эртний хүн хэдий үед нутагласан, чулуун зэвсгийн

үйлдвэрлэл хэрхэн хөгжсөн асуудал, хөрш зэргэлдээ бүс нутаг төдийгүй Евразийн чулуун зэвсгийн түүхэнд тухайн дурсгалуудын эзлэх байр суурь ач холбогдол олон талаар тодорхойлогдсон юм.

2010 оноос Алтай Таван Богдын Байгалийн Цогцолбор газрын нутаг дэвсгэр, хадны зургийн гайхамшигт дурсгалт газруудын ойр орчмоос чулуун зэвсгийн дурсгалт газрууд олдож эхэлжээ. 2019 оноос Алтай Таван Богдын чулуун зэвсгийн үеийг судлах зорилготой “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” нэртэй суурь судалгааны төсөл хэрэгжиж сүүлийн 2 жилийн хугацаанд 34 шинэ дурсгалт газрыг олж илрүүлээд байна. Тухайн төслийн судалгааны нэг бахархууштай үйл явдал нь Цэнгэл сумын нутагт орших Ховд голын зүүн эрэг, Цагаан дэнж, Сагсай сумын Сагсай голын хөндийгөөс доод палеолитын бууц шинээр илрүүлэн олсон явдал юм. Энэ бол шинжлэх ухааны чухал ач холбогдолтой, томоохон нээлт билээ.

1990-ээд оны дундуураас Алтай Таван Богдын Цагаан салаа, Бага ойгор, Арал толгой, Шивээт хайрхан зэрэг газруудаас хожим Дэлхийн Өвийн бүртгэлд орсон томоохон хадны зургийн дурсгалт газрууд болон Хөлцөөт, Далан Түргэний хос толгой гэх зэрэг хадны зургийн гайхамшигт өв-дурсгалууд ээлж дараагаар нээгдэн олдсон билээ. Мөн 2000 оны эхнээс мөн энэ бүс нутагт түрүү төмрийн үеийн хүмүүсийн үлдээсэн мөнх цэвдэгт булшууд олноор нээгдэн судлагдсан нь гадаад дотоодын эрдэмтэн судлаачид, жуулчдын аялах дуртай газар, үзэх дуртай дурсгалууд болсон юм. Ийнхүү чулуун зэвсгийн дараа дараачийн үеийн гайхам дурсгалууд олдож байгаа нь тухайн бүс нутагт хуучин чулуун зэвсэг, дундад чулуун зэвсэг, шинэ чулуун зэвсгийн үеийн судалгааг эрчимтэй хийх нөхцөл үүссэнийг илтгэн харуулна. Монгол Алтайн баруун хойд хэсэг Алтай Таван Богдын (Байгалийн цогцолбор газрын бүс нутаг, Даян, Хурган, Хотон, Их Хаг, Чигэртэй, Тал, Тугал нуурын хөндий, Цагаан, Цагаан Ус, Их Ойгур, Хар Ямаат, Хар салаа, Бор бургас, Ганц мод, Чигэртэй, Рашаант голуудын сав, Ховд, Сагсай, Булган, Буянт голуудын эх) чулуун зэвсгийн үеийн судалгааны дорвитой судалгаа хийгдэхгүйгээр өнөөдрийг хүрсэн юм. Ийм учраас цаашид Дэлхийн Өв-Монгол Алтайн хадны зургийн цогцолбор дурсгалт газрын нутаг дэвсгэр, орчны бүс, Алтай Таван Богдын цогцолбор газрын нутаг дэвсгэрт чулуун зэвсгийн судалгааг эрчимтэй явуулах шаардлагатай байна.

**АЛТАИСТИКА,
ТҮРКОЛОГИЯ,
МОҢГОЛИСТИКА**

Халықаралық ғылыми журнал

**АЛТАИСТИКА,
ТЮРКОЛОГИЯ,
МОНГОЛИСТИКА**

Международный научный журнал

**ALTAISTICS,
TURCOLOGY,
MONGOLISTICS**

International Scientific journal

2021

№1

АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОҢГОЛИСТИКА
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

АЛТАИСТИКА, ТЮРКОЛОГИЯ, МОНГОЛИСТИКА
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ALTAISTICS, TURCOLOGY, MONGOLISTICS
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

2021/1

АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОҢҒОЛИСТИКА

Халықаралық ғылыми журнал / №1, 2021

Редакцияның мекен-жайы:

Тәуелсіздік даңғылы, 57, Бейбітшілік пен келісім сарайы, 7-кабақ, Нұр-Сұлтан,
010000, Қазақстан Республикасы, тел.: +7 (7172) 744785
e-mail: napilbaz@gmail.com, aasem-dariya72@mail.ru

*Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрілігінде
4 маусым 2018 жылы тіркеліп, №17132-Ж куәлік берілген.*

*Меншік иесі: Халықаралық Түркі академиясы,
Алтаистика, түркология, моңғолистика ассоциациясы (АТАМ)*

2018 жылдан бастап шыға бастаған журнал жылына 4 рет жарияланады.

Бас редактор

Қыдырәлі Дархан Қуандықұлы - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі

Редакциялық алқа

Ахметов Әділ Құрманжанұлы – ф.ғ.д., профессор (Қазақстан); Берталан Агнеш - филология докторы, профессор (Мажарстан); Габибейли Иса – ӘР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., профессор (Әзербайжан); Дыбо Анна Владимировна - ф.ғ.д., профессор, РФА корр.-мүшесі (Ресей); Жолдасбеков Мырзатай – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан); Келлнер-Хейнкеле Барбара - филология докторы, профессор (Германия); Кожоағлу Тимур – филология докторы, профессор (АҚШ); Конқобаев Кадыралы – ф.ғ.д., профессор (Қырғызстан); Көмекөв Болат Ешмұхамбетұлы - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан); Минуллин Ким Мугаллимович - ф.ғ.д., профессор (Татарстан); Түймебаев Жансейіт Қансейітұлы - ф.ғ.д., профессор (Қазақстан); Чулуун Сампилдондовын - т.ғ.д., профессор (Моңғолия); Хисамитдинова Фирдаус Гильмитдиновна - ф.ғ.д., профессор (Башқұртстан)

Редакциялық кеңес

Бабаяров Ғайбулла Боллиевич – т.ғ.д. (Өзбекстан); Бира Шағдарын - т.ғ.д., профессор, МҒА академигі (Моңғолия); Бутанаев Виктор Яковлевич - т.ғ.д., профессор (Хакасия); Ержиласун Ахмет Бижан – филология докторы, профессор (Түркия); Иваныч Мари - доктор, профессор (Мажарстан); Кузьмина Евгения Николаевна - ф.ғ.д., профессор (Ресей); Кызласов Игорь Леонидович – т.ғ.д., профессор (Ресей); Попова Ирина Федоровна – т.ғ.д., профессор (Ресей); Райхл Карл - филология докторы, профессор (Германия); Солонгод Хурцбаатар - ғылым докторы, профессор (Германия); Тажибасва Сауле Жаксылықбаевна - ф.ғ.д., профессор (Қазақстан); Худяков Юлий Сергеевич – т.ғ.д., профессор (Ресей); Цэвэндорж Дамдинсүрэнгийн - т.ғ.д., профессор, МҒА академигі (Моңғолия); Чой Хан Ву - филология докторы, профессор (Корея); Шамильоглу Юлай - филология докторы, профессор (АҚШ); Янковский Генрик - филология докторы, профессор (Польша)

Жауапты редакторлар

Абаева Әсем-Дария Әскербекқызы – ф.ғ.к.; Базылхан Нәпіл – ф.ғ.к.; Козырев Тимур Анатольевич – ф.ғ.к.; Тойшанұлы Акеділ – ф.ғ.к.

Компьютерде беттеген

А. Скакова

© Халықаралық Түркі академиясы, 2020
© Алтаистика, түркология, моңғолистика
ассоциациясы - АТАМ, 2020
© “Ғылым” баспасы, 2020

АЛТАИСТИКА, ТЮРКОЛОГИЯ, МОНГОЛИСТИКА

Международный научный журнал / №1, 2021

Адрес редакции:

пр. Тәуелсіздік, 57, Дворец мира и согласия, 7-этаж, Нур-Султан,
010000, Республика Казахстан, тел.: +7 (7172) 744785
e-mail: napilbaz@gmail.com, aasem-dariya72@mail.ru

*Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникации Республики Казахстан
от 4 июня 2018 года, выдано свидетельство №17132-Ж.*

*Собственник: Международная Тюркская академия,
Ассоциация алтаистики, тюркологии, монголистики (АТАМ)*

Журнал издается с 2018 года с периодичностью четыре раза в год.

Главный редактор

Кыдырали Дархан Куандыкулы - д.и.н., профессор, академик НАН РК

Редакционная коллегия

Ахметов Адил Курманжанович – д.ф.н., профессор (Казахстан); Берталан Агнеш - доктор филологии, профессор (Венгрия); Габиббейли Иса – д.ф.н., профессор, академик НАНА (Азербайджан); Дыбо Анна Владимировна - д.ф.н., профессор, член-корр. РАН (Россия); Жолдасбеков Мырзатай – д.ф.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан); Келлнер-Хейнкеле Барбара - доктор филологии, профессор (Германия); Кожаяглу Тимур – доктор филологии, профессор (США); Конкобаев Кыдырлы – д.ф.н., профессор (Кыргызстан); Кумеков Болат Ешмухамбетович - д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан); Минуллин Ким Мугаллимович - д.ф.н., профессор (Татарстан); Туймебаев Жансейит Кансейитович - д.ф.н., профессор (Казахстан); Чулуун Сампилдондовын - д.и.н., профессор (Монголия); Хисамитдинова Фирдаус Гильмигдинована - д.ф.н., профессор (Башкортостан)

Редакционный совет

Бабаяров Гайбулла Боллиевич – д.и.н. (Узбекистан); Бира Шагдарын - д.и.н., профессор, академик АН МНР (Монголия); Бугаев Виктор Яковлевич - д.и.н., профессор (Хакасия); Ержилаун Ахмет Бижан – доктор филологии, профессор (Турция); Иваныч Мари - доктор, профессор (Венгрия); Кузьмина Евгения Николаевна - д.ф.н., профессор (Россия); Кызласов Игорь Леонидович – д.и.н., профессор (Россия); Попова Ирина Федоровна – д.и.н., профессор (Россия); Райхл Карл – доктор филологии, профессор (Германия); Солонгод Хурцбаатар – доктор наук, профессор (Германия); Тажибаева Сауле Жаксылыкбаевна - д.ф.н., профессор (Казахстан); Худяков Юлий Сергеевич – д.и.н., профессор (Россия); Цэвэндорж Дамдинсүрэнгийн - д.и.н., профессор, академик АН МНР (Монголия); Чой Хан Ву – доктор филологии, профессор (Корея); Шамильоглу Юлай – доктор филологии, профессор (США); Янковский Генрик – доктор филологии, профессор (Польша)

Ответственные редакторы

Абаева Асем-Дария Аскербековна – к.ф.н.; Базылхан Напил – к.ф.н.; Козырев Тимур Анатольевич – к.ф.н.; Тойшанулы Акедил – к.ф.н.

Компьютерная верстка

Скаковой А.

© Международная Тюркская академия, 2020
© Ассоциация алтаистики, тюркологии,
монголистики -АТАМ, 2020
© Издательство "Гылым", 2020

**АРХЕОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY, ANTHROPOLOGY**

**МОНГОЛ АЛТАЙН ГОДОН ГОЛЫН ПАЛЕОЛИТЫН ШИНЭ
ДУРСГАЛТ ГАЗАР: ЧУЛУУН ЗЭВСГИЙН ОЛДВОР ХЭРЭ-
ГЛЭГДЭХҮҮН, ХАРИЛЦАН ХАМААРАЛ, ОН ЦАГИЙН АСУУДАЛ**

МРНТИ 0341

УДК 902/904

Я. Цэрэндагва

Доктор (Ph.D), дэд профессор, Монгол улсын ШУА-ийн
археологийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтан
(Улаанбаатар хот, Монгол улс)
E-mail: tsedochoi@gmail.com

Товчлол. Ц. Төрбат, П. Жискаар нарын удирдсан Монгол-Францын хамтарсан археологийн судалгааны экспедици 2015 онд Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг Цагаан асгад, хүрэл зэвсгийн үеийн булш, хиргисүүр, буган хөшөөний малтлага, хайгуул судалгааг хийх явцдаа Годон голын хөндийгөөс палеолитын үеийн сонирхолтой дурсгал илрүүлэн, чулуун багаж зэвсгүүдийг түүвэрлэн цуглуулсан байна. Годон голоос цуглуулсан чулуун зэвсгийн олдворыг Францын судлаач П.Х. Жискаар, ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн сан хөмрөгт хүлээлгэн өгсөн юм. Энэ өгүүлэлд тухайн олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилан ялгаж, тодорхойлон, он цаг, харилцан хамаарлын асуудалд үнэлэлт дүгнэлт өгч, толилуулан нийтлэж байна. Цуглуулгад нийтдээ 23 чулуун зэвсэг байгаа ба ихэнхийг аргиллит, зануужин (алевролит) чулуугаар хийжээ. Годон голын чулуун зэвсгийн цуглуулга хэдийгээр цөөн тоотой ч чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн төлөв байдал, чиг хандлагыг судлахад чухал хэрэглэгдэхүүн болох юм. Түүвэрлэн цуглуулсан багаж зэвсгүүд элэгдэл өгөршлийн байдлаараа гурван хэсэгт хувагдана. Годон голын чулуун зэвсгийн төрөл зүйл, хадгалалтын байдал зэрэгт үндэслэн үзэхэд, их болон дунд зэргийн элэгдэлтэй эдлэлүүд доод палеолитын төгсгөл дунд палеолитын үед, бусад эдлэлүүд дээд палеолитын үед холбогдохоор байна.

Түлхүүр үгс: Монгол Алтай, Годон гол, чулуун зэвсэг, леваллуагийн үлдэц, хянгар, дунд палеолит, дээд палеолит

7

IRSTI 0341
UDC 902/904

**NEWLY DISCOVERED PALEOLITHIC SITE AT GODON
GOLOF MONGOLIAN ALTAY: STONE TOOL ASSEMBLAGES,
CORRELATION, AND CHRONOLOGY**

Ya. Tserendagva¹

¹Doctor (Ph.D), Associate Professor, Leading Research Fellow, Institute of Archeology, Mongolian Academy of Sciences
(Ulaanbaatar, Mongolia)
Email: tsedochoi@gmail.com

Abstract. In 2015, a joint Mongolian-French archaeological expedition lead by Ts. Turbat and P.H. Giscard discovered an interesting Paleolithic site from the valley of Godon-gol River and collected stone tools during the excavation of a burial mound, khirgisuur, and conducting survey in the Tsagaan Asga area of Tsengel sum, Bayan-Ulgii aimag. French research P.H. Giscard entrusted these stone artifacts from the Godon-gol River to the Archaeological Laboratory of the Institute of History and Archaeology, Mongolian Academy of Sciences for additional study.

This article presents the typological classification of these stone tools, their definitions, and summarizes their cultural correlation and estimated chronology. The collection contains 23 stone tools, most made of siltstone and mudstone of various textures. Despite the small quantity, these collections are very important for reconstructing the characteristics and trends of early stone tool industries in the region. Based on relative degrees of surface weathering and abrasion, the collection can be subdivided into three mutually exclusive categories. Based on these changes along with typology, heavy and moderately abraded series may belong to the end of the Lower Paleolithic and Middle Paleolithic, respectively, while the remainder (with the exception of one Neolithic pestle) appear to relate the Upper Paleolithic.

Key words: Mongolian Altay, Godon-gol River, stone tools, Levollois core, side-scraper, Middle Paleolithic, Upper Paleolithic

FTAMP 0341

ӘОЖ 902/904

**МОҢҒОЛ АЛТАЙЫ ГОДОН ӨЗЕНІНІҢ ПАЛЕОЛИТТІК
ЖАҢА ЕСКЕРТКІШТЕРІ:
ТАС ҚҰРАЛДАРЫ, ӨЗАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ,
МЕРЗІМДЕЛУІ**

Я.Цэрэндагва¹

¹доктор (Ph.D), доцент, Моңғолия Ғылым академиясының
Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері
(Ұлан-Батыр, Моңғолия)
E-mail: tsedochoi@gmail.com

Түйін. Ц. Төрбат, П.Жискар жетекшілік еткен Моңғолия-Франция бірлескен археологиялық экспедициясы 2015 жылы Баян-Өлгий аймағы, Цэнгэл сұмыны Цагаан Асгад аумағындағы қола дәуірі обаларды, қорғандарды, бұғы тастарды зерттеу, ол жерлерде қазба жүргізу және барлау барысында Годон өзенінің аңғарынан палеолит дәуірінің қызықты ескерткіштерін анықтап, бірсыпыра тас құралдарды жинақтаған болатын. Годон өзенінен жинақалған тас құрал табылымдарын француз зерттеушісі П.Х. Жискар Моңғолия Ғылым академиясының Тарих және археология институтының қорына тапсырған еді.

Бұл мақалада аталмыш артефактілерді жіктеп, анықтап, олардың мерзімделуі (хронологиясы) және өзаралық байланыстары тұрғысынан сараптама жасалғандығы баяндалды. Жинақта барлығы 23 тас құрал бар, олардың көпшілігі аргиллит пен алевролиттен жасалған. Годон өзеніндегі тас құралдары коллекциясы саны жағынан аз болса да, тас құрал өндірісінің жалпы жағдайы мен тенденцияларын зерттеудің маңызды материал болады.

Жиналған құралдар ескіріп тозуына қарай үш бөлікке топтастырылды. Годон өзенінің тас құралдардың түрлеріне және сақталу жағдайларына сүйене отырып, жоғары және орташа ескірген материалдарды төменгі палеолиттің аяғы, ортаңғы палеолит кезеңі ал басқа тас құралдарды жоғарғы палеолитпен байланыстыруға болады.

Түйінді сөздер: Моңғол Алтайы, Годон өзені, тас қару-жарак, леваллуа қалдықтары, аңғар, ортаңғы палеолит, жоғарғы палеолит

Удиртгал

Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрээс чулуун зэвсгийн анхны олдвор өнгөрсөн зууны 60-аад оны үед олдож, судлагдсан байдаг бөгөөд ихэнх дурсгалууд Ховд голын сав дагуу тархсан байдаг онцлогтой. 1966, 1979, 1983-1984 онуудад Ховд голын сав дагуу хийсэн археологийн хайгуул судалгааны үр дүнд 92 бууц, суурин, буудал, дархны газар илэрч олдсон юм [1, 178]. Мөн түүнчлэн Сагсай, Хар нуур, Шар нуур, Толбо нуур, Хонгор өлөнгийн голын эх зэрэг томоохон гол, нуурын эрэг дэнжээс олон тооны палеолит, неолитын дурсгал илэрч олдсон нь бий. Харин Ховд голын томоохон цутгал болох Годон голын хөндийгөөс чулуун зэвсгийн дурсгал хараахан олж судлагдаагүй байв.

Монгол Алтайн сүрлэг уулс хоорондын үржил шимт, соргог сайхан бэлчээр бүхий хөндийгөөр эрт дээр цагаас эхлэн хүмүүс тасралтгүй нүүдэллэн амьдарч, гал голомтоо бадрааж ирсэн билээ. Хатуу ширүүн цаг уур бүхий энэ бүс нутагт чухам хэдий үеэс хүн анх амьдарч эхлэв гэдэг асуулт байнга гардаг бөгөөд үүний хариултыг олдвор хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан чулуун зэвсэг судлаач бид л баттай өгч чадна.

Энэ өгүүлэлд Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг Годон голын хөндийгөөс түүвэрлэсэн чулуун зэвсгийн олдвор, хэрэглэгдэхүүнийг нийтэлж байна. Тэдгээр багаж зэвсгийг Монгол-Францын хамтарсан экспедицийн франц судлаач П.Х.Жискаар өөрөө цуглуулан, авчирч өгсөн юм.

Хэдийгээр цуглуулсан багаж зэвсгүүд цөөн тоотой, төрөл зүйн ангилал хийж чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн бүрэн төлөв байдлыг тогтооход хангалтгүй ч гэсэн Монгол Алтайн чулуун зэвсгийн судалгааны үргэлжлэл, чулуун зэвсгийн тархалтын хүрээг тэлж байгаагаараа судалгааны өндөр ач холбогдолтой юм. Бид чулуун зэвсэг нэг бүрийг тодорхойлон, үүрэг зориулалтыг тодруулахыг зорьсны зэрэгцээ холбогдох он цаг, харилцан хамаарлын асуудлыг зохих түвшинд хөндөн авч үзлээ.

Чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүн

Годон голын хөндийгөөс нийтдээ 23 тооны чулуун зэвсгийн зүйл цуглуулсан бөгөөд төрөл, хэв шинжийн хувьд хэд хэд ангилагдана. Олдвор хэрэглэгдэхүүнийг төрөлжүүлэн ангилвал үлдэц (1 ш), цохиур чулуу (2 ш), шүдлэг иртэй зэвсэг (4 ш), хүнхэр ирт зэвсэг (2 ш), хянгар (7 ш), гилбэр (2 ш), нухуур чулуу (1 ш), шовх “хамартай” зэвсэг (1 ш), сегмент хэлбэрийн цуулдас (1 ш), залтас (1 ш) байна.

Үлдэц. Бор саарал өнгийн, суурилаг найрлагатай хүрмэн чулууг ашиглан хийсэн, леваллуагийн хэв шинжит үлдэц. Эгц урдаасаа гурвалжин, хажуугаасаа ромбо маягийн хэлбэртэй харагдана. Цуулалтын гадаргууг чулууны ирмэгээс төв рүү чиглүүлэн цохиж хагалж бэлджээ. Ар талыг захаас гол хэ-

сэг рүү цохиж том том хагалж, гүдгэр хэлбэртэй болгон зассан байна. Цуулалтын гадаргуу, ар талыг бэлдэх явцад хажуу ирмэг нь долгио маягийн хурц хэвтэй болжээ. Суурь шовх. Энэ үлдцээс ганц өргөн залтас цуулсан байна. Үлдцийн талаас илүү хэсэг газрын хөрсөнд он удаан жил булаастай байсан нь тод мэдэгдэнэ. Газрын гадаргад ил байсан хэсэг нэлээд өгөршиж, хадны хаг тогтжээ. Харин хөрсөн дор байсан хэсгийн цуулалтын ормын элэгдэл дунд зэрэг (3-р зураг, 4)

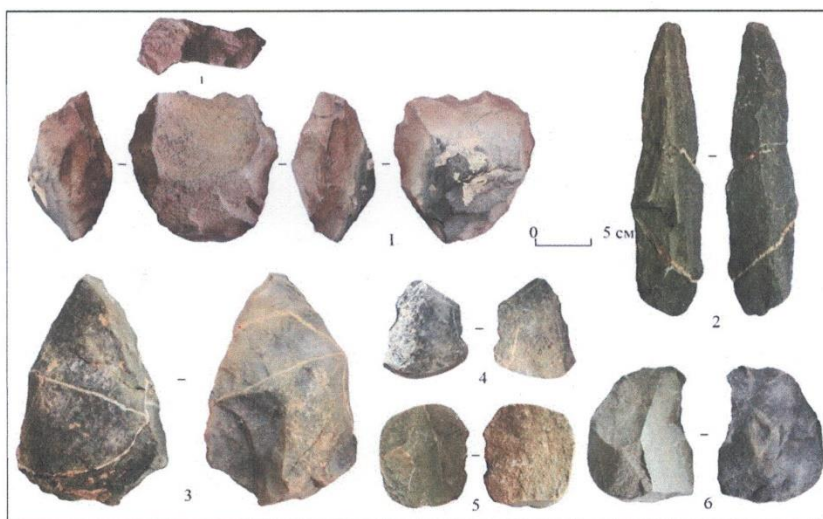
Цохиур чулуу. Эхний цохиур хар судалтай, улаавтар өнгийн цахиуржсан аргиллит чулууны хагархай. Тэг дундуураа хугарсан. Цохиурын үзүүрийн мөлгөр хэсэгт холторч, хэлтэрсэн байдалтай болжээ. Холторсон ормоос харахад энэ багажийг удаан хугацаагаар хэрэглэж байсан нь тодорхой байна. Дараагийн цайвар өнгийн, жижиг, дунд ширхэгтэй боржин чулуун цохиур нимгэн, дугариг хэлбэртэй. Уг багажийн ирмэгт хоёр хагарал тод мэдэгдэж байна. Эргэн тойрны ирмэг жигд элэгдэж, хэлтэрч, холторчээ (4-р зураг, 2).

Гилбэр. Гилбэр маягийн зэвсэг хоёр байгаа ч хоорондоо эрс ялгаатай. Эхний зэвсгийг хөх саарал өнгийн кварцын судалтай алевролитон цул чулуугаар хийсэн. Хэм тэнцүү гурвалжин хэлбэртэй. Нэг үзүүрийг нарийсан, шовхолж, хоёр өргөн талыг хагалж цуулан, холтчин засчээ. Зэвсгийн гадар ихээхэн хэмжээгээр элэгдэж өгөршсөн (3-р зураг, 1). Хоёрдахь зэвсгийг хийхдээ урт гонзгой, габбро диорит чулууны унаган хэлбэрт зохицуулан, чадварлаг хувиргаж, нэг талыг нь сайтар цуулан янзалж, жадны гилбэр маягийн төрхтэй болгон хийжээ. Хөндлөн огтлолоороо цуйцан хэлбэртэй харагдана (4-р зураг, 1).

Шүдлэг-хүлхэр иртэй зэвсэг. Энэ төрлийн зэвсэг дөрөв бий. Тэдгээрийн хоёрыг хавтгай сегментэн залтсаар, нэгийг том залтас, үлдсэн нэгийг зузаан сегментэн хагархай ашиглан үйлджээ. Тэдгээрээс сегментэн цуулдсаар хийсэн зэвсэг тод ялгарна. Цуулдасны урт хоёр ирмэгийг сэлтлэн хагалж шүдлэг ир гаргасан байна. Чулууны өнгөн бүрхүүл хадгалагдан үлдсэн богино ирмэгийн эсрэг ирмэгийг ташуу хагалсаны улмаас ир гаргасан хоёр хажуу урт, богино харагдана. Урт ирмэгийг дотор, гадна талаас нь сөөлжүүлэн, сэлтлэх замаар гаргасан гурван ховил, хоёр шүд ихэд мөлийж элэгдсэн. Богино ирмэгийг, гадна талаас том, жижиг хоёр сэлтлэн, дунд хэсэгт ганц богино шүд гаргасан нь басхүү элэгдсэн харагдана. Ирний элэгдлийн байдлаас харахад, энэ зэвсэг удаан хугацаагаар хэрэглэгдэж байсан нь тодорхой байна (3-р зураг, 3). Дараагийн зэвсгийг зуван дугуйдуу, нимгэн, сегментэн цуулдсаар хийсэн. Уг цуулдасны нэг тал ганц цуулалтаар тэгш хагарч үлдсэн бол нөгөө талыг хэд хэд цохиж цуулан тэгшилжээ. Урт хажуу нэг ирмэгийг дотор болон гадна талаас сөргүүлэн хагалж ховил гаргахад гол хэсэг ихэд шовх хэлбэртэй үзүүртэй болсон байна. Ирний эсрэг хажуугийн дээд буланг холтчин цуучсан нь мэдэгдэнэ (3-р зураг, 6). Дараагийн зэвсгийг жишүү гурвалжин

1-р зураг. Годон голын хөндий

2-р зураг. Годон голын чулуун зэвсгүүд: 1 – үлдэц, 2 – гилбэр мэс, 3 – гилбэр зэвсэг, 4, 5 – шүдлэг иртэй зэвсэг, 6 – хянгар

хэлбэртэй, анхдагч, том хэмжээний залтас ашиглан хийсэн байна. Энэ залтасны дотор тал тэв тэгшхэн. Анх харахад байгалийн жамаар ховхорсон мэт боловч чулууны нэг богино талаас цохилт хийж цуулсан нь мэдэгдэнэ. Энд цохилт хийсэн цэг, хортон тод мэдэгдэж байна. Харин дотор тал нь тэв тэгшхэн хагарсан явдал нь чулууны дотоод бүтэц зүйн онцлогтой холбоотой ажээ. Цохилтын талбайн эсрэг ташуу, урт хажууг булангаас эхлэн тэг дунд хүртэл ховиллон ухах аргаар ирлэжээ.

Ир нь тэгш бус, ямартай ч таван шүд маягийн үзүүр мэдэгдэнэ. Ирэн хэсэг нэлээд элэгджээ. Цохилтын талбайн зүүн хажуугийн дунд хэсэгт хоёр талаас босоо цуулан гаргасан хурц шовх ганц үзүүр ёрдойн харагдах нь энэ зэвсэг хосолмол үүрэгтэй байсныг илтгэнэ (3-р зураг, 7).

Сүүлийн зэвсгийг хөх саарал өнгийн сегментэн цуулдас ашиглан хийхдээ нарийн талын нэг үзүүрийг нимгэлэн хурцлан засаж, ташуу байдлаар сөөлжүүлэн хоёр ховил гаргасны дүнд, голын шүд их шовх болсон онцлогтой (3-р зураг, 8).

Хянгар. Цуглуулганд буй хянгарууд түүхий эд, хийсэн чулуу, хэлбэр, хэмжээгээрээ хоорондоо ялгагдана. Эхний хянгарыг нүхжилт ихтэй, хөх саарал өнгийн нарийн цул, цахиуржсан аргиллит чулууны гурвалжиндуу хэлбэрийн хагархайгаар хийжээ. Зэвсгийн нэг өргөн тал чулууны өнгөн бүрхүүллээрээ байна. Харин нөгөө талыг хянгалан зассан. Чулууны хажуу урт ирмэгийн нэгийг том томоор холтчин хагалж, дараагаар нь дунд хэсгийн доохоос дээд булан хүртэл завсаргүй, босоо байдлаар холтлон ирлэжээ. Энэ ир гол хэсгээрээ бага зэрэг хотгор харагдана. Иртэй уулзсан нарийн ирмэгийг хэд хэд хагалсан боловч нэмж ирлэлгүй орхисон байна (3-р зураг, 5).

Бусад хянгаруудын хоёроос бусдыг сегментэн цуулдсаар хийсэн. Тэдгээрийн нэг нь хөндлөн, нэг нь давхар, хоёр нь уртааш иртэй, үлдсэн нь конвергент иртэй.

Бор өнгийн алевролитоор хийсэн хянгарын ирийг чулууны урт ирмэгийг дагуулан олон дахин цуулж, хурцлан улмаар торгон ирмэгийг дахин засаж, холтчин ирлэсэн байна. Эсрэг тал руу мөн цуулалт хийжээ. Зэвсгийн ирний эсрэг тал чулууны өнгөн бүрхүүлээ хадгалсан байх ба гарт барихад тун эвтэйхэн хэлбэртэй юм. Чулууны хэлбэрээс шалтгаалан нэг булан нь шовх үзүүртэй мэт харагдана (4-р зураг, 4). Дараагийн хянгарын ирийг урт, нимгэн ирмэгийг дагуулан, гүдгэр хэлбэрт оруулан засаж, гадна талаас нь ирлэсэн байна. Элэгдлийн байдлаас шалтгаалан ирлэлтийн байдлыг тодорхойлоход хүндрэлтэй. Ямартай ч нэлээд гүдийлгэн, налуу байдлаар холтчин ирлэсэн байсан нь мэдэгдэнэ (4-р зураг, 3). Габро диорит чулууг ашиглан хийсэн хөндлөн иртэй хянгарын цохилтын талбайн эсрэг талын ирмэгийг томоор хагалан налуу байдалтай болгож ирлээд дараа нь жижгээр холтчин засжээ. Ирний хэлбэр үл мэдэг гүдгэр (4-р зураг, 7). Гурвалжин хянгарыг дотор тал нь

тэв тэгш хагалагдсан гурвалжин хэлбэрийн залтас ашиглан хийжээ. Залтасны суурь, хажууг хагалж цуучин, налуу хэлбэртэй болгон сайтар зассаны дараа жижиг, жижгээр холтчин ирлэжээ (4-р зураг, 8). Анхдагч залтсаар хийсэн хянгар давхар иртэй. Зууван хэлбэртэй. Ногоон саарал өнгийн алевролитон, нимгэн залтасны хоёр урт хажуугийн ирмэгийг дотор гаднаас сөөлжүүлэн холтчин ирлэсэн онцлогтой (3-р зураг, 2).

Дугуй хянгарын эргэн тойрны ирмэгийг дугуйруулан холтчин засаж ирлэж, ашигласан онцлогтой. Түүхий эдийн хувьд хөх саарал өнгийн, хуудаслаг, гялтгануур бүхий занар чулуу ашиглан хийсэн (4-р зураг, 9).

Холтослуур. Энэ төрлийн багаж хоёр байна. Эхний багажийг тэнхлэгийн дагуу голоороо цуурч хагарсан том хэмжээний хайрганы хагархайгаар хийсэн (4-р зураг, 11). Нэг тал нь чулууны өнгөн бүрхүүлээ хадгалжээ. Харин нөгөө тал нь тэгшхэн. Нарийн үзүүрийг хонхөйлөн ухаж хагалан улмаар нямбай ирлэсэн байна. Урт хажуугийн налуу ирмэгээр жигд бус ирлэлт мэдэгдэнэ. Ховилын эсрэг талын булан хагарсан. Ирний байдлаас харахад нэлээд элэгдсэн байдалтай байгаа нь удаан хугацаагаар хэрэглээнд байсныг илтгэнэ. Энэ төрлийн багаж модны мөчрийг холтослох үүрэг зориулалттай байдаг. Өөрөөр хэлбэл жад хийхэд зориулан сонгосон саваа модыг холтослож байсан зэвсэг юм. Дараагийн холтослуурыг хийхдээ, хар саарал өнгийн алевролитон залтасны цохилтын хөтгөрдүү талбайн нэг буланг ухаж цуулац, жижгээр хэлтэн ирлэж хүнхэр ховил гаргаж хийсэн байна. Ховил ирний эсрэг талын ирмэгийг дотор гаднаас сөөлжүүлэн хэлтэлж, мэдэгдэм ирлэжээ.

Нухуур чулуу. Цагаан өнгийн бүдүүн ширхэгтэй, боржин чулууг засаж, өндөг шиг, зууван дугуй хэлбэртэй болгон нэг өргөн талаар нь ургамлын үндэс, зэрлэг амуу, буудай зэргийг нухах зэвсэг болгон хувиргажээ. Энэ зэвсэг нь цуглуулганд байгаа бусад зэвсгээс түүхий эд, зориулалтын хувьд ч, он цагийн хувьд ч эрс ялгагдана. Неолитын үед холбогдоно.

Шовх "хамартай" зэвсэг. Хөх саарал өнгийн алевролит чулууны хагархайгаар хийжээ. Чулууны нэг нарийн үзүүрийг хоёр талаас нь цохиж богино, шовх "хамар" гарган зассан байна. Нэлээд хэмжээгээр элэгдсэн (4-р зураг, 10)

Сегментэн цуулдас. Хөх саарал өнгийн занарлаг чулуугаар хийсэн дугуйрсан булантай цуулдас. Үзүүр нь хагарсан. Хадгалалтын байдал дунд зэрэг. Нэг хажуугийн ирмэг нь маш хурц. Энэ ирмэг гол хэсэгтээ хэд хэд хэлтэрсэн байгаа харагдах ба энэ нь огтлох, зүсэх үйлд хэрэглэж байсны илрэл юм. Өөрөөр хэлбэл чулууны өөрийнх нь хурц ирмэгийг ашиглан, зориуд ирлэлгүйгээр зэвсэг болгон ахуйдаа ашиглаж байсан байна (4-р зураг, 5).

Залтас. Бор саарал өнгийн занарлаг чулуунаас цуулж авсан, хоёрдогч, зууван гонзгой хэлбэрийн залтас байна. Гадаргуу нь ихээхэн элэгдсэн тул цуулалтын шинж төлөвийг тодорхойлоход хүндрэлтэй ажээ. Ирмэгүүд нь элэгдэж, мөлийсөн байдалтай харагдана.

Годон голын дагуух палеолитын чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэл, он цаг харилцан хамаарлын асуудал

Годон голын хөндийгөөс илэрч олдсон дурсгалууд нь тооны хувьд хэдий цөөн ч Монгол Алтайн нурууны салбар уулсын хоорондох голын хөндийд доод палеолитын төгсгөл, дунд палеолитын үед эртний хүмүүс өргөн хүрээтэй тархан нутаглаж, аж төрөн, ан агнуурт суурилсан идэвхитэй амьдралтай байсныг батлан харуулж байгаагаараа чухал ач холбогдолтой юм.

Чулуун зэвсгийн элэгдлийн байдал харилцан адилгүй. Элэгдэл өгөршлийн байдлаараа гурван хэсэгт хуваагдана. Гадаргуу нь элэгдэл өгөршилд их өртсөн эдлэл тав, дунд зэргийн элэгдэлтэй арван гурав, бага зэрэг элэгдэлтэй таван эдлэл байна.

Мэдээжээр чулуун зэвсгийн гадаргуугийн элэгдлийн шинж байдал нь он цагийг баримжаалах үндсэн шалгуурын нэг болдог хэдий ч түүхий эд бөлөх чулууны өөрийнх нь бүтцийн онцлогоос хамаарч элэгдэл өгөршилд харилцан адилгүй байдлаар ордогийг харгалзан үзэх шаардлагатай. Гэхдээ Годон голын чулуун зэвсгээс харахад нэг төрлийн түүхий эд чулуугаар хийсэн багаж зэвсгийн хадгалалтын байдал харилцан адилгүй байгаа нь он цагийн ялгамжтай байдлыг илтгэнэ.

Өгөршил ихтэй хэсэг. Энэ хэсэгт гилбэр, хоёр хянгар, шовх “хамартай” зэвсэг, залтас хамаарна.

Гилбэр зэвсэг элэгдэж, цуулалт хийсэн арга ажиллагааг тандан шинжихэд хүндрэлтэй болжээ. Зэвсгийн хоёр тал хавтгай, үзүүр шовх, суурь нэлээд өргөн. Нэг хажуугийн ирмэг ихэд мөлийсөн нь он удаан жил салхины нөлөөгөөр мөлийж өгөршсний үр дагавар юм. Харьцангуй гайгүй элэгдсэн нөгөө ирмэгээс харахад гилбэр зэвсэг хийх үндсэн арга барилын дагуу ирмэгээс дотогш, хоёр талын гадаргуу руу хагачин цохиж хурцалсан нь тодорхой ажээ.

Монгол орноос урьд өмнө гилбэр зэвсэгтний томоохон бууц хэд хэд олдсон бөгөөд хамгийн томоохон нь Ярх, Ёроол говийн дурсгал юм [2]. Годон голын гилбэр, түүхий эд, хэмжээ болоод хийсэн арга барилын хувьд дээр суурингийн гилбэр зэвсгүүдээс эрс ялгарна. Харин Цахиуртын хөндийгөөс олдсон нэг гилбэртэй адилсаж байгаа нь сонирхол татна. Энэ гилбэрээс Годон голын гилбэр хэмжээний хувьд харьцангуй том ч хийсэн арга ажиллагаагаараа тун төстэй юм. Цахиуртын хөндийн 3-р цэгээс өөр гурван гилбэр олдсоны гадаргуу нь ихэд элэгдсэн байжээ. Судлаачид Цахиуртын хөндийн гилбэр зэвсгийн арга ажиллагааг шинжин судлаад “...ях аргагүй хоёр талаас засаж янзлах арга ажиллагаа байгаа хэдий ч дээрх бифасуудыг ашелийн сонгодог гилбэр зэвсэгт хамааруулан үзэхэд хүндрэлтэй байна. Анхдагч гилбэр хэмээн үзвэл зүйд нийцмээр” хэмээн үзсэн байдаг [3, 65]. Үүнтэй уялдан авч үзэхэд, Годон голын гилбэр зэвсэг ч ашелийн сонгодог гилбэрээс ялгарах ба дээрх судлаачдын нэгэн адилаар анхдагч гилбэрийн төрөлд холбогдуулан үзэх саналтай

байна. Анхдагч гилбэр буюу гилбэр зэвсгийн эртний хэлбэр орон нутгийн хайрган зэвсгийн уламжлалд суурилан Монгол нутагт амьдарч байсан доод палеолитын үеийн эртний хүмүүсийн зэвсэг хийх үйл ажиллагаанд бий болсон нь тодорхой юм. 1970-аад оны үед Оросын археологич А.П.Окладников Дундговь аймгийн Хулд сумын нутгаас олдсон багаж зэвсгэнд тулгуурлан “анхдагч гилбэр” гэсэн томьёололыг анхлан гаргаж байсан билээ [4, 12]. Доод палеолитын анхдагч гилбэр урьд өмнө говийн бүс нутгаас олдож байсан бол Монгол Алтайн нуруунаас олдож байгаа явдал нь энэ багаж зэвсгийн үйлдвэрлэлийн хамрах хүрээ заагийг тэлж байгаа явдал юм.

Энэ хэсэгт багтах хоёр хянгар хэмжээний хувьд хоорондоо ялгарах хэдий ч хийсэн арга барил нэг юм. Тэдгээрийн нэгийг том цуулдсаар, нөгөөг сегментэн дөрвөлжин цуулдсаар хийсэн ажээ. Хоёулангийн ир гүдгэр. Элэгдлийн байдлаас шалтгаалан ир гаргалтыг бүрэн дүүрэн тодорхойлоход хүндрэлтэй байна. Хянгар зэвсэг бол палеолитын бүхий л шатны туршид голлох зэвсгийн нэг байсаар ирсэн юм. Годон голын том хянгарын хувьд Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын нутаг Бага Баян-2 бууцнаас олдсон цуулдсаар хийсэн хянгартай төстэй [5, 280]. Бага Баян-2-оос 1996 онд МОАХАЭ-ийн хайгуулын баг 29 тооны чулуун зэвсгийн дурсгал илрүүлэн олсоноос гадаргуу нь хүчтэй болон дунд зэргийн байдалтай өгөршсөн 17 эдлэлийг доод палеолитын үед холбогдуулан авч үзсэн байдаг [5, 54].

Годон голын чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлд хатуу цохиурын аргыг өргөн хэрэглэж байсан нь дээр өгүүлсэн хянгарын бэлдэц болох сегментэн цуулдсаас тод харагдана. Сегментэн цуулдас, түүгээр хийсэн багаж зэвсгүүд Нарийн гол 17 чулуун зэвсгийн дурсгалын доод, дунд палеолитын олдвор хэрэглэгдэхүүн дотор элбэг тааралддаг [6, 350, 354, 359, 360, 361, 367, 370, 371].

Энэ хэсгийн багаж зэвсгийн хийсэн арга барил, тодорхой онцлог шинжүүдэд тулгуурлан доод палеолитын төгсгөл шатанд холбогдуулан үзэх саналтай байна.

Элэгдэл огоршилд дунд зэрэг ортсон хэсэг. Энэ хэсэгт леваллуагийн үлдэц, сегментэн цуулдас, урт гилбэр, цохиур чулуу, шүдлэг зэвсэг (4 ш), хянгар (5 ш), холтослуур багтаж байна. Тэдгээрийн гадаргуу, ирлэсэн хэсэг бүхэлдээ элэгдсэн хэдий ч ирлэлтийн байдал, цуулалтын ором тодорхой хэмжээгээр танигдана.

Годон голын хөндийн чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн хэв шинжээс харахад леваллуагийн арга барил нэгэнт хөгжлийн оргилдоо хүрсэн үеийн үйлдвэрлэл байсан нь өргөн залтас цуулан авсан леваллуагийн үлдцээс тодорхой мэдэгдэнэ. Леваллуагийн чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэл нь доод палеолитын үед үүсэл нь тавигдаж улмаар дунд палеолитын үед оргилдоо хүрч, дээд палеолитын үе хүртэлх урт удаан хугацааг дамжин уламжлагдаж ялтсан цуулалтын аргад халаагаа өгсөн онцлогтой байдаг. Иймд Годон голын хөндийгөөс

олдсон энэ үлдцээс харахад ямартай ч дунд палеолитын хөгжингүй үеийн чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүн болох нь илт ажээ. Энэ төрлийн үлдэц манай орон болон хөрш зэргэлдээх газар нутгаас нэлээд элбэг олддог юм. Леваллагийн чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүн болох Годон голын үлдэцтэй адилсах үлдцүүд манай орны Үенч-1 [1; 7, с. 3-27; 8, с. 215, 216], Нарийн гол 17а, Нарийн гол 17в [6, 347, 355; 8, 215, 216], Байдраг-3 [6, 326], Барлаг гол-2 [1, 637] хөрш зэргэлдээх Уулын Алтайн Карам [9], Енисей мөрний Каменный Лог [10], Казахстаны Мугожар [11, 85] зэрэг газраас олдсон байна. Каменный Логийн леваллуагийн үйлдвэрлэлийг А.П.Деревянко Алтайн үйлдвэрлэлээс улбаатай буюу Алтайгаас нүүдэллэн очсон популяцтай холбоотой хэмээн үзсэн байдаг [8, 98]. Мөн тэрээр Енисей мөрний оримын доод палеолит тэр дундаа леваллуагийн чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэл Мөнгөлөөс гаралтайг нэгэнтээ онцлон дурджээ [8, 142].

Казахстаны Каратау нурууны хаяа уулсын бэлд орших Кошкурган-I бууцны чулуун зэвсгийн олдвор дотор богиновтор өргөн залтас цуулж авсан леваллуагийн үлдэц олон байна. Тэдгээрийн цуулсан арга барил Годон голоос олдсон үлдэцтэй адил боловч хэмжээний хувьд арай бага, хавтгай хэлбэртэй ажээ. Харин кварцаар хийсэн нэг үлдэц хэлбэр, цуулалтын хувьд тун адил буй нь сонирхол татна [12, 13].

Годон голын чулуун зэвсгийн өөр нэг онцлог бол байгалийн чулууны өөрийнх нь хэлбэрийг чадамгай ашиглан, бага зэрэг засаж зэвсэг болгон хувиргасан явдал юм. Энэ нь урт нарийн гилбэр, хавтгай холтослуур зэргээс тод харагдаж байна.

Энэ хэсгийн эдлэлүүд дотор хянгар, шүдлэг ирт зэвсгүүд буслаас тод ялгарна. Хянгар зэвсгүүд хэмжээ хэлбэрийн хувьд хоорондоо ялгаатай. Тэдгээрийн гурвыг том хэмжээтэй сегментэн цуулдас ашиглан хийсэн өвөрмөц онцлогтой.

Годон голын хянгартай төстэй арга барилаар хийсэн багажууд Монгол орны дунд палеолитын үеийн дурсгалуудад түгээмэл тааралдана. Тухайлбал Нарийн гол-2 [6, 338], Нарийн гол-17а [6, 351, 357] зэрэг дурсгалт газраас олдсон хянгарууд хийсэн арга барилын хувьд тун төстэй байна.

Дунд зэргийн элэгдэл бүхий багаж зэвсгүүдийг багаж зэвсгийн хийсэн арга барил, ижил төстэй дурсгалуудтай харьцуулан авч үзвэл дунд палеолитын үед холбогдох нь тодорхой ажээ.

Бага элэгдэлтэй эдлэлүүдээс харахад элэгдэл өгөршлийн байдал сулвтар байгаа нь мэдэгдэнэ. Энэ хэсэгт хоёр цохиур чулуу, хянгар, нухуур, холтослуур хамаарна

Энэ хэсэгт хамаарах, нэг тал нь улаан шаргал өнгөн бүрхүүл тогтсон цайвар шаргал боржин цохиур чулуутай төстэй эдлэл мөн Цахиуртын хөндий, Баяннуур-1 [1, 561-таб. LXV-8] дурсгалт газраас олдож байв. Цахиуртын

хөндийн цохиуртай түүхий эд болон хэмжээний хувьд дүйцэх хэдий ч Годон голын цохиур харьцангуй нимгэн юм. Баяннуурын дурсгалыг судалсан судлаачид бүхэлд нь дээд палеолитын үед холбогдуулан авч үзсэн нь [1, 474] манай цуглуулгад буй олдвор хэрэглэгдэхүүнтэй харьцуулан үзэх, он цагийг дүйцүүлэн тогтоох бололцоог олгож байна. Холтөслуур, хянгарын хувьд чулууны гадаргуунд хэдийгээр элэгдэл үүссэн хэдий ч ир хэсэг нь тод мэдэгдэх тул энэ хэсэгт хамааруулан үзсэн юм.

Нухуур чулуу харьцангуй хожуу буюу неолитын үед холбогдоно.

Товч дүгнэлт

Годон голын хөндийгөөс олж цуглуулсан чулуун зэвсгийн зүйл хэдийгээр тооны хувьд цөөн боловч чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн арга ажиллагааг тандах, түүн дээр тулгуурлан холбогдох он цагийн асуудлын талаар таамаглал дэвшүүлэх бололцоог бүрэн олгож байна.

Багаж зэвсгийн гадаргуу харилцан адилгүйгээр өгөршиж элэгдсэн байгаа нь он цагийг баримжаалах нэгэн шалгуур юм. Элэгдэл өгөршлийн байдлаараа гурван хэсэгт хуваагдах бөгөөд дунд зэргийн элэгдэл бүхий багаж зэвсгүүд дийлэнх хувийг эзлэж байна.

Гадаргуу нь их хэмжээгээр элэгдэж өгөршсөн багаж зэвсгүүд доод палеолитын үед холбогдох бүрэн магадлалтайг энд цохон дурдах нь зүйтэй. Тэдгээр багажуудын заримыг болхидуу сегментэн цуулдсаар хийсэн нь энэ санааг давхар батлана.

Годон голын чулуун зэвсгийн төрөл зүйл, хадгалалтын байдал зэрэгт үндэслэн үзэхэд их болон дунд зэргийн элэгдэлтэй эдлэлүүд доод палеолитын төгсгөл дунд палеолитын үед, неолитын нухуур чулуунаас бусад үлдэх эдлэлүүд дээд палеолитын үед холбогдоно.

Багаж зэвсгүүдээс харахад хянгар зэвсэг давамгайлна. Энэ нь тухайн нутагт амьдарч байсан нэн эртний хүмүүсийн эрхлэх аж ахуйг тодруулах чухал ач холбогдолтой бөгөөд ан агнуур голлон эрхэлж, агнасан амьтныхаа арьсыг өвчих махыг эвдэх үйлд энэ зэвсгийг түлхүү ашиглаж байжээ. Ан агнуурын чухал зэвсэг болох урт жадны гилбэр маягийн зэвсэг олдсон нь Годон голын нэн эртний хүмүүсийн аж ахуйн хэв шинжийг сэргээн тодруулахад чухал ач хэлбэгдэлтэй юм. Мөн шүдлэг хүнхэр ирт, хөлтөслуур зэвсгүүд төдөрхөй тоогоор олдож байгаа нь мод боловсруулах үйл тэр дундаа холын тусгалт зэвсэг болох жадны бие модыг тайрах, засаж хэлбэржүүлэх, холтөслөхөд ашиглагдаж байжээ.

Хоёр цохиур чулуу олдсон нь чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн арга ажиллагааг тандах бололцоог олгож байгаа юм. Тэдгээр нь хоорондоо ялгаатай. Нэг нь бахим хүнд, голоороо хагарсан зууван хайрга бол нөгөө нь нимгэн

хавтгай, ирлэгч маягийн цохиур юм. Элэгдлийн байдал, холторсон ором зэрэг нь удаан хугацаагаар хэрэглэгдэж байсныг илтгэн харуулна.

Годон голын чулуун зэвсгийн цуглуулгад сегментэн цуулдас түүгээр хийсэн багаж олон байгаа болон хатуу цохиур чулуу олдож буй нь чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэл нь хайрган зэвсэг хийх уламжлал дээр суурилж байсныг харуулж байна. Түүнээс гадна леваллуагийн үлдэцээс харахад палеолитын чулуун зэвсгийн сонгодог үйлдвэрлэл тухайн бүс нутгийн эрний хүмүүсийн дунд харьцангуй сайн хөгжсөн байсан нь илт байна. Леваллуагийн чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэл хайрган зэвсгийн уламжлал дээр суурилан, 700 -500 мянган жилийн тэртээгээс Монгол улсын нутаг дэвсгэрт амьдарч байсан нэн эртний хүмүүсийн багаж зэвсэг үйлдвэрлэх арга ажиллагаанд шинээр үүсэн хөгжиж эхэлсэн бөгөөд цаашид дээд палеолитын дунд шат хүртэл үргэлжилсэн байдаг. Чулуун зэвсгийн үеийн энэхүү гайхамшигт арга технологийн төд илэрхийлэл болсон үлдэц олдсон нь Монгол Алтайн нурууны бүс нутаг леваллуагийн чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн нэгэн голомт нутаг байсныг илтгэн харуулж байна.

Чулуун зэвсэг хийсэн түүхий эдийг тандахад Монгол Алтайд түгээмэл тархсан кембри-ордовикийн галавын алевролит (зануужин), аргиллит, занарлаг чулууд голлож байна. Хүрмэн чулуу, цахиуржсан аргиллит, габро-диорит, боржин чулуудыг ч мөн ашиглажээ.

Цаашид Годон голын дагуу чулуун зэвсгийн судалгааг түлхүү явуулж доод, дунд, дээд палеолитын үеийн томоохон дурсгалт газруудыг шинээр илрүүлэн олох зайлшгүй шаардлагатай хэмээн үзэж байна.

Талархал

Годон голын хөндийн чулуун зэвсгийн дурсгалыг илрүүлэн олсон Монгол-Францын хамтарсан археологийн экспедицийн судлаачид болон удирдагч Ц.Төрбат, П.Х.Жискар нарт халуун талархал илэрхийлье.

Ном зүй

[1] Деревянка А.П., Дорж Д., Васильевский Р.С., Ларичев В.Е., Петрин В.Т., Девяткин Е.В., Малаева Е.М. Палеолит и неолит Монгольского Алтая. – Новосибирск, 1990.

[2] Окладников А.П. Палеолит Монголии. –Новосибирск, 1986.

[3] Деревянка А.П., Зенин А.Н., Олсен Д., Петрин В.Т., Цэвээндорж Д. Палеолитические комплексы Кремневой Долины (Гобийский Алтай). – Новосибирск: Изд-во ИАЭт СО РАН, 2002. – (Каменный век Монголии). – 296 х.

[4] Окладников А.П., Дорж Д. Отчет палеолитического отряда ССМИКЭ за 1971-1973 и 1978. УБ., 1978. АХГБСХ.

[5] Деревянко А.П., Олсен Д., Цэвээндорж Д., Зенин А.Н., Кривошапкин А.И., Николаев С.В., Мыльников В.П., Ривс Р.У., Гунчинсүрэн Б., Цэрэндагва Я. Археологические исследования Российско-монгольско-американской экспедиции в Монголии в 1996 г. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1998. – 344 х.

[6] Деревянко А.П., Петрин В.Т., Цэвээндорж Д., Девяткин Е.В., Ларичев В.Е., Васильевский Р.С., А.Н.Зенин, С.А.Гладышев. Палеолит и неолит северного побережья Долины озер. –Новосибирск, 2000.

[7] Деревянко А. П., Петрин В. Т. К проблеме раннепалеолитических индустрий Центральной Азии (по материалам памятника долины р. Уэнч. Монгольский Алтай). - Раннепалеолитические комплексы Евразии / РАН. Сиб. отд.-нис. Ин-т археологии и этнографии. – Новосибирск, 1992. Тал 3 – 27.

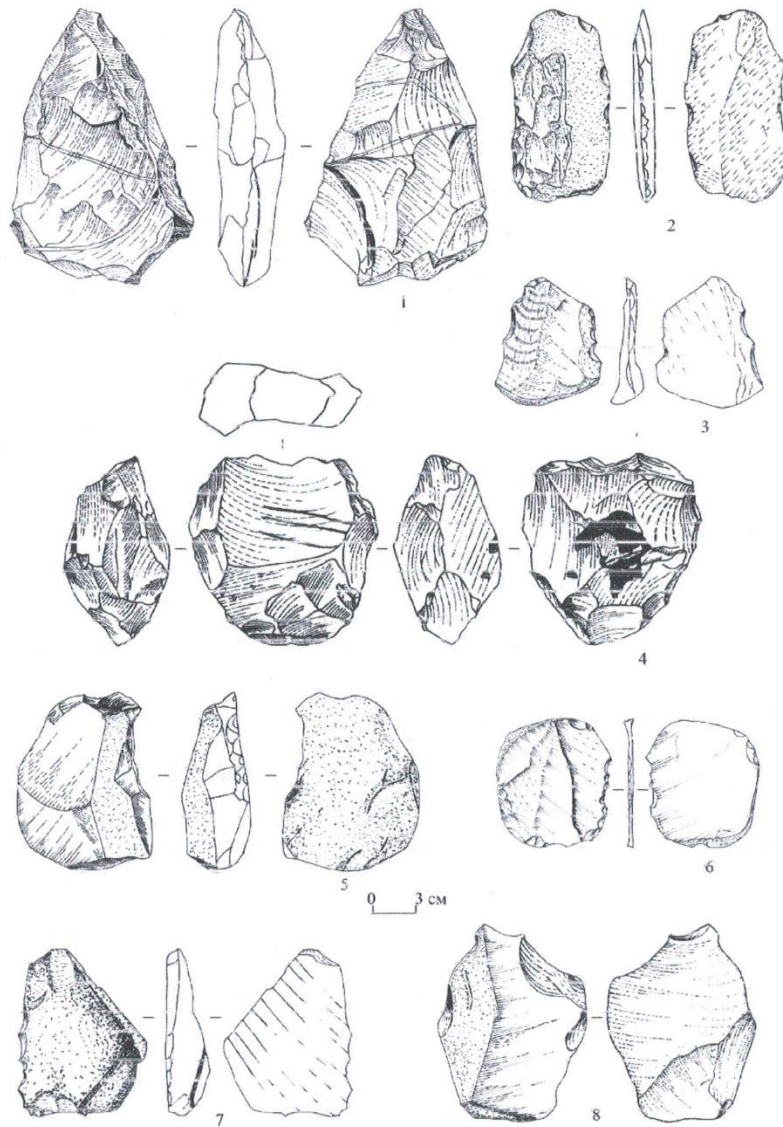
[8] Деревянко А.П. Первоначальное заселение человеком Северной, Центральной и Средней Азии. Новосибирск, 2017. Изд-во ИАЭТ СО РАН. 884 х.

[9] Деревянко А. П., Шуньков М. В., Болиховская Н. С., Зыкина В. С., Кулик Н. А., Ульянов В. А., Чиркин К. А. Стоянка раннего палеолита Карама на Алтае. – Новосибирск, 2005.

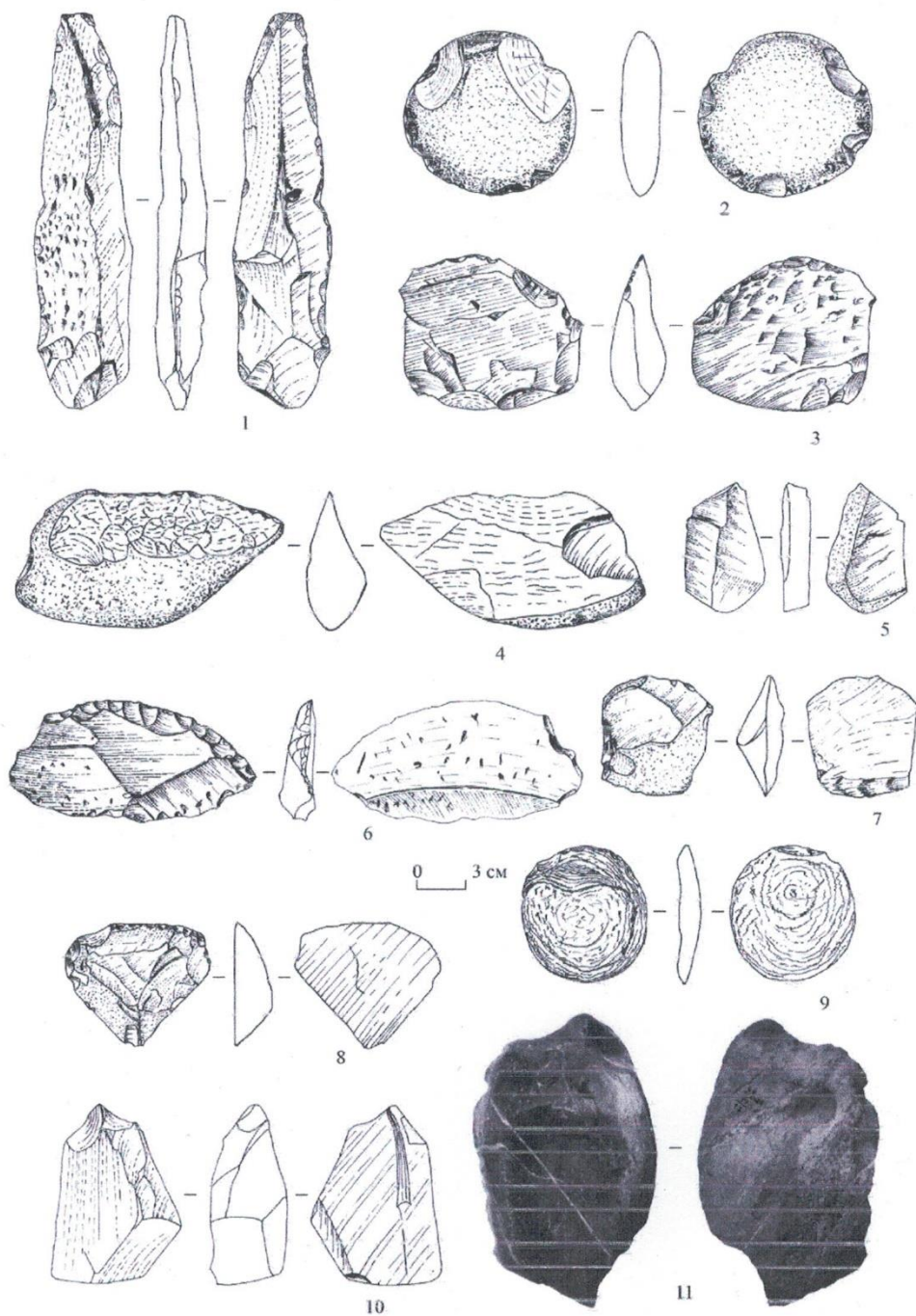
[10] Дроздов Н.И., Чеха В.П., Артемьев Е.В., П.Хазартс. Археология и четвертичные отложения Куртаковского археологического района. – Красноярск, 2007.

[11] Деревянко А.П. Бифасиальная индустрия Восточной и Юго-Восточной Азии. Новосибирск, 2014. Изд-во ИАЭТ СО РАН. 372 х.

[12] Деревянко А.П., Петрин В.Т., Таймагамбетов Ж.К., Исабеков З.К., Рыбалко А.Г., Отт М. Раннепалеолитические микроиндустриальные микроиндустриальные комплексы в травертинах Южного Казахстана. – Новосибирск, 2000.

3-р зураг. Годон голын чулуун зэвсгүүд: 1 – гилбэр, 2, 5 – хянгар, 3, 6-8 – шүдлэг хүнхэр иртэй зэвсэг, 4 – леваллуагийн үлдэгдэл

4-р зураг. Гадон галын чулуун зэвсгүүд
 1 – гилбэр, 2 – цохиур чулуу, 3, 4, 6-9 – хянгар, 5 – сегментэн цуулдас,
 10 – хошуутай зэвсэг, 11 – холтослуур

Монголын Археологчдын
холбоо

ШУА-ын Археологийн
хүрээлэн

Монголын
Үндэсний музей

Монгол Улсын Их
Сургууль

МОНГОЛЫН АРХЕОЛОГИ - 2019

Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл

2019 оны 12 дугаар сарын 20-21-ний өдөр
МУИС-ийн номын сан, 502 тоот танхим

Улаанбаатар хот
2019 он

**“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ
АЛТАЙ ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ СУДАЛГАА” СУУРЬ
СУДАЛГААНЫ ТӨСЛИЙН 2019 ОНЫ ХАЙГУУЛ СУДАЛГААНЫ
УРЬДЧИЛСАН ҮР ДҮН**

Я. Цэрэндагва, С.Далантай

Удиртгал

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төсөл 2019 оноос хэрэгжиж эхэлж байна. Тус төслийн үндсэн зорилтууд нь Алтай Таван Богдын бүс нутагт чулуун зэвсгийн дурсгалын нарийвчилсан хайгуул судалгаа хийж хуучин чулуун зэвсгийн доод, дунд, дээд шат, дунд, шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдох бууц, сууринг илрүүлэн олох, чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн арга барилыг тогтоон, хөгжлийн чиг хандлагыг тодорхойлох, Монгол Алтайд эртний хүн хэдий үеэс эхлэн амьдарч эхэлсэн цаг хугацааг тодруулах, Монгол Алтайн нурууны палеолитын соёлын Төв Ази, Зүүн хойд Азийн соёлд үзүүлсэн нөлөө, ач холбогдлыг тодорхойлох, илэрч олдсон эд өлгийг бүртгэн баримтжуулж судалгааны эргэлтэд оруулах, нэгдсэн мэдээллийн сан бий болгох явдал юм. 2019 онд, хээрийн судалгааны ажлыг Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус, Цэнгэл сумдын нутагт хийж гүйцэтгэв.

Хайгуул судалгаа

Төслийн энэ жилийн судалгаа хайгуул дээр суурилан явагдлаа. Шугаман хайгуулын арга зүйг голлон хэрэглэв. Хайгуулын явцад Цэнгэл сумын нутаг Ховд голын сав дагуугаас чулуун зэвсгийн 12 дурсгалт газар илрүүлэн олсон.

1-р дурсгалт газар. Ховд голын зүүн эрэг, Жаншит уулын холхи амны зүүн талын хадтай хошуун дээр байрлана. Энэ хошуу нь 8-10 м өндөртэй. Дэнжийн оройн 10x15 м талбайгаас 2 ш чулуун зэвсэг олсны нэг нь иртэй залтас, нөгөө нь холтослуур зэвсэг байв. Хайгуулыг өргөн талбайгаар холхи амны эх хүртэл хийсэн боловч өөр ямар нэгэн олдвор олдоогүй.

2-р дурсгалт газар. Ховд голын баруун эрэг Цэнгэл сумаас голоо өгсөөд 5 км зайтай, авто замын урд нэгэн өргөн амны ар дэнж дээрээс чулуу тойруулан өрсөн байдалтай чулуун байгууламж, түүний дотор 2 чулуун зэвсэг, 1 өнгөлж зүлгэсэн билүү маягийн хавтгай чулуу олж илрүүлэв.

3-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-1) Цэнгэл сумын төвөөс хойш 2 км зайтай, Жаншит уулын зүүн хойд бэлийн дэнж дээр, замын баруун талд 50 x 70 м талбайгаас 8 ш чулуун зэвсэг илрүүлсэн.

4-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-2) Өмнөх дурсгалт газрын зүүн хойд зүгт 330 м зайтай доод талын дэнжид байх түрэгийн тахилын хашлагын орчмоос 5 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв.

5-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-3). Цагаан дэнжийн 1-р бууцнаас баруун хойш 200 м зайд өвөрмөц зууван том булшны зүүн талд 50 x 100 м талбайгаас 5 ш чулуун зэвсэг цуглуулсан.

6-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-4). Өмнөх дурсгалт газраас баруун хойш 200 м зайтай, гүехэн судгаар тусгаарлагдсан дэнжийн дээрээс 18 ш чулуун зэвсэг илрүүлэн түүвэрлэсэн.

7-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-5). Цэнгэл сумаас Ховд, Цагаан голын бэлчир орох хамгийн зүүн зам дагуу, Ховд голын 1-р дэнжид байрлана. Энэ дэнж нь 1,5-2 м өндөртэй. Хайгуул хийсэн талбай 100 x 70 м. 14 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн.

8-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-6). Өмнөх дурсгалт газраас баруун тийш 400 м зайтай орших Ховд голын 2-л дэнжийн орой. 50 x 50 м талбайд хайгуул хийж 3 ш чулуун зэвсэг цуглуулсан.

9-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-7). өмнөх дурсгалт газрын хойд талын жалгаар тусгаарласан дэвсэг. 30 x 40 м хэмжээтэй газраас 3 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн.

10-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-8). Цагаан дэнжийн 4-р дурсгалт газрын хойд талын гуугаар тусгаарласан дэвсэг дэнж. Нийт 19 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн байна.

11-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-9). Өмнөх дурсгалт газраас хойш 500 м зайтай дэнжийн хоёр том жалгаар тусгаарлагдсан хэсэг. Энд 100 x 150 м талбайд хайгуул хийж 17 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулсан.

12-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-10). Цагаан дэнжийн хойд хэсэг, Хөх толгойн урд дэнж. Хайгуул хийсэн талбайн баруун хойд талд орчин үеийн оршуулгын газар байна.

Энд 200 x 150 м зурвас газарт хайгуул хийж улмаар 42 ширхэг чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулсан.

1-р зураг. Цагаан дэнж

Ийнхүү энэ жилийн чулуун зэвсгийн хайгуул судалгааны явцад Ховд голын эрэг дагуугаас 12 дурсгалт газар шинээр илрүүлэн олж, 139 ш чулуун зэвсгийн зүйл түүвэрлэн цуглуулав.

Цэнгэл сумын төвөөс хойш Ховд голоо гатлан Цагаан гол орох зам дахйран өнгөрөх, Жаншит хэмээх шовх оройтой сүрлэг уулын зүүн бэл дэвсэг дэнж дээр хүрэл зэвсгийн үеийн хиргисүүр, дундад этний үеийн тахилын хашдагат байгууламжууд, төмрийн түрүү үеийн зэл чулуут цувраа булш, зэл чулуу зэрэг үе үеийн археологийн дурсгал нэн элбэг байдаг. Харин энэ жилийн хайгуул судалгааны үр дүнд палеолитын үеийн томоохон бууц суурин илрүүлэн олсон нь судалгааны өндөр ач холбогдолтой юм.

Цагаан дэнж Ховд голын голдрил, татаал хүртэл үргэлжлэх 3 үелсэн дэнжээс тогтоно. Дэнжийн орой хоорондын зай 90-150 м.

1-р дэнж нь голын татам даган нэлээд дугуйрсан байдалтай харагдана. Яг энэ хэсгээс бид нэг дурсгалт газар илрүүлэн олсон юм. 1,5-2 м өндөртэй.

Дараагийн 2-р дэнж алсаас бага зэрэг нумарсан хэдий чанх хойд зүг чиглэсэн. Дэнжийн өндөр 2-3 м. Энэ дэнжээс 3 дурсгалт газар олсон.

3-р дэнж буюу хамгийн оройн дэнж уулын амнаас буусан ус урсаар олон тооны гуу жалгаар дэнжийг хэрчиж хуваасан. Хайгуул хийхдээ дурсгалт газрын заагийг энэхүү жалгаар баримжаалсан болно. Ийм ч үүднээс энэ дэнжээс 6 чулуун зэвсгийн дурсгалт газар шинээр илэрч олдлоо.

Дэнж тус бүрээс олдсон олдвор хэрэглэгдэхүүн элэгдэл өгөршлийн байдлаараа хоорондоо ялгагдана. 3-р дэнжийн 6 суурингаас олдсон чулуун зэвсгүүдийн гадаргуу ихээхэн элэгдэж өгөршжээ. Чоппер, чоппинг зэвсгүүд хэд хэд олдсон нь чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн төлөв байдлыг тандан үзэх бололцоо олгож байна. Мөн түүнчлэн, цохилтын том товгор бүхий их элэгдэж, ирмэг ир нь мөлийсөн баргил залтсууд олон олдлоо. Энэ бүхэн нь 3-р дэнжид доод палеолитын үед холбогдох чулуун зэвсгүүд байгааг илтгэн харуулж байна. Дурсгалт газрын газар зүй, геоморфологийн төлөв байдал ч үүнийг батлана.

2-р дэнжээс олдсон эдлэлүүд элэгдэлд арай сулавтар өртсөн байгаа бөгөөд чулуун зэвсгийн төрөл зүйлээс улбаалан дунд палеолитын үед холбогдуулан үзэж болохоор байна.

Харин 1-р дэнжийн олдворуудад хэдийгээр зарим нэгэн чоппер зэвсэг тааралдах хэдий ч дийлэнх нь элэгдэлд бага өртсөн, холтослуур, ялтас олон байгаа зэрэгт түшиглэн дээд палеолитын үед холбогдуулан үзэж байна.

Ийнхүү Цагаан дэнжид палеолитын үеийн чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн хөгжлийн зүй тогтлыг илтгэн харуулах олдвор хэрэглэгдэхүүн бүхий томоохон суурингуудыг олж нээсэн нь манай төслийн хамгийн чухал ололт амжилт юм. Дараа дараагийн жилүүдэд энэ газарт хайгуул, малтлагын ажлыг үргэлжлүүлэн хийх төлөвлөгөөтэй байна.

Хадны зураг. Чулуун зэвсгийн хайгуул судалгаа хийх явцад хэд хэдэн хадны зургийн дурсгалт газрыг бүртгэн баримтжуулав.

Шандын эхэний Улаан цохиотын өвөлжөөний хадны зураг, бичээсийн дурсгал.

Баян-Өлгий орох зам зуур Баянхонгор аймгийн Бууцагаан сумын Тэмээт багийн нутаг, сумын төвөөс зүүн тийш 9 км-т орших Улаан цохиотын өвөлжөөний арын хаданд олон тооны хадны зураг, нэг мөр орхон-енисейн бичээс бүхий дурсгалыг үзэж танилцав. Миний бодоход энэ дурсгалт газар нь судалгааны эргэлтэд хараахан ороогүй бололтой.

Том, том боржин үеэлсэн хавтан хадан чулуун тогтоцтой энэ цохионы өмнө зүг харсан нэгэн том хавтгай хадны дээд талыг эзлүүлэн эртний орхон бичээсээр нэг мөр, 17 тэмдэг үсгийг нэлээд томоор сийлэн үлдээжээ. Бичээсийн арын хавтгай хаданд зэтэр, сүүлтэй онгин тамга сийлсэн харагдана. Бичээсийн гол хэсгийн хэдэн үсэг ихэд баларсан байх ба эхэн ба төгсгөлийн үсгүүд тод мэдэгдэнэ.

Ховд голын хадны зураг. Цэнгэл сумын төвийн ойролцоо Ховд голын хойт эрэгт Жаншит толгойн холхи амны адагт байх занарлаг хадтай мөргөцөг хошууны баруун хажуугийн налуу хаданд хэсэг амьтдыг сийлсэн байна. Энэ хадны зураг бүхий мөргөцөгийн оройгоос чулуун зэвсгийн 1-р дурсгалт газрыг олсон юм. Дүрслэлээс аргаль, янгир, адууны дүрслэл тод мэдэгдэнэ. Дурсгал бүхий хошууны зүүн бэлд зэрэгцээ 3 хөшөө, зэл чулууд бас бий.

Чулуун зэвсэг, хадны зургийн дурсгалт газраас зүүн хойш 100 м зайд хадтай шовх үзүүр толгой байх ба урагш харсан хадны төв хэсэгт гурван янгирын дүрслэл байна. Мөн энэ зургаас холгүйхэн, зүүн хойхно байх 8-9 м өндөр том хадны урагш харсан тэгш гадаргууд доод талд янгир, дээд талд нь нэг буга, 2 янгирын тод дүрслэлтэй.

Товч дүгнэлт

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн судлаачид өмнөө чиглүүлсэн зорилтоо биелүүлж, хайгуул судалгааны ажлыг амжилттай хийж гүйцэтгэлээ. Энэ жилийн судалгаагаар урьд өмнө мэдэгдэж судлагдаагүй 12 чулуун зэвсгийн сууринг илрүүлэн, олон зуун чулуун зэвсгийн олдвор хэрэглэгдэхүүнийг цуглуулан, Монгол Алтайн нурууны чулуун зэвсгийн үеийн түүхийг улируулан тодруулах, нэн эртний хүний ул мөрийг бодит баримтаар лавшруулан тогтооход томоохон алхам хийлээ.

Цагаан дэнжийн дурсгалт газар нь Алтай Таван Богдын орчмын нутагт нэн эртний хүн амьдарч эхэлсэн цаг хугацааг урагш ахиулах, чулуун зэвсгийн үйлдвэрлэлийн хөгжлийн зүй тогтлыг тандан, судлахад чухал тулгуур болох нь тодорхой байна. Цаашид Цагаан дэнжид суурин малтлага судалгаа хийж, соёлт давхарга илрүүлэн, он цагийн хамаарлын асуудлыг нарийвчлан, баттай

гаргах шаардлагатай. Цуглуулсан олдвор хэрэглэгдэхүүн боловсруулалтын шатандаа явж байгаа бөгөөд ямартай ч энэ дурсгалт газрын чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн бүрэлдэн бий болсон цаг цагийг урьдчилсан байдлаар доод палеолитын дунд шатанд хамааруулах бүрэн бололцоотой гэж үзлээ.

Хайгуулын явцад олж үзсэн Улаан цохионы өвөлжөөний хадны зураг, бичээс монголын дундад эртний түүхэнд хамаарах түүхийг өгүүлэх ховор дурсгал болох нь гарцаагүй.

2-р зураг. Цагаан дэнж (хойд талаас)

3-р зураг. Ховд голын 2-р дурсгалт газар

4-р зураг. Цагаан дэнжийн 8-р суурин

5-р зураг. Цагаан дэнжийн 9-р суурин

6-р зураг. Цагаан дэнжийн чоппер зэвсэг

7-р зураг. Түрэгийн хашлага чулуут тахилын байгууламж. Энэ дурсгалын ойролцоо Цагаан дэнжийн 2-р суурин буй.

8-р зураг. Цагаан дэнжийн залтас

8-р зураг. Цагаан дэнжийн чоппер зэвсгүүд

10-р зураг. Улаан цохионы бичээст хад

11-р зураг. Улаан цохионы бичээс

Монголын археологичдын
холбоо

ШУА-ийн Археологийн
хүрээлэн

МОНГОЛЫН АРХЕОЛОГИ - 2020

Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл

2020 оны 12-р сарын 28-ны өдөр
Улаанбаатар хот

Улаанбаатар хот
2020 он

“НЭН ЭРТНИЙ ХҮНИЙ УЛ МӨРИЙГ АЛТАЙ ТАВАН БОГДООС ХАЙХ ЦОГЦ СУДАЛГАА” ТӨСЛИЙН 2020 ОНЫ ХАЙГУУЛ СУДАЛГАА

Я.Цэрэндагва, С.Далантай

2020 оны 7-р сарын 25-наас 8-р сарын 25-ны хооронд Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус, Цэнгэл, Буянт, Сагсай сумдын нутаг дэвсгэрт “Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” төслийн хээрийн шинжилгээний ажил хийгдлээ.

Төслийн энэ жилийн судалгаа өмнөх жилийн нэгэн адил хайгуул шинжилгээнд суурилан явагдсан юм. Шугаман хайгуул, гүймэг хайгуул, тархмал хайгуулын арга зүйг хэрэглэн судалгаа шинжилгээг хийж гүйцэтгэв. Хайгуул судалгааны үр дүнд Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус сумын нутаг Бор бургасны тал, Их Ойгорын гол, Цэнгэл сумын нутаг Урт дэнж, Цагаан дэнж, Хөх толгой, Ховд голын эрэг Хадат хошуу, Арцат уул, Хурган нуур, Сагсай сумын нутаг Сагсайн гол, Гөдон гол, Буянт сумын нутаг Сагсай голын зүүн эрэг, Задгай улаан уул зэрэг газруудаас чулуун зэвсгийн 22 дурсгалт газар илрүүлэн оллоо.

Энэ зун Баян-Өлгий аймагт дуу цахилгаантай бороо ихээр орсны улмаас зам хайргуй ихээхэн эвдэрч хайгуулын ажилд зохих ёсны хүндрэл учруулж байсныг цохон тэмдэглэх нь зүйтэй.

2020 оны хайгуулаар нээж олсон дурсгалт газрууд

1-р дурсгалт газар (Бор бургасны тал). Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус сумын Согоо багийн төвөөс байруун хойш 8 км-т Борбургасны талын дунд орших намхавтар дэнж. Энэ дэнж Улаанхус-Алтай Таван Богд орох замын хойд талд 150 м зайд байрлана. Дэнж 1 км ууртай, 3-8 м өндөр. Дэнжийн дээд хэсгээр 300 х 500 м зурвас газарт хайгуул хийж 14 тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав. Чулуун зэвсгүүдийг төрөлжүүлэн ангилан үзвэл, хянгар-4 ш, хусуур-2 ш, холтослуур-1 ш, цуулдас-2 ш, шүдлэг зэвсэг-1 ш, цоолтуур-1 ш, ялтас-2 ш, залтас-1 байна.

2-р дурсгалт газар (Их Ойгор). Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус сумын нутаг Их Ойгор голын хойд дэнж. Дэнжийн өндөр 10-15 м. Энэ дэнжээр явган хайгуул хийх явцад 4 ш чулуун зэвсэг олдсон. 200-50 м зурвас газарт нарийвчилсан хайгуул хийсэн боловч дахин чулуун зэвсгийн дурсгал илэрч олдсонгүй. Чулуун зэвсэг олдсон газрын ойр “Цэнгэл” хэлбэрийн гурван байгууламж байна.

1-р байгууламж: 7,3 м х 3,3 м хэмжээтэй. *2-р байгууламж*. 7,1м х 4,2 м хэмжээтэй.*3-р байгууламж*: 4,4 х 3,6 м хэмжээтэй.

3-р дурсгалт газар (Урт дэнж). Цэнгэл сумын төвийн зүүн талд самбартай хөшөөний урдхан талд байрлана. 500 х 700 м талбайгаас 6 ш чулуун зэвсэг илрүүлэн, түүвэрлэсэн.

4-р дурсгалт газар (Цагаан дэнж-10). Цагаан дэнжийн хойд хэсэг, Хөх толгойн урд дэнжид 2019 онд чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн газарт дахин хайгуул хийж 10 ш чулуун зэвсэг цуглуулав. Дурсгалт газрын ойр түрүү төмрийн үеийн пазырыкийн том дугуй дарааст гурван булш бий.

5-р дурсгалт газар (Хөх толгой). Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг Цагаан голын багийн төвөөс зүүн урагш 500 м зайд орших Хөх толгойн баруун талын дэнж дээр байрлана. Хайгуулыг нэлээд өргөн талбайгаар явуулж 200х300 м зурвас газраас 13 ш чулуун зэвсэг олж цуглуулав. Чулуун зэвсгийн төвлөрөл нь дэнжийн тэгш дэвсэгт, дэнжийн ирмэгээс 100 м зайд байрлах дугуйрсан нүцгэн шалны эргэн тойронд байв.

6-р дурсгалт газар (Арцат уул-1). Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг Хотон нуурын хөндий, Урт Хүйтэн голын зүүн талд орших Арцат уулын өмнө энгэрийн хадны зурагтай товгор хамрын хойд дээр оршино. Энэ газарт гүймэг хайгуул хийж 10 ш чулуун зэвсэг

түүвэрлэв. Чулуун зэвсэг тархсан талбай 50 x 200 м.

7-р дурсгалт газар (Арцат-2). Арцат уулын зүүн хажуугийн бэлийн дэнжид байрлана. 500 x 100 м зурвас газраас 10 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв.

8-р дурсгалт газар (Хурган нуур). Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг Сыргалын хилийн застасаас урагш 5 км зайтай орших хөшөө чулуу бүхий түрэг тахилын байгууламжийн дэргэд байрлана. Тахилын байгууламжийн зүүн урдхан талаас неолитын үеийн ганц залтас олдсон.

9-р дурсгалт газар (Годон гол). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутаг Годон голын хөндийд байрлана. Годон голын гүүр гараад голоо өгсөөд 500 м зайд, голын 2-р дэнжээс чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн.

10-р дурсгалт газар (Ховд-3). Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг сумын төвөөс баруун тийш 2 км-т Ховд голын зүүн дэнж, Жаншит уулын урд хормойн дэнж. Энэ дурсгалт газар нь хадтай хошуу ороож, уулын бэлд шахсан 10-15 м өндөртэй дэнжийн гол руу шахсан хамар дээр байрлана. Дэнжийн орой дээрээс 7 ш чулуун зэвсэг олдсон. Хайгуул хийсэн талбай 200 x 300 м. Олдсон чулуун зэвсгүүдийг төрөлжүүлэн ангилвал, чоппинг – 3 ш, чоппер – 1 ш, залтас – 1 ш, цуулалт бүхий хагархай – 1 ш, хянгар – 1 ш байна.

11-р дурсгалт газар (Ховд-4). Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг сумын төвөөс баруун тийш 2 км-т Ховд голын зүүн дэнж, Жаншит уулын урд хормойн дэнж. Өмнөх дурсгалт газраас голоо өгсөөд, хоёр талаараа нарийн гүнзгий жалгаар тусгаарлагдсан нарийн дэнжийн оройд байрлана. Эндээс 2 ш чулуун зэвсэг олдсны нэг хутга, нөгөө нь шүдлэг иртэй зэвсэг байна.

12-р дурсгалт газар (Ховд-5). Өмнөх Ховд-4 дурсгалт газраас урагш голоо өгсөөд байх талбиухан дэнж дээр энэ дурсгалт газар байрлана. Энэ дэнжийн урд үзүүрийн товгор хамар дээр овгор чулуун дараастай том хиргисүүр маягийн булштай. 200 x 500 м талбайд явган хайгуул хийж 6 ширхэг чулуун зэвсэг цуглуулан түүвэрлэсний дотор хянгар – 1 ш, шүдлэг иртэй зэвсэг – 1 ш, чоппер – 1 ш, залтас – 1 ш, цохилуур чулуу – 1 ш, өвөрмөц зэвсэг – 1 ш байна.

13-р дурсгалт газар (Сагсай гол-1). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт Сагсай голын зүүн эрэгт, Сагсайн гүүрнээс голоо өгсөөд 1 км зайд байрлана. Сагсай голын 3-5 м өндөртэй, голруу шахсан дэнжийн оройн тэгш дэвсгээс 21 тооны чулуун зэвсгийн дурсгал түүвэрлэн цуглуулав.

14-р дурсгалт газар (Сагсай гол-2). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт Сагсай голын зүүн эрэгт, Сагсайн гүүрнээс голоо өгсөөд 1 км зайд, өмнөх дурсгалт газраас хойш 100 м зайд улаан шаргал шовх уулын энгэр бэлд байрлана. Энд уулын бэлийг ороосон голын хаялгын 2-р дэнжтэй. Дэнжийн өндөр 3-5 м. Зүүн хойд тал руугаа өндөрсөж 10-20 м өндөртэй болно. Өндөрлөг хэсэгт чулуун зэвсэг тааралдахгүй. Харин уулын өврийн дэнжийн нарийн судаг орчмоор түлхүү тархжээ. Баруун талаас үлээх салхинаас уул найдвартай сайн хамгаалах тул энэ хэсэгт эртний хүмүүс амьдархад тун таатай газар зүйн орчныг бүрдүүлсэн байна. Энэ дурсгалт газраас 50 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулсны ихэнхийг хар өнгийн цахиурлаг чулуугаар хийсэн ажээ.

15-р дурсгалт газар (Сагсай гол-3). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт Сагсай голын зүүн эрэгт, Сагсай гол-1 дурсгалт газраас зүүн урагш 1,56 км зайд голын эргээс 150 м-т авто замын зүүн тал, хоёр шовх уулын хоорондох хошуу туугдасын зүүн адагт байрлана. Эндээс ганц шовх үзүүртэй, пик маягийн зэвсэг олдсон.

16-р дурсгалт газар (Сагсай гол-4). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутагт оршино (сумын төвөөс зүүн урагш 13 км). Өмнөх дурсгалт газраас зүүн урагш 450 м зайд замын баруун талд хошуу туугдасын баруун хаяанд, тэгш дэвсэг бүхий 2-6 м өндөртэй дэнжид байрлана. Дэнжийн орой уулын бэл хүртэл тэгш. Энэ дурсгалт газраас хоорондоо 120 м зайтай алслагдсан газраас 2 чулуун зэвсэг олдсон.

17-р дурсгалт газар (Сагсай гол-5). Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутаг сумын төвөөс зүүн урагш 1,7 км-т Сагсай голын зүүн дэнжийн эргээс 10 м зайд нэгэн жалгын хойд дээр

байрлана. Эндээс бор өнгийн чулуун гүдгэр иртэй хянгар олдсон.

18-р дурсгалт газар (Задгай улаан-1). Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумаас баруун урагш 4,6 км-т Задгай улаан уулын зүүн урд дэвсэг. Эндээс 3 ширхэг чулуун зэвсэг олдсоны дотор холтослуур, залгас, хавирган цуулдас байна. Хайгуулыг 200 х 200 м талбайд хийж гүйцэтгэв.

19-р дурсгалт газар (Задгай улаан-2). Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутаг Задгай улаан уулын зүүн хажуугийн нарийн сувгийн орчимд байрлана. Эндээс нийтдээ 30 тооны чулуун зэвсгийн дурсгал түүвэрлэн цуглуулсан.

20-р дурсгалт газар (Сагсай гол-6). Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутаг Сагсай голын баруун эрэг, гүүрнээс урагш 150 м зайд байрлана. Сагсай голын баруун эргийн, гүүр хүртэл хошуурсан 2-р дэнжийн дээрээс 18 ш чулуун зэвсгийг 50х100 м талбайгаас түүвэрлэн цуглуулав.

21-р дурсгалт газар (Сагсай гол-7). Өмнөх дурсгалт газраас зүүн урагш 250 м зайд оршино. 20 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн.

22-р дурсгалт газар (Сагсай гол-8). Бор харгайтын хүн чулуутай дэнж. Хүн чулууны ойр орчмоос 5 ш чулуун зэвсэг түүвэрлэв.

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн 2020 оны чулуун зэвсгийн хайгуул судалгааны явцад Баян-Өлгий аймгийн Буянт, Сагсай, Цэнгэл, Улаанхус сумдын нутгаас 22 дурсгалт газар шинээр илрүүлэн олж, 250 орчим чулуун багаж зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав.

Хайгуул судалгааны үр дүнд палеолитын үеийн томоохон бууц суурингууд илрүүлэн олсон нь судалгааны өндөр ач холбогдолтойд тооцогдоно.

Сагсай голын сав газраас 8 дурсгалт газар илэрч олдсон ба энэ голын сав дагуу доод палеолитын үеэс эртний хүмүүс төвлөрөн нутаглаж байсан нь тодорхой болж байна.

2020 оны судалгааны ажлын үр дүнд Алтай Таван Богдын орчмоос шинээр Монголын чулуун зэвсгийн судалгаанд чухал хувь нэмэр оруулахуйц палеолитын үеийн чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн хөгжлийн зүй тогтлыг илтгэн харуулах олон тооны олдвор хэрэглэгдэхүүн бүхий томоохон суурингуудыг олж нээж олсон нь төслийн чухал ололт амжилт юм. Дараа дараагийн жилүүдэд агуйн бууц сууринг илрүүлэн олох, хад асга бэрх байц бүхий голын хөндийгөөр хайгуул судалгааны ажлыг үргэлжлүүлэн хийх төлөвлөгөөтэй байна.

1-зураг. Бор бургасны талын дурсгалт газар

2-зураг. Бор бургасны талаас олдсон шүдлэг иртэй зэвсэг

3-зураг. Уртын дэнжсийн дурсгалт газар

4-зураг. Уртын дэнжээс олдсон чулуун зэвсгүүд

5-зураг. Хөх толгойн дурсгалт газар

6-зураг. Арцат уулын дурсгалт газар

7-зураг. Арцат уулын чулуун зэвсгүүд

8-зураг. Задгай улаан уулын чулуун зэвсгүүд

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төсөл: Шинээр олдсон дурсгалт газрууд

Я.Цэрэндагва, С.Далантай

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төсөл 2019 оноос хэрэгжиж эхэлсэн билээ. Тус төслийн ээлжит судалгаа 2022 оны 7-р сарын 08-наас 8-р сарын 08-ны хооронд Баян-Өлгий аймгийн Буянт, Алтай, Дэлүүн сумдын нутаг дэвсгэрт хийгдлээ.

Төслийн энэ жилийн судалгаа өмнөх жилийн нэгэн адил хайгуулд суурилан явагдсан юм. Шугаман хайгуул, гүймэг хайгуул, тархмал хайгуулын арга зүйг хэрэглэн ажиллав. Судалгааны үр дүнд Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутаг Хөндийн сайр, Задгай Улаан уул орчмоос чулуун зэвсгийн 5 дурсгалт газар шинээр нээн олж 69 чулуун зэвсгийн олдвор түүвэрлэн цуглууллаа.

Шинээр олдсон олдвор хэрэглэгдэхүүнүүд нь Монголын чулуун зэвсгийн тодорхой үеийн үйлдвэрлэлийн хөгжлийн чиг хандлага, эртний хүмүүсийн нүүдэл, нутагшил, тархалтын асуудлыг сэргээн тодруулахад чухал үүрэг гүйцэтгэх биет баримт болж байгааг онцлон тэмдэглэх нь зүйтэй.

2022 оны хайгуулаар нээж олсон дурсгалт газрууд

Хөндийн сайр-1. Баян-өлгий аймгийн Буянт сумын төвөөс баруун хойш 3 км-т Хөндийн сайрын адаг хавьд орших дэнж. Дэнжийн орой, хажуугаар 100 х 500 м зурвас газарт хайгуул хийхэд 2 тооны чулуун зэвсэг илэрч олдов. Тэдгээр нь хянгар, хутга байна.

Хянгарын хувьд гадар нь маш их элэгдэж өгөршсөн байдалтай. Саарал өнгийн занарлаг чулуугаар хийсэн. Доод ташуу ирмэг дагуулан гадна талаас холтчин, налуулан ирлэсэн. Баруун хажууг мөн хэд хэд холтчин ирлэсэн байх ба хоёр ирлэсэн талын уулзвар болох баруун доод булан шовх хэлбэртэй болжээ. Хянгар болон цоолтуурын үүрэг бүхий хосолмол багаж хэмээн үзэж ч болохоор аж.

Хутгыг хар өнгийн цахиурлаг нягт сайтай хүрмэн чулуугаар хийсэн. Уртавтар сегментэн цуулдасны баруун хажууг дагуулан хоёр талаас ир гаргасан. Ирний гол хэсэг хотгордуу. Шулуун, өргөн мөртэй.

Хөндийн сайр-2. Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутаг Хөндийн сайр дагуу баруун талаас түрж орсон уулын бэл, сайрын дэнж хоёрын хоорондох дэвсэгт 200 х 300 м зурвас талбайд хайгуул хийж, 6 тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав. Олдворуудыг төрөлжүүлэн ангилан авч үзвэл, хянгар -1 ш, хусуур -1 ш, сийлүүр-1 ш, цоолтуур-1 ш, ирлэсэн ялтас-1 ш, ирлэсэн ялтасны хугархай-1 ш тус тус байна.

Чулуун багаж зэвсгийн гадаргуу элэгдэл өгөршилд харьцангуй бага зэрэг өртсөн. Ашигласан түүхий эдийн хувьд нэгдмэл. Олон тооны цагаан толбо, гялтгануурын жижиг талст бүхий цагаан хар өнгийн цахиуржсан хувирмал чулуу үндсэн түүхий эд нь болсон аж.

Хэдийгээр цөөн тооны олдвор олдсон хэдий ч төрөл зүйлийн хувьд чухалд тооцогдох багаж зэвсгүүдийг багтаажээ. Багаж зэвсгийн хийхдээ голчлон ялтас ашиглан холтлох, цуулах, эмтлэх зэрэг ир гаргах олон арга хэрэглэсэн байна. Ганц багажийг л залтсаар хийсэн байх аж. Нийт олдворууд уртын хэмжээний хувьд 2,4 – 4,7 см-ийн хооронд хэлбэлзэнэ.

Задгай Улаан уул-1. Буянт сумын төвөөс баруун урагш 8 км-т Задгай улаан уулын зүүн бэл, Хөлцөөтийн голоос татсан нарийн сувгийн зүүн эргийн тэгш дэвсгийн 50 х 10 м зурвас газраас 3 тооны чулуун зэвсгийн олдвор олдов. Тэдгээр нь шаантган үлдэц, бичил хусуур, иртэй ялтсан залтас юм.

Шаантган үлдцийг ногоон саарал өнгийн алевролит чулуу ашиглан хийсэн. Холтчин засаж бэлдсэн цохилтын талбай баруун хажуу руу үл мэдэг налуувтар. Цуулалтын гадаргуугаас 4 хутган бичил ялтас цуулсан байна. Зүүн хажуу тэгш, гөлгөр. Баруун хажууг дээд, доод болон хянга талаас цуулан зассан. Хянга тэгш, хурц ирмэгтэй. Суурийг дугуйруулан нимгэлэн зассан байна.

Хянгар хэмжээний хувьд жижгэвтэр. Цохилтын хоёр талт гадаргуугийн үлдэгдэл бүхий богино залтасны зүүн талын хажууг гадна талд нь зэрэгцээ байдлаар дөрөв холтчин налууудуу ир гаргасан. Эсрэг хажууг хоёр талаас үзүүлэн шовхолсон өвөрмөц хийцтэй.

Ялтасны хугархайн хувьд ногоон саарал өнгийн алевролит чулуунаас цуулсан нэг хянгат ялтсан залтас. Эдлэлийн хоёр талд шүдлэг ир гаргасан байна.

Задгай Улаан уул-2. Өмнөх дурсгалт галаас зүүн хойш 300 м зайд сувгийн баруун эрэг зүүн талын намхавтар ухаагийн хорондох тэгш хөндийд байрлана. Энэ газарт нарийвчилсан хайгуул хийж 300 х 400 м хэмжээтэй талбайгаас 48 тооны чулуун зэвсгийн олдвор түүвэрлэн цуглуулав.

Багаж зэвсгүүдийг төрөлжүүлэн ангилан ялгахад, үлдэц-2 ш, бифасын бэлдэц-1, бифасын хугархай-1, цуулалт бүхий үлдэц хэлбэрийн эдлэл-1 ш, цуулалт бүхий хагархай-1 ш, үлдцийн засахад гарсан цуулдас-2 ш, сегмент хэлбэрийн цуулдас-3 ш, леваллуагийн үзүүр мэс-1 ш, хавирган цуулдас-1 ш, хутга-2 ш, хутганы хугархай-1 ш, хусуур-2 ш, хянгар-1 ш, хагалмал ирт зэвсэг-2 ш, өвөрмөц маягийн багаж-1, чулуун өрөм-2 ш, цоолтуур-1 ш, шүдлэг иртэй зэвсэг-1 ш, иртэй ялтас-3 ш, иртэй ялтасны хугархай-1 ш, иртэй залтас-5 ш, иртэй залтасны хагархай-1 ш, иртэй цуулдас-1 ш, залтас-5 ш, ялтас-1 ш, гурван талт цуулдас-1 ш, нумарсан ирмэгтэй ялтас-1, цуулалт бүхий хагархай-1 ш тус тус байна.

Задгай Улаан уул-3. Өмнөх дурсгалт газраас зам дагуу хойш 200 м зайтай газарт хоёр мөргөцгийн хоорондох хотос газар. Энэ газарт 50 х 100 м талбайгаас 10 тооны чулуун зэвсэг түүвэрлэн цуглуулав. Олдсон олдворын талаас илүү хувийг ирлэсэн болон ирлээгүй залтас бүрдүүлнэ. Нийт олдворыг төрөлжүүлэн ангилан авч үзвэл, леваллуагийн ялтас-1 ш, хянгар маягийн багаж-1 ш, хавирган цуулдас- 1 ш, сийлүүр-1 ш, чулуун өрөм-1 ш, цоолтуур-1 ш, иртэй залтас-2 ш, залтас-2 ш тус тус байна. Ашигласан чулууны түүхий эдийн хувьд хар өнгийн харьцангуй бүдүүн ширхэгтэй цахиуржсан чулуу голлож байна.

Хавирган цуулдасны хувьд бусад эдлэлүүдээс харьцангуй томоороо ялгагдана. Түүнийг томоохон үлдцийн хажуу ирмэгийг дахин засах явцад цуулан авжээ.

Леваллуагийн ялтасны хувьд холтчимол, гүдгэр цохилтын талбайн үлдэгдэлтэй. Үзүүр хэсэг нь хугарсан.

Залтасууд ихэвчлэн дундаж хэмжээтэй. Анхдагч залтас ганц байна. Бусдын хувьд гадарга дээрээ өмнөх цуулалтын олон тооны ормыг хадгалжээ. Цохилтын талбайн үлдэгдэл ихэнхдээ гөлгөр, тэгш. Ганц залтасны цохилтын талбайг хагалж цуулан өөлсөн байна.

Судалгааны үр дүн

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн 2022 оны хайгуул судалгааны явцад Баян-Өлгий аймгийн Буянт сумын нутгаас 5 дурсгалт газар шинээр илрүүлэн олж, 69 чулуун багаж зэвсэг түүвэрлэн цуглууллаа.

Олдсон олдвор хэрэглэгдэхүүний төрөл зүйл, хийсэн арга ажиллагаанд урьдчилан хийсэн дүн шинжилгээнээс үзэхэд ихэнх багаж зэвсгүүдэд дунд палеолит, дээд палеолитын эхэн үед Умард Азид тархсан чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн өвөрмөц арга барил, хийц тодорхой ажиглагдаж байгааг цохон дурдах нь зүйтэй.

Чулуун зэвсгийн үндсэн түүхий эд нь тухайн газарт элбэг тархсан цахиурлаг чулуулаг, алевролит, элсжин, кварцит, хүрмэн чулууд байна. Энэ нь тухайн үеийн хүмүүс чулуун зэвсгийн түүхий эдийн гаршийнхаа ойр нутаглан амьдарч, чулуун багаж зэвсгээ хийх таатай нөхцөл бүрэлдсэн байсныг илтгэн харуулна.

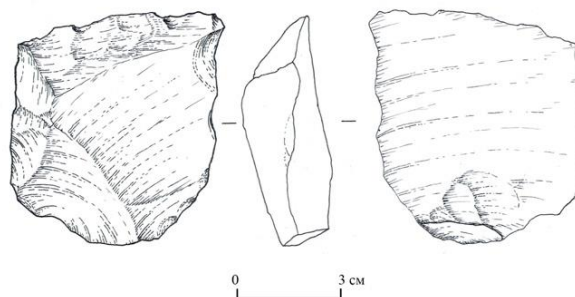
Задгай Улаан уул-2 дурсгалт газраас тооны хувьд бусдаасаа харьцангуй олон тоотой, төрөл зүйлийн хувьд баялаг багаж зэвсгүүд цуглуулсан явдал нь эдгээр багаж зэвсгийг үлдээгсэд түүхийн тодорхой цаг үед тогтвортой удаан хугацаагаар энд нутаглаж байсны баталгаа юм. Энэ дурсгалт газрын олдвор хэрэглэгдэхүүн дотор ялтас, ялтсан багаж зэвсгүүд давамгайлна. Мөн леваллуагийн чулуун зэвсэг хийх арга ажиллагаа нэгэнт хэлбэрээ олсон байсан нь үзүүр мэс, ялтаснаас тодорхой харагдаж байна.

Он цагийг баримжаалан авч үзэхэд Хөндийн сайрын 1-р дурсгалт газраас олдсон хоёр эдлэл харьцангуй эртний болох нь хийсэн арга барил, элэгдэл өгөршилд өртсөн зэргээс тодорхой мэдэгдэж байна. Харин Задгай Улаан уулын 2-р дурсгалт газрын хувьд дээд палеолитын эхэн

үеийн чулуун зэвсэг хийх арга ажиллагаа тод ажиглагдана. Хөндийн сайрын 2-р дурсгалт газрын олдворууд дээд палеолитын үед, Задгай Улаан уулын 1-р дурсгалт газрын олдворууд голоцены үед холбогдоно. Ийнхүү бие биенээсээ холгүй орших 5 дурсгалт газарт дунд палеолитоос неолитын үе хүртэлх цаг хугацаанд хамаарах чулуун багаж зэвсгүүд олдсон нь Алтай Таван Богдын бүс нутагт нэн эртний хүмүүс тасралтгүй амьдарч, ул мөрөө баттай үлдээсэн нь манай төслийн хээрийн судалгааны үр дүнд баттай тогтоогдлоо.

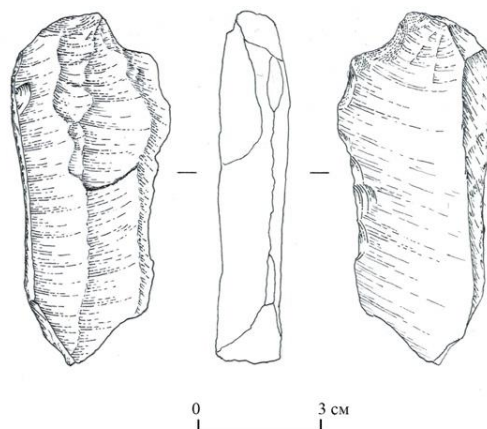
1-зураг. Хөндийн сайр-1 дурсгалт газар

2-р зураг. Хөндийн сайр-1 дурсгалт газраас олдсон хянгар зэвсэг (Гар зургийг Д.Базаргүр)

3-зураг. Хөндийн сайр-2 дурсгалт газар

4-р зураг. Хөндийн сайр-1 дурсгалт газраас олдсон хутга (Гар зургийг Д.Базаргүр)

5-р зураг. Задгай улаан уул-2 дурсгалт газар

6-р зураг. Задгай Улаан уул-3 дурсгалт газар

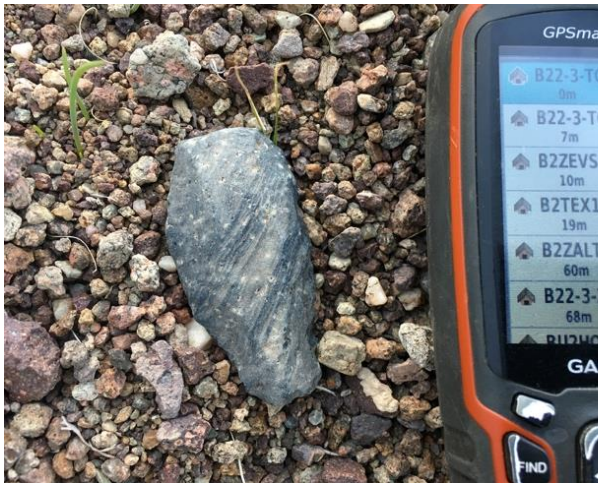
7-р зураг. Задгай Улаан уулын чулуун зэвсэг

8-р зураг. Задгай Улаан уулын чулуун зэвсэг

9-р зураг. Хөндийн сайр-1. Хянгар

10-р зураг. Задгай Улаан уул-2.
Леваллуагийн үзүүр мээ

ШУМ Сангийн Номын сангийн сан хөмрөгт суурь судалгааны төслийн эрдэм шинжилгээний тайлан хүлээлгэж өгсөн баримт

“Нэн эртний хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх цогц судалгаа” суурь судалгааны төслийн тайлан

Тайлан бичсэн ..... УБ. 2023. 282 тал. Нийт 282 хуудастай. (....ш гар зураг, ...ширхэг фото зураг, хавсралт ..... хуудас)

Тайлан хүлээлгэж өгсөн:

Төслийн удирдагч: доктор (Ph.D) ..... /Я.ЦЭРЭНДАГВА/

Тайлан хүлээн авсан:

20..... оны .....-р сарын .....-ны өдөр

Баталгааны хуудас

Энэ хадгаламжийн нэгжид _____ хуудас+дотоод
ТОВЬЁОГНЫ

/тоо, үсгээр /

_____ хуудас

бүгд

_____ /тоо, үсгээр /

/тоо, үсгээр /

хуудас дугаарлав.

Алгассан дугаар _____

Давхардсан дугаар _____

А3, А4 хуудасны дугаар _____

Дугтуй наасан, үдсэн хуудасны дугаар _____

Гэмтэлтэй, сэлбэн засагдсан хуудасны дугаар _____

Баталгааны хуудас бичсэн: .....

/

20 .... он ... сар ... өдөр